

Ш.Наралиева, Н.Корганбаева, Ш.Алиакбарова

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Умумтаълим мактабларининг
8-синфи учун дарслик

1-қисм

8

Алматы
«Жазушы», 2018

УДК 373.167.1
ББК 83.3 (5 Узб) я 72
Н 23

Наралиева Ш. ва башқ.

Н 23 Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик.
1-қисм / Ш. Наралиева, Н. Корганбаева, Ш. Алиакбарова. – Алматы:
“Жазушы” баспасы, 2018. – 224 бет, расмли.

УДК 373.167.1
ББК 83.3 (5 Узб) я 72

ISBN 978-601-200-610-0 (1-қисм)
ISBN 978-601-200-615-5 (жами)

© Наралиева Ш., Корганбаева Н.,
Алиакбарова Ш., 2018
© “Жазушы” баспасы, 2018

Барча ҳуқуқлар химоя қилинган.
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари
«Жазушы» нашриётига тегишли.

Шартли белгилар

	<i>Ёдда сақланғ!</i>		<i>Сүзлаш</i>
	<i>Билиб олинг!</i>		<i>Ёзиш</i>
	<i>Гурұхда ишиш</i>		<i>Мұхокама қилиш</i>
	<i>Тақдимот</i>		<i>Видеолавҳа томошаша қилиш</i>
	<i>Савол өн топшириқлар</i>		<i>Мұлоқот</i>
	<i>Тинглаш</i>		<i>Жұфтликда ишиш</i>
	<i>Үйшиш</i>		<i>Якка тартибда ишиш</i>
	<i>Донолар бисотидан</i>		<i>Матнолди топшириқлар</i>
	<i>Ёд олиш</i>		<i>Расм чизиш</i>

Яңги мавзуны ўзлаштириш учун мүлжалланган топшириқлар:

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: адабиёт, ҳаётий ҳақиқат ва бадиий ҳақиқат, бадиий тўқима, мавзу ва муаммолар, ижодкор ва санъаткор, китобхон, қаҳрамон.

	<i>Матнолди топшириқлар</i>		
	<i>Мулоқот</i>		<i>Мухокама қилиши</i>

1. “Ақлий ҳужум”: сизнинг қандай севимли китобингиз бор? Нима учун айнан шу китоб?
2. Асар қаҳрамонлари ҳақида сизнинг ўй-фикрларингиз қандай?

	<i>Ўқиш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	-------------	--	----------------

КИРИШ

Инсон маънавиятини шакллантиришда бадиий адабиёт энг кўп самара берадиган воситадир. Адабиёт бу вазифаларни одам ва оламда рўй берадиган ҳолату ҳодисаларни акс эттириш йўли билан бажаради. Аммо адабиёт ҳаётдан ҳам, одамлардан ҳам шунчаки нусха кўчирмайди, балки ҳаёт ва одамни бадиий акс эттиради. Бадиий асарга ҳаётдаги ҳодисалар аслида қандай бўлса, шу ҳолича кўчириб олинмайди.

Ҳаётний ҳақиқат билан бадиий ҳақиқат ҳамиша ҳам бир-бирига мувофиқ келавермайди. Баъзан бадиий ҳақиқат ҳаётний ҳақиқатдан чуқурроқ, таъсирилроқ бўлиб ҳам чиқади. Ҳаёт адабиётга нисбатан солиштириб бўлмайдиган даражада бой, ранг-баранг ва серқирра эканлигига қарамай, кўпинча, ҳаётнинг бадиий асарда акс эттирилган қисми мукаммаллиги, ортиқча ўринларнинг йўқлиги, мақсадга мувофиқлиги билан ажralиб туради. Ижодкор ҳаёт ҳодисаларини тасвирлар экан, унинг адабий қаҳрамон табиатини очишга хизмат қилмайдиган ўринларини, кераксиз тафсилотларини, аҳамиятсиз лавҳаларини олиб ташлаб, маълум бадиий мақсад атрофига тўплайди. Бу жараёнда адаб воқеа ва қаҳрамонларни танлаш, индивидуаллаштириш, умумлаштириш каби бадиий юмушларни бажаради.

Бадиий адабиёт инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Гарчи, бадиий адабиёт бир киши тафаккури ҳамда руҳи-

ятининг маҳсули сифатида дунёга келса-да, ўша алоҳида шахс ҳамиша маълум бир макон ва замонда яшаганлиги учун ҳам муайян тарзда ижтимоий борлиқни акс эттиради. Бадиий асарда деярли ҳамиша алоҳида одам тақдири, табиати, ўйлари тасвирланади. Лекин у одам қанчалар алоҳида бўлмасин, ҳамиша жамият қўйнида яшайди. Чунки жамиятнинг таъсирига берилмаган, ундан четда турган одам бўлиши мумкин эмас. Демак, ҳар қандай одамда ўзигагина эмас, балки бутун жамиятга дахлдор қандайдир жиҳатлар бўлади. Шунга кўра, адабиёт жамият билан узвий боғлик ҳолда ривожланади, ўзгаради, унга хос жиҳатларни ифода этади.

Адабий жараён ижтимоий ҳаётни ўзига хос тарзда акс эттиради. Ҳар бир жамият ўзи учун муҳим бўлган мавзуу ва муаммоларнинг бадиий адабиётда тасвирланишини тақозо қиласди. Шунинг учун ҳам бадиий адабиёт кўп асрлик тараққиёти давомида жуда кўп ўзгаришларга дучор бўлади. Айтайлик, Навоий даврида темурий шаҳзодалар ўртасида таҳт учун кураш авжга минган бўлиб, юртнинг маърифатпарвар, комил инсон бўлган одил шоҳ томонидан бошқарилишига эришиш шу замоннинг асосий муаммоси эди. Айни муаммони тўғри ҳал этиш ҳазрати Навоийнинг асосий орзуси эди. Худди мана шу сабаб таҳтдан ҳунарни устун қўйган Фарҳод,adolat бобида тенги йўқ Искандар образлари адабиёт майдонида пайдо бўлди.

Инсон туйғулари юксак бадиий маҳорат билан акс эттирилган асарларнинг умри боқийдир. Юнон фожианависи Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асари милоддан аввалги IV асрда яратилган, аммо у бугунги томошабин қалбини ҳам ларзага солади. Навоийнинг салкам олти аср илгари битган асарлари бугун ҳам киши дилини яратади, чунки уларда инсон руҳиятининг ҳамма даврларда ҳам бирдай қадрланадиган ҳолатлари акс эттирилган.

Адабиётнинг ижтимоий ҳаёт билан алоқадорлиги унинг маърифий, яъни китобхонларга билим бериш вазифасини ҳам келтириб чиқаради. Аммо билим бериш бадиий адабиётда ўзига хос усул билан амалга оширилади. Айтайлик, фаннинг фалсафа, жамиятшунослик, табиатшунослик ва башқ. тармоқлари ҳам кишига ҳаёт, жамият ижтимоий муаммолари ҳақида тушунчалар беради.

Аммо ҳаёт фанда илмий умумлаштиришлар, қоидалар, формуналар, ахборотлар тарзида акс этса, адабиётда у бадиий образ шаклида ифодаланади. Фан «нима бўлганини» тушунтиrsa, адабиёт «қандай бўлганини» тасвиirlайди. Инсон фан берастган ахборотни ақли билан қабул қиласди, таҳлил этади ва тафаккурини бойитади. Адабиёт одам тафаккурига унинг ҳиссиёти орқали таъсир қиласди, уни бойитади.

Хулоса қилиб айтганда, адабиёт ўзи яшаётган давр ижтимоий муаммоларидан четда туролмайди, аммо унинг нусхаси ҳам бўлиб қололмайди.

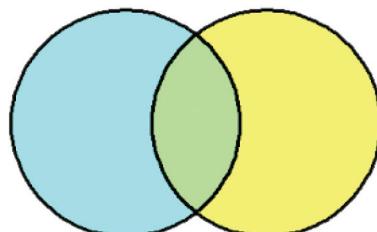
Адабиётда бадиий тўқиманинг ўрни қандай? Жавобингизни асосланг.

1. Нима учун жамиятимиз ижтимоий муаммоларга алоқадор бўлади? Сабабини тушунтиинг.
2. Нима сабабдан айрим ижодкорлар долзарблик баҳонаси билан ўткинчи муаммолар ортидан қувадилар? Бундай уринишларга ўз муносабатингизни билдиринг.

3. «*Венн диаграммаси*» усули орқали ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқат жиҳатларини солишишинг.

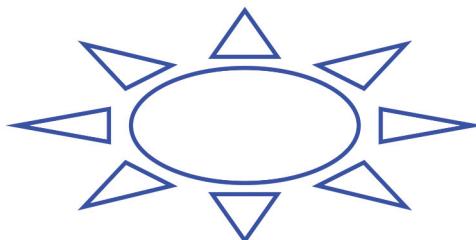
ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

4. “Т-жадвали” усули орқали адабиётнинг ва илмнинг таълимий вазифасини жуфтликда ёритинг.

Адабиёт		Илм	
Ўхшашиги	Фарқи	Ўхшашиги	Фарқи

УМУМЛАШТИРИШ

“Ассоциация” усули асосида адабиётга хос хусусиятларни тўпланг.

БАҲОЛАШ

“Инсон туйғулари юксак бадиий маҳорат билан акс эттирилган асарларнинг умри боқийдир” мавзусида кичик эссе ёзинг.

ОТАЛАР СҮЗИ – АҚЛНИНГ КҮЗИ

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАН

Мағзуга оид таянч түшүнчө ва иборалар: халқ оғзаки ижоди, халқ достонлари, бахшилар, Қунтуғмиш ва унинг қызықиши доираси, Холбека ва унинг туши, сандықдаги сурат, Зангар подшосининг зуғуми.

	<i>Матнолди топшириқлар</i>
	<i>Мұлоқот</i>

	<i>Гурұхда ишлаш</i>
--	----------------------

4. Қуйидаги достондан парчани “Жигсо” усули орқали ўзлаштириң.

КУНТУҒМИШ (Достон)

	<i>Үқиши</i>		<i>Сүзлаш</i>
--	--------------	--	---------------

Дүрман вилоятининг Қунтуғмиш деган половни бор эди, полвоннинг Оппоқой деган синглиси бор эди. Қунтуғмиш ўн түртга киргунча илм-хұндар, касб-камолот ҳосил қилиб, ўн түртдан ўтгандан кейин сипохилик ишларига юз келтириб, қилич чопмоқ, милтиқ отмоқ, чиришбозлик, күпкаритозлик¹, наизадастлик, гаровбаслик² ишларига күшиш қилиб³, қирқта йигитни ёнига олиб, машқ қилиб, гоҳ тоққа, гоҳ овга чиқиб юрар эди.

Шаҳри Зангар деган шаҳар подшосининг отини Буврахон дер эди. Буврахоннинг икки вазири бор эди. Бировини Шоир вазир дер эди, бировини Тоир

¹ Күпкаритозлик – күпкари, улоқ ўйини.

² Гаровбаслик – баҳс бойлаш, турли ўйинлар билан мусобақалашиш.

³ Күшиш қилиб – уриниш, ҳаракат қилиш.

вазир дер эди, иккови ака-ука эди. Булар ният қилиб эди: «Бизлар фарзанд кўрсак, ўғил бўлса, қўлқанот¹ бўлсин, қиз бўлса, дўст бўлсин». Кунлардан бир кун Шоир вазирнинг хотини қиз туғди, Тоир вазирнинг хотини ўғил туғди. Қизнинг отини Холбека қўйди, ўғилнинг отини Холмўмин қўйди. Лекин Холмўминнинг онаси ўлди, бола этак остида қолди, Холбеканинг онаси эмизиб катта қилди. Булар ширхўра² бўлиб, никоҳ юрмайдиган бўлиб қолди. Икки вазирнинг аввалги ваъдаларини Зангар шаҳарининг одамлари эшитган эди: «Холбека Холмўминнинг бахшандаси» дер эди, сут эмганини билмас эди. Аммо Холбека ўн тўртдан ўтгандан сўнг, овозаси оламга кетди, донғи Доғистондан ўтди. Холбеканинг тавсифини, ҳусни зеболигини эшитган подшолар ва хонзодалар ҳар мамлакатдан, ҳар юртдан, ҳар диёрдан совчи қўяберди. Совчиларга Холбека: «Ҳар ким мени оламан деб келса, нард ўйнайман, утса³ тегаман», деб овоза қилди. Ҳар бир тўралар, хонзодалар Холбека билан нард ўйнаб уттириди, бирор киши Холбекани утолмади.

¹ Қўлқанот – ажралмас, яқин оға-ини маъносида.

² Ширхўра – эмикдош, кўкалдош, бир онани эмган болалар.

³ Утса – ютса.

Кундан-кунга Холбеканинг ҳусни зиёда бўлиб, шуҳрату овозаси ортар эди. Кунлардан бир кун Буврахон Холбеканинг жамолини кўриб, ошиқи беқарор бўлиб, «Тегса ҳам оламан, тегмаса ҳам оламан, бошқанинг келганини кўраман», – деб одам юборибди. Холбека жавоб айтди: «Подшо номардлик қилмасин, ўзидай подшоларга таъна-маломат бўлмасин. Менинг шартимни эшитмаган, билмаган одам йўқ. Қавлимдан¹ қайтмайман, шоҳингдан қўрқмайман! Бизга ошиқ бўлган бўлса, келсин, нард ўйнасин, утса тегаман, уттиrsa, подшо деб сийламайман, жонидан кечса, бизга келсин!» – деб совчисини қайтарди. Совчи бу воқеаларни подшосига баён қилди. Подшо эшитиб ҳайрон-лол бўлиб, аркони давлатга қараб, улардан маслаҳат сўраб: «Эй умароларим, вазири доноларим, бу ишнинг охири қандай бўлади? Бориб нардини ўйнасан, уттиrsa, бизни шоҳ деб сийламаса, қўяйик десак, ишқибозлик ёмон бўлса. Бор деб қўйсак, бир кун бирор утиб олиб кетса, қандай бўлади?» – деди. Аркони давлат шу маслаҳатни айтди: «Тақсир подшойим, бунинг иложи шуки, баҳтини боғланг, ҳеч ким Холбека деб отини айттолмасин, балки бу шаҳарга кела олмасин», – деб маъқул қилдилар: «Ўзи ҳам тўрт-беш йил ўтгандан кейин, эр талаб бўлиб, сизга тегмай кимга тегади».

Подшо қўча, гузарларга жарчи қўйиб: «Ҳар ким Холбека деб айтса, олти ой зинданда боқдирман, суягини тошга чақдирман, тириклай терисини шилдирман, ичига сомон тиқдирман, икки кўзини ўјман, тепасига мойни қуяман» – деб қичқиртаберди. Ҳеч кимнинг заҳраси йўқки, Холбека деб айтса.

Шу ўртада тўрт-беш йил ўтиб кетди. Холбека ҳам подшога бўйинсинмади, қирқин қизи билан, неча турли нози билан даврини суриб ўтираберди. Кунлардан бир кун Холбека ноз уйқуда ётиб эди, бир туш кўрди: Кунтуғмиш билан иккови бир тўшакда ётиб, бир-бировига сўз қотиб, Холбека сўради: «Сен кимсан, жой-манзилинг қайдা, отинг ким?» Полвон айтди: «Отим Кунтуғмиш, Дўрман элининг полвони бўламан. Сен кимсан, отинг ким, юрting қаерда?» Холбека айтди: «Отим Холбека, отамнинг оти Шоир вазир, юртим шаҳри Зангар». Иккови тушида бир-бирови билан топишиб, йигитнинг узугини Холбека, Холбеканинг узугини Кунтуғмиш олиб, қўлига солди. Туш шу ерга етганда Холбека уйғонди.

Холбеканинг Баҳрагул деган канизи бор эди, аксари сирларини Баҳрагулга айтар эди. Баҳрагул Холбеканинг безовталигини англаб: «Ой бибим, сени илгаригилардай кўрмайман, дардингни менга билдирсанг, танда жоним бор, иложин қилсам керак», – деди. Холбека айтди: «Э Баҳрагул, менга бир дард теккан, иложи сира йўқ», – деб кўрган тушини Баҳрагулга бир-бир баён қилиб, яна айтди: «Бир сураткашни келтирсанг!»

Баҳрагул сураткашни олиб келди. Холбека ойим ўзининг суратини қофозга солдириб, бир сандиқ тайёр қилиб, ичини мумлаб, сиртини тилла билан қоплаб, ўзининг сочидан бир тола соч олиб, ўзининг суратига ўраб, неча арзи-ҳолларини ҳам арз қилиб, сандиқни қулфлаб, калитини сандиқقا боғлаб, бир катта дарё шаҳарнинг ичидан ўтар экан, сандиқни дарёга солиб, «Ошиқ-маъшуқлик аввалдан пок бўлса, шу сандигим Кунтуғмишдан бошқага тегмасин» деб дарёга ра-

¹ Қавлим – қарор, аҳд.

вона қилди. Сандиқ неча кун, неча вақтлар оқиб, ҳеч кимнинг қўлига тушмай, Дўрман юргига дохил бўлди.

Кунтуғмиш қирқ йигити билан дарёning ёқасида ов қилиб юриб эди, кўзига бир сандик кўринди. Йигитларига айтди: «От солиб, олиб чиқинглар!»

Йигитлар Кунтуғмишга арз қилдики: «Бу молни бир шарт билан олиб чиқамиз, шу сандиқни бўламиз, ичини оласизми, ё тишини?» Кунтуғмиш айтди: «Сизлар сайлаб олинглар».

Йигитлар бир-бирига қараб, иттифоқ қилиб: «Тиши тилла экан, бизлар тишини оламиз», – дедилар.

Кунтуғмиш айтди: «Биз ичини оламиз».

Бир йигит от солиб олиб чиқди. Қалити ўзида экан, очиб кўрдилар: ичиндан бир қофоз чиқди, қофозни ёзиб кўрса, Холбека ойимнинг тўлган камоли, ойдай жамоли мунааввар бўлиб турибди. Кунтуғмишнинг бир ишқи юз бўлиб, тоқат келтиролмай, беҳуш бўлиб йиқилди. Қирқ йигит шошиб, барисичувуллашиб, уни ўртага олиб, ҳой-ҳойни солиб, Оппоқойга одам жўнатди. Оппоқой буни эшитди, сочини ёйиб, бетини юлиб, «Оғам!» деб акасининг устига ўзини ташлаб: «Не сабабдан кетди сенинг эсларинг?» деган эди, полвон кўзини очди. Кунтуғмиш ишқ дардини пинҳон тутолмай, йигитларига қараб бир сўз айтиб турибди:

Боғ ичида олма, анор истайди,
Бўйи маҳбуб нозик дилдор истайди.
Қадрдонлар, бирга юрган дўстларим,
Дўстларай, кўнгил бир ёр истайди.
Қаторда юқ тортган норча лўкларим¹,
Душманга кетмагай ору кекларим.
Сирдошлиарим, валламатим, бекларим,
Дўстларай, кўнгил бир ёр истайди.
Дўстларим, қилманглар бағримни кабоб,
Фарибнинг кўнглини овламоқ савоб.
Эртароқ синглимдан олинглар жавоб,
Дўстларай, кўнгил бир ёр истайди.
Қулоқ солинг Кунтуғмишнинг тилига
Булбул ошна бўлар боғнинг гулига,
Борар бўлдим энди Зангар элига
Дўстларай, кўнгил бир ёр истайди.

Кунтуғмиш йигитларга буюрди: – Қоғоздаги суратни синглимга кўрсатинглар! Йигитлар суратни кўрсатди. Оппоқой қараса, қоғозда бир қиз: қошини кераб, лабини буриб, ширин қилиб кулиб, чикка бел бўлиб, суқсурдай тўлиб, товусдай тараниб, беллари буралиб турибди. Инсоф қилиб қараса, Оппоқой бил-

¹ Норча лўк – илдам, текис чопадиган эркак тuya.

дики, акасининг иложини қилолмас, Холбекадан бошқани хоҳламас. Ноилож, ноchor: «Бор ака, соғ боргайсан, саломат келгайсан», – деб жавоб берди.

Синглисинг розилигини олган Кунтуғмиш Холбекани излаб Зангар сари отланади. Узоқ йўл босиб, мاشаққатлар чекиб, ниҳоят суюклисинг юртига кириб келади. Лекин у Зангардаги тартибу одатларни билмас эди...

...Зангарга келган Кунтуғмиш қаерга борарини билмай, паст кўча, рост кўча, мохов кўча-пес кўча, ўзи кўрмаган кўп кўча – бир кўчага солиб кетди. Шу юргандан юраберди, тушга давур юри, чорсунинг устидан чиқиб қолди. Шаҳарнинг бозори экан, одамлар қумурскадай қимирлаб ётибди. Кунтуғмиш кимдан сўрарини билмай, бозордаги одамларга бақириб: «Бизнинг ёрни кўрганларинг борми?» деб турибди. Бозордаги одамлар: «Баччағар касофат қаёқдан келди?» деб савдо-сотигига қарамай қочаберди.

Бир кампир калавапурушлар билан жанжал қилиб ўтириб эди. Қараса, бир ёш йигит йўлбарсдай бўлиб: «Холбекани кўрган борми?» – деб келади. Кампир кўриб: «Ҳай аттанг, бу йигит бу элнинг расмини билмас экан, узоқдан келган экан, мабодо подшонинг мулоzим одамларига маълум бўлиб нобуд бўлмасин», деб жойидан иргиб туриб, Кунтуғмишга қараб тез юриб, оёгининг бетини оёғи билан босиб, кифти билан бир уриб ўтаберди. Кунтуғмиш кетига қараса, бир кампир кўчага қараб, қоши билан ишорат қилиб кетиб боради. Кунтуғмиш: «Шу кампир бир шумликни билади» деб ортидан юраберди. Кампир кўп йўлга бориб, у ёқ-бу ёққа қараб, «Сен қандай одам бўласан?» деб сўраб, бир сўз деб турибди:

Зулфи зарафшоним, қайдан бўласан?
Тўти ғазалхоним, қайдан бўласан?
Сенинг тарзинг бу ерларга келмайди,
Тарафсиз полвоним, қайдан бўласан?

Кунтуғмиш айтди: – Эй мома, Холбекани биласанми? Мен Дўрман мамлакатидан уч ой йўл юриб, шу бугун шаҳрингга келиб турибман, шаҳрингнинг паст-баландини билмайман. Отим Кунтуғмиш, Дўрман элимни, халқ, қариндошимни ташлаб, шаҳрингга Холбекани излаб келдим.

Кампир айтди: – Э жоним болам, ошиқлиги қурсин, бошга тушгандан кейин кишини девона қилиб, элидан, юртидан айириб, гарип қилган. Бу кампир подшонинг қудаси эди, подшонинг ўғлига катта қизини берган эди. Кампир Кунтуғмишнинг олдига дастурхон ёзиб қўйиб айтди: «Ўғлим, сен чой ичиб бўлгунча мен Холбекани топиб келаман», деб чиқиб кетди: Кунтуғмиш уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб: «Бу ерларга Холбеканинг ўзи келмак тугул, изи ҳам топилмас», деб ўйлаб ўтирди.

Энди кампир уйнинг сиртига чиқиб ваҳм босиб, лол бўлиб ўтирган эди, кўнглига бир гап келиб қолди: «Топдим, топдим», деб жойидан иргиб турди. Кампир нимани топди? Яна бир қизи бор эди, отини Замонгул дер эди, уч ойча бўлиб

эди, Холбека каниз қилмоқقا олиб кетиб эди. Шундан бир кун илгари кампир қизини «Менинг уст-бошимни ювиб берсин», деб арз қилиб олиб келган эди...

Кампир қизи Замонгул (Гулзамон) ни Қунтуғмишга рўпара қиласди. Аммо севгилисининг суратини кўрган йигит сохта Холбекани қабул қилмайди. Замонгул Қунтуғмишни асл Холбека яшайдиган жойга бошлаб боришга мажбур бўлади. Аммо шоҳнинг буйруғига мувофиқ қиз кўшки олдига бегона эркак яқинлашуви мумкин эмасди. Шу боис Гулзамон йигитдан савдогарбачча қиёфасига киришни сўрайди.

Қунтуғмиш тимга кириб, икки бўғча мато сотиб олиб, баззозвачча бўлиб, Холбеканинг кўшки устида матоларини қўшкнинг деворларига суюб, молларини ёйиб ўтириб эди. Бир вақт қараса, Холбека қирқин қизи билан, неча сарвинази билан, қанча жоду кўзи билан кўшкига чиқиб бораётибди. Буёғида тўқсон беш, буёғида тўқсон беш – ўни кам икки юз кокили бор, бир ёғини тилла сувига ботирган, тонг шамолига қотирган, юзининг жилваси зулфига уриб, яшин тушгандай бўлиб бораётибди. Қунтуғмиш Холбеканинг жамолини қўриб, биқинини ушлаб, лабини тишлаб, ияги қалтираб, кўзи ялтираб, қулоғи битиб, ҳисоби йитиб, ақлидан кетиб, «Сад офарин ҳусни жамолингга» деб, товушининг борича бақириб-чақириб бир сўз деб турибди:

Бандаман юзда холингга,
Сенинг қилган хаёлингга,
Шунча вақтлар интиқ бўлиб,
Бугун етдим жамолингга!..
Қирқин қизи гулдай жайнаб¹,
Ҳаммаси суксурдай бўйлаб,
Ўз зулфиман ўзи ўйнаб,
Холбека чиқди кўшкига.

Холбека ойим пастга қараса, бир йигит Холбека қизлари билан кўшкига чиқиб кетди, деб шовқин солиб турибди.

Холбека ойим Баҳрагул вазирига фармон қилди: Гулзамон билан бирга бориб, ҳар тусли матосидан бир олчин-бир олчин олиб кел!

Баҳрагул Қунтуғмишнинг ҳайбатига яқин келолмай, қуруқ қайтиб кетди. Холбека айтди: Баҳрагул, олиб келган матоларинг қани?

Баҳрагул Холбекага қараб бир сўз деб турибди:

Бувушим, ул одам баззоз эмасди(р),
Жондан кечмай бу манзилга кемасди(р).
Бир ўғлондир, мисли дарёдай тошган,
Юзлари қизариб олмадай пишган,
Олмоқقا ҳар кимнинг ақли шошган,
Қошида донолар сўздан адашган

Душмани шер бўлса, қайтмай савашган.
Жамолига қараган кўзлар қамашган
Нур юзига ойу офтоб талашган.
Сени излаб Дўрмандан ёринг келмасми?
Гумоним – шу Қунтуғмиш бўлмасми?

Холбека ойим қизларини ясад, ўзларига оро бериб, хос меҳмонхонасида йи-
гирма қизни буёғига ўтқизиб, йигирмасини ўғига ўтқизиб, зич бўлиб ўтириди.
Қизларга тайин қилди:

- Шу одам эшикдан келса, биттанг жой берсанг, ё ўрнингдан турсанг, ўлди-
раман! – деди. Шу вақтда Қунтуғмиш:
- Ассалому алайкум! – деб эшикдан кириб борди. Буни кўрганда, Холбека
ойим жойидан иргиб туриб:
- Ваалайкум ассалом, тўрга ўтинг! – деб ўзи пойгага югуриб ўтганини бил-
май қолди. Холбека туриши билан қирқин қиз гуруллаб бари жойидан турди.
Холбека Қунтуғмишга жой бериб, қўлига бир пиёла қандчой бериб, қизларига
айтган аввалги сўзи учун изза бўлиб, «Йўл бўлсин!» деб бир сўз деди:

Ол-ол бўлсин, ол-ол бўлсин, ол бўлсин!
Кўнгли суйса, ёрнинг лаби бол бўлсин.
Қандай қўрқмай келдинг ажалхонага
Жондан қўрқмай юрган жоним, йўл бўлсин?

Қунтуғмиш Холбеканинг жамолини кўриб, юз шавқу завқ билан қўнгил бе-
риб, нозига қойил бўлиб, ҳуснига мойил бўлиб: «Одам ўлдирадиган жаллод қаер-
да?» деб баҳодирлик томирлари ҳаракатга келиб, Холбекага қараб бир сўз деди:

Ушбу дунё барча қўлдан ўтарми,
Қуйсин ўлим, барчани йифлатарми,
Уч ойчалик йўлдан ёр излаб келиб
Ўламан деб, ёрин кўрмай кетарми?
Омонат, санамжон, одамнинг жони
Қиличдан сесканмас ботирнинг тани,
Жондан кечмай бу ерларга келмайди,
Ўлимдан қўрқади деб айтмагин мени!..

Холбека қирқин қизларига қараб бир сўз деди:

Оғзига гап солсам, гапим олмайди,
Ўжар экан, билганидан қолмайди.
Олиб келинг, қирқин қизлар, нардимни
Тилак билан келган экан, бўлмайди!

...Икки толиб¹ бир-бирига дуч бўлди,
Жамолига Кунтуғмиш вақти хуш бўлди,
Чошгада қурилди ойимнинг нарди,
Ўйнай-ўйнай билинг роса туш бўлди.
Кеч бўлибди, булар жудо бўлмайди,
Ўйини буларнинг одо бўлмайди.
Икки барно кишт дейишиб ўтирди
Қайсисин утарин киши билмайди.
Кишт деди-ю, ўйнайберди иккови
Шу вақтда кун бўлди, билинглар ётар².
Утишолмай ўтирибди иккови,
Шу вақтда тун ярим оқшомдан ўтди,
Балки ўтиб, билинг, саҳарга етди.

Холбека ойимнинг кўзини мудроқ босди, уйқунинг мастилигидан ҳушини йўқотиб, бир киштни бежой босиб юборди. Шу вақтда тонг ёриб, Кунтуғмиш бир киштни босиб, Холбека ойимни мот қилди.

Холбека ҳушига келиб қараса, Кунтуғмиш мот қилиб ўтирибди. Жойидан туриб, иззат қилиб: Менинг шартимни бажо келтирдинг, мен сеники бўлдим, – деди. Базм сұхбатини қуриб, зиёфат қиласерди. Энди икки калима сўзни шу шаҳарнинг подшоси Буврахондан эшитинг.

Холбекага ошиқ бўлгандан сўнг қирқ зинали ногорахона қилдириб эди. Холбекага киши юбориб айтган эдики: «Ҳар кун тонг вақтидан кичик чошкагадовур кўшкига чиқсин, юзидан ниқобини олсин, оламни томоша қилсин». Шу сабабдан Холбека ҳар куни бир марта кўшкига чиқар эди. Подшо ҳам ногорахонага чиқар эди, шу жойдан Холбеканинг жамолини кўрар эди. Шаҳрига чопар қўйиб қичқирирган эди: «Ҳар ким подшонинг ногорасини эшитмай, подшо ногорахонадан тушмай уйидан чиқмасин!» Ҳар вақт подшо пастга қайтар бўлса, ногорани уриб қайтар эди. Шаҳар аҳолиси аниқ эшитар эди. Ундан илгари ҳеч ким уйидан чиқолмас эди.

Подшо уч кун ногорахонага чиқди, Холбека ойим кўшкига чиқмади. Подшо икки юз жаллод, тўрт юз мирғазабни буюрди:

– Бориб кўринглар, Холбека касал бўлдими, ё иш ўсал бўлдими?

Подшонинг ҳукми билан жаллод, мирғазаб босиб келаберди.

Канизлар Холбеканинг тоби йўқ деб айтольмай, жаллодлардан қўрқиб, «Ол келди» деб қочаберди. Мирғазаблар бир шумлик бўлган экан, деб ҳужраларнинг эшигини бузиб келаберди. Қирқ кўшк ичкима-ички, бир-бирининг устидан бўлган эди, бир тарафи Холбеканинг кўшки эди. Баҳрагул чиқиб қараса, жаллодлар қарийб ўттиз ҳужрани бузибди, канизлар йифлаб,чувуллаб қочиб келаётиди. Шунда Холбекани уйғотиб, жаллодлардан хабар бериб бир сўз деди:

¹ Толиб – талабгор.

² Мисра вақт кеч бўлиб, ётар вақти келди мазмунини англатади.

Қулоқ солгин қанизингнинг тилига,
Булбул ошна бўлар боғнинг гулига,
Уйқудан кўтаргин, бувим, бошингни
Тушар бўлдинг золимларнинг қўлига!

Кунтуғмиш ҳам уйғониб қараса, тўрт юз мирғазаб, икки юз жаллод ҳайбат болтаси қўлида, кескир ханжари белида келиб қолибди. Кунтуғмиш айтди: – Э Холбекажон, сени олмай ўлиб кетганимда, юрагимда от бошидай армон кетар эди; алҳол бир кун ҳам бўлса, бир йил ҳам бўлса, минг йил ҳам бўлса олдим, мақсадимга етдим, армоним йўқ. Энди шу ёмонларнинг қўлида ўлганча, кўшкдан ташлаб ўлсам бўлмайдими?

Холбека айтди: – Мен ҳам қабул қилдим.

Иккови бир-бировини қўлма-қўл ушлаб, қучоқлашиб қўшкдан ташлаб юборди. Икковининг ҳам кўйлагига шамол кириб, мисли қанотдай бўлиб, беозор ерга тушди. Кунтуғмиш ёрининг қўлидан ушлаб, таниш кампирникига олиб келди. Кампирнинг бир гўсалахонаси¹ бор эди, иккови шу ерга яширинди.

Подшонинг жаллод, мирғазаблари Холбекани тополмай, ҳамма манзилларни бузиб, Холбека қочибди деб қайтиб борди.

Подшо бу гапни эшитиб, уйқуда эди, уйғониб, маст эди, хушёр бўлди. Дарвоза-дарвозага одам қўйиб беркиттириди. Ҳеч кимни шаҳардан ташқари чиққали қўймади, ҳаммага йўл банд бўлди. Жарчилар ҳар ким Холбекадан хабар берса, балки қошидаги жўраси билан олиб келса, бўйи баробарли зар бераман», деб кўчама-кўча, гузарма-гузар, маҳаллама-маҳалла қичқириб юрибди. Шаҳарнинг ичи остин-устин, талотўп бўлиб қолди.

Уч кун шаҳарга чақирув бўлди. Уч қундан кейин яна қичқиртди: «Ҳар кимнинг ҳовлисини, уйини подшолик одамлари бориб қарайди, кимнидан топса, ўзини ўлдириб, молини талайди!» Кампир бу сўзни эшитиб қўрқди. Кунтуғмиш билан Холбекага:

– Э болаларим, менинг уйимни қараб ўтиб кетганча, подшонинг бир кўна сомонхонаси бор, шунга олиб бориб қўяйин, уйимни кўргандан кейин сизларни тагин қайтариб олиб келарман, – деб икковини оқшом ҳеч кимга кўрсатмай, подшонинг сомонхонасига олиб бориб беркитиб кетди.

Подшонинг Замонқул деган бир қари эски қули бор эди. Давлатхонага сомон даркор бўлиб қолди. Ўттиз қанорни олиб келиб, сомонни тиқиб жойлайверди. Йигирма қанор тиқиб эди, ўнтаси қолиб эди, иккови жуппай² бўлиб қанорнинг оғзига йиқилиб қолди. Замонқулнинг кўзи тушди, тура қочди. «Ўзим ҳам ажинаси бор деб гумон қилиб юрар эдим, нар-мода экан», деб қочаберди. Холбека ойим орқасидан қувди. Замонқул ушлатмай, ташқарига чиқиб, орқасига қараса, Холбека эшикнинг олдига келиб қолибди. Шунда Холбека эланиб-ёлвориб, қулни алдаб бир сўз деб турибди:

¹ Гўсалахона – бузоқхона

² Жуппай – жуфт, қўшмоқ.

Оқизинг кўзидан қонли ёшини,
Учиринг қўлидан давлатқушини,
Тан бағишилаб, бобо, сизга тегайин,
Келиб кесгин, шаҳзоданинг бошини!

Замонқул Холбека эканлигини таниб, «Бахти қайтганга қара, мени сеҳр-фусун қиласман дейди, бобонг бу соқолни қаерда оқартган?» – деб Холбекага қараб бир сўз деди:

Кўзлари қамбарсан, қоши қаламсан,
Кўрганларга солган қайғу-аламсан.
Сендай санам мендай қулга тегарми,
Жодугар, сеҳргар, баттол санамсан!
Замонқул шоҳдан суюнчи олади,
Бек Замонқул бекларбеги бўлади,
Бегларбеги насиб қилсин ўзига,
Банди бошим озод бўлиб қолади.

Холбека: –Шу сўзимдан қайтсам, елкамнинг чуқурини кўрмай ўлайин, босган изим орқамда қолсин, – деб, «кatta» қасамлардан ичиб, Замонқулни авраб туриб эди. Замонқул ҳам фириб емас эди, лекин томошай жамол қилиб туриб эди.

Подшонинг мирохури¹ кўчада келар эди. Қулоғига гунг-гунг одамнинг товуши келиб, деворнинг тешигидан қараса, бирор томнинг тўрида, Холбека ўртада, Замонқул эшикнинг олдида гаплашиб турибди. Мирохур чопиб кетди. Подшонинг олдига бориб, қуллук қилиб:

– Холбекани бир йигит билан подшоликка қарашли сомонхонада кўрдим, Замонқул ҳам ўша ерда, – деди.

Бу сўзни эшишиб, подшонинг қаҳри келиб, илондай заҳри келиб, жаллод, миргазабларига² фармон берди: – Замонқулни кўргандан ўлдиринг! У икковини аркони давлатга ўлдирмай, ҳозир қилинг!

Икки юз жаллод, тўрт юз мирғазаб, қанча оломон билан сомонхонага равона бўлди. Замонқул Холбеканинг олдидан чиқиб: «Подшодан суюнчи оламан», – деб келаётир эди, бир одам кўриб:

– Қоч, Замонқул, ўласан! – деди.

Замонқул: – Замонқулнинг нимаси ўлади! Замонқул хушхабар олиб келаётиди, подшо ҳеч нарса бермаса ҳам, банди бошим озод бўлиб қолади деб бораётиди, бир жаллод чопиб келиб, қилич билан қўйиб юборди, Замонқулнинг банди боши озод бўлиб қолаверди.

Подшонинг мирғазаб, жаллодлари сомонхонага кириб, Қунтуғмиш билан Холбеканинг икки қўлинин боғлаб, сийнасини доғлаб, олдига солиб ҳайдаб, бо-

¹ Мирохур – подшо отбокарлари бошлиғи, ўрта даражадаги амалдор.

² Мирғазаб – жазоловчи амалдор.

шига қамчи ёғдириб уриб бораётир. Шунда Холбека ойимнинг бошига тушган таёқ ўзига билинмай, ёрига раҳми келиб, жаллодларга эланиб бир сўз деди:

Узоқда қолгандир манзили-жойи,
Сабил бўлди Холбеканинг саройи.
Мени ўлдир, ёримни озод айланглар,
Бу ишда ёримнинг йўқдир гунойи.

Жаллодлар: – Бу бахти қайтган баччағар ҳали ҳам аввалги катталигини қиласди, ҳали таёқ ўтган йўқ, қаттиқроқ уринг, – деб илгаригидан кўпроқ урди. Шунда Қунтуғмиш ёрининг аҳволига раҳми келиб, жаллодларга эланма, деб бир сўз деди:

Аё, нозлим, бир гапим бор, англаб ол,
Мен сўзлайин, зеҳнингни қўй, қулоқ сол
Жаллодларга эланмагин, бўйингдан
Гавҳарни не билсин ушалган сопол.
Пайдо бўлдим икки гавҳар донадан,
Парвоз қилиб учдим манзил-хонадан.
Ўлим учун ғам емайман, бўйингдан
Армоним, бир ўғил эдим, онадан.

Холбека Қунтуғмишнинг бу сўзларини эшишиб: «Ҳай аттанг, ёлғиз ўғил экан», – деб қўнгли бузулиб, кўзидан ёш тизилиб, бағри эзилиб, жаллодларга бир сўз деб турибди:

Жаллодлар, айтайин сенга бир сўзни,
Мени деб тарк этди кеча-кундузни
Эсиз, ёрим ёлғиз экан онадан
Ирим қиб мерганлар отмас ёлғизни...

Подшонинг олдида умаролари¹ ўтириб эди; подшо маслаҳат сўраб айтди: – Аркони давлатим, уламо-муфтиларим², инок вазирларим, кенгашдош доноларим! Мендай улугъ подшонинг ҳайбатидан қўрқмай, хавфтарс³ қилмай, подшо хонадонига хиёнат қилувчиларни нима қилмоқ керак?

Аркони давлат гуриллаб бирдан арз қилдики: – Э тақсир, подшойим! Осиб ўлдирдингиз – кўрдик, минордан ташладингиз – кўрдик, тўпга солиб отдингиз – кўрдик. Бу беадабларга шундай жазо берамиз: бир туяни олиб келиб сўямиз, терисини тулуп⁴ қилиб, хом терига икковини зич қилиб тикирсангиз, бир асов

¹ Умаро – амирлар, амалдорлар.

² Уламо – илоҳиётчи олим; муфти – фатво берувчи диний амалдор.

³ Хавфтарс – хавфсираш.

⁴ Тулуп – сўйилган жонликнинг терисини бузмай шилиб олиш.

байталнинг думига тақиб, чўл жазираға ҳайдаб юборсангиз, буларнинг ўлигини ғажир¹ – қузгуналар еб кетса, – деб подшога маъқул қилдилар.

Подшо буюриб, бир туяни сўйиб, тулуп қилиб, икковини зич қилиб хом терига тиқиб, дарвозадан чиқариб, бир асовнинг думига тақиб, бир чўл жазираға қаратиб, кўп одамчувлаб ҳуркитиб, ҳайдаб юборди. Асов байтал ҳуркиб, икковини судраб, чўлга улоқиб кетди. Байталнинг думи бир тола, ярим тола узила-узила, олти кун деганда тулуп бир ерда тушив қолди. Хом тери офтобнинг ҳарорати билан қуриб, чунон қисдики, темирдай беркитди.

Шу вақт Холбека узилиб қолганини билиб, Қунтуғмишга бир сўз деди:

Валламат, танингда қувват бормиди,
Бизлар қолдик дейман чўлда узилиб!..
...Бир тоғдан бир қузғун давра олиб учди...
Ногоҳондан кўзи тулупга тушди.
Қанотин чимириб қўниб устига
Чўқиди-чўқиди тулупни тешди.
Қўлин солиб иккиласи йиртишди,
Соф-саломат шу тулупдан чиқиши.

Қунтуғмиш омон-эсон, сиҳат-саломат ёри билан терининг ичидан чиқиб қарасалар, қўрқинчлик жазира машина бир чўлда тушив қолибдилар. Қунтуғмишнинг кўзига узоқдан соядай қорайиб бир нарса кўринди. Кўнглида айтди: «Шу қора ё тоғ бўлгай, ё бир қора дараҳт – эл бўлгай», деб иккови қўл ушлашиб шу тарафга равона бўлди...

Кўринган тоғ эди. Қунтуғмиш ва Холбека шу ерда биргаликда ҳаёт кечирдилар, эгиз ўғилли бўлдилар. Атрофдан одам дарагини топарман деб, Қунтуғмишнинг кирмаган гори, чиқмаган чўққиси қолмади. Лекин одамлар яшайдиган манзилларга асло йўл тополмади...

...Йилдан йил ўтди, Қунтуғмиш асло эл-йўл тополмади. Болалар учга кирди. Шу тоғда Қунтуғмиш чиқмаган ҳеч бир чўққи қолмади. Лекин жуда узоқда, бир баландда, кияли чўққи бор эди...

Қунтуғмиш ана шу чўққини мўлжаллаб уч кун юрди ва карвон йўли устидан чиқиб қолди. Шу йўлдан ўтиб кетаётган зангарлик савдогар Азбархўжа нон бераман деб, Қунтуғмишни шу атрофдаги ёлғизгина булоқ бошига ўрнашиб олган даҳшатли аждарга қарши йўллайди. Қунтуғмиш аждарни ўлдиради. Сўнг Азбархўжа билан дўст тутинишади. Танишув мобайнида Қунтуғмишнинг хотини гўзал Холбека эканини билиб олган Азбархўжа дўстига хиёнат қилади. Уни масти қилиб, кигизга ўраб, устидан тош бостириб қўяди, икки ўғлини эса далада қолдиради. Зангар шоҳи Буврахонга бериш учун Холбекани олиб йўлга тушади. Орадан бир кун ўтгач, Қунтуғмишнинг мастилиги тарқаб, кигиздан халос бўлади. Тепалик ён бағридан оч ва қаровсиз юрган икки ўғилчасини ҳам топади.

¹ Ғажир – ўлаксахўр йиртқич қуш.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Гурӯҳда ишилаш

Мұхоказа қилиш

- Күнтуғмишнинг болалик чоги ва қандай тарбия олгани ҳақида ўз фикрларингизни билдириңг.
- Холбека кимнинг фарзанди? Унинг камолға етгунча бўлган ҳаёти ҳақида мулоҳаза юритинг.
- Буврахон зуғумига Холбека қандай жавоб берди? Сизнингча, подшога берган жавоб қиз табиатидаги қандай сифатларни намоён этади?
- Азбархўжа нима сабабдан дўст тутинган Күнтуғмишга хиёнат қиласди?

ТУШУНИШ

Жуфтликда ишилаш

Расм чизиш

- Кампир Күнтуғмишни қандай таърифлади? Қахрамон қиёфасини кўз олдингизга келтириш учун унинг расмини чизиб кўришга уриниб кўринг.
- Зангар подшоси Холбекани кўндириш учун қандай чора қўллади? Сиз буни қандай изоҳлайсиз?
- Достонда Күнтуғмишни яна қандай аташади? Нима учун?

ҚЎЛЛАШ

Якка тартибда ишилаш

Ёзиш

- Достоннинг 1-қисмини қандай аташ мумкин?
- Достонда қўлланилган ҳикматли сўзлар ва халқ мақолларини топиб, иш дафтиргизга ёзиб олинг. Қўлланиш доирасини изоҳланг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

- Күнтуғмиш ва Холбека туш кўриш орқали танишадилар. Шунга ўхшаш ҳолатларни қайси достонларда учратгансиз?

2. “Ширхўра” сўзи қандай маънони англатади? Фикрингизни асар матнига таянган холда изоҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

Гурӯҳда ишиш

Ёзиш

- Кунтуғмишнинг қизиқиши доирасини “Тўплаштириш” усули бўйича изоҳланг.
- Достонда қандай бадиий тасвир воситалари қўлланган? Жадвални тўлдиринг.

Тасвирий восита	Далиллар
Сифатлаш	
Ўхшатиш	
Қаршилантириш	
Муболага	
...	

ҚЎЛЛАШ

Гурӯҳда ишиш

Ёзиш

- Достоннинг 1-қисмини қандай аташ мумкин? Парчаларга бўлиб, гуруҳларда саҳна кўринишини намойиш этинг.

Мавзуга оид таянч түшүнчө ва иборалар: Гуркибой ва Моҳибой, етимлар, овчи ва балиқчилар, чўпон, қизилияк бўри, дўстлик, садоқатлик.

	Ўқиши		Сўзлаш
---	-------	---	--------

... **К**унтуғмиш болаларини қўйнига солиб, карvonларнинг изини олиб чопган отдай равона бўлиб, югуриб қуваберди. Бир ҳафта деганда Тажан дарёning лабига борди. Қараса, Алдархўжа¹ хавотир қилганидан «Мабодо орқамиздан Кунтуғмиш келса, сувдан ўтолмасин, орқамиздан етолмасин», деб дарёning қайиқча-кемаларини ҳам сувга оқизиб кетибди. Кунтуғмиш у ёқбу ёқقا югуриб кўрди, кема-қайик тополмади. Ахир иложини топмай, икки боласини йўргаклаб, ўзини сувга чоқлаб дарёдан юзиб ўтмоқчи бўлди. Боласининг биттасини оғзига тишлаб, у биттасини дарёning лабига қўйиб, дарёга кириб, бирор ўттиз қулоч уриб эди, у битта боласини қўйган ерининг олдида бир тупғиша бор эди, шунинг остида бир қизилияк² қари бўри писиб ётар эди. Полвон узагандан кейин бўри боланинг белидан тишлаб олиб кетаберди. Бола қўрқиб: «Ота!» – деди. Отаси қараса, бўри тишлаб олиб бораётиди. «Воҳҳ!» – деб эди, оғзидагиси ҳам сувга тушиб кетди. Уни бир балиқ ютди. Кунтуғмиш: «Бу-ку ўлди, унисига етармиканман», – деб сувдан чиқиб қувди. Икки оёқлига тўрт оёқли нега етказсин, у ҳам қутулиб кетди. Шунда Кунтуғмиш болаларидан айрилиб, қанотидан қайрилиб, икки боласининг фироқида Холбекани ҳам эсидан чиқариб: «Эй замона! Қишу ёзингни, кўпу озингни, ўрдак-гозингни, кеча-кундузингни, ой, офтоб, юлдузингни, осмон-ерингни, ҳар на борингни бор, энангга бер!» деб қадди букилиб, ҳар бир кўзидан қатра-қатра ёш тўкилиб, бир дарди минг бўлиб, ичи ғамга тўлиб, жунун савдоси қилиб, ўз ҳоли-аҳволига наъра тортиб юра берди.

Кунтуғмиш фарзанд доғига сира тоқат келтиролмай, нолишига осмон-ер тебраниб, йифлаб борар эди. Шу вақтда унинг ноласини эшитиб, бир чўпон келиб қолди. Қараса, одам шер ҳайбатли, йўлбарс сифатли бир киши фалакдан шикоят қилиб, йифлаганига тогу тошлар сув бўлиб турибди. Чўпон қўйни қўйиб, Кунтуғмишнинг олдига келиб: Нега мунча йифлайсан? – деб бир сўз деди. Кунтуғмиш чўпондан хабари йўқ, ўз ҳолига йифлаб борар эди, кўзини очиб қараса, бир чўпон келиб, «Қайдан бўласан?» деб сўз сўраб турипти. Кунтуғмиш кўнгли қайнаб, бир дардманд тополмай, ичи ғамга тўлиб турган эмасми, чўпонни мунгдош билиб: – Э, бери кел, – деб чўпонга қараб бир сўз деди:

¹ Алдархўжа – Азбархўжанинг лақаби.

² Қизилияк – тишлари тўкилган, қари.

Дўрман менинг мамлакатим,
Қайрилиб синди қанотим,
Кунтуғмиш дер менинг отим,
Полвон номи нишон бўлди¹.

Ёр-ёр дедим қонлар ютиб,
Ҳар тарафга қўзим тутиб,
Олдим ёрни нардин утиб,
Жойим кўшку айвон бўлди.

Йиглайн қанотим синди,
Эсиз, баҳтим қаро бўлди,
Подшосига бўлдим банди,
Қутулмогим гумон бўлди.

Кўндим шунда тақдирига,
Қойил манглайнинг шўрига,
Бизларни тиқди терига
Бу кенг дунё зиндан бўлди.

Қилди душманлар маломат,
Қўрдик бир неча аломат,
Чиқдик теридан саломат,
Яна кўнгил равшан бўлди.

Бир-бировга бўлиб пайванд,
Кўнгилларни қилиб хурсанд,
Насиб бўлди икки фарзанд,
Яна кўнгил равшан бўлди.

Қидирдим алвон-алвонга,
Югардим тоғда ҳар ёнга,
Тўрт йил юрдим Муғол тоғда,
Дучор келдим қўп карвонга².

Шириндир одамнинг жони,
Ҳар кимнинг элда даврони,
Ўзимни сотиб бир нонга,
Мен ўлдирдим аждахони.

Номус билан орим кетди,
Қаторимда норим кетди,

¹ Мисранинг мазмуни: Полвон деган ном менинг унвоним бўлди.

² Қўп карвон – бу ўринда «катта карвон» маъносида.

Шароб бериб, масть қиб мени,
Карвон ёрим олиб кетди.
Дүст карвоним душман бўлди.

Бирини олиб ийнинга,
Бирини солиб қўйнинга,
Қўш боламни топиб олиб,
Келдим Тажанинг бўйнина.
Ўтмаклигим гумон бўлди.

Бировини ютди балиқ,
Ул ер билан яксон бўлди...
Аrimай манглайнинг шўри,
Биттасин обкетти бўри,
Уни қўрмак гумон бўлди.

Қарорим йўқ, турай десам,
Мадорим йўқ, юрай десам,
Уйим йўқдир, борай десам,
Ватаним йўқ, кирай десам,

Ёrim йўқдир, кўрай десам,
Қўзим йўқ, ўргилай десам,
Ажал етмас, ўлай десам,
Чўпон, бошим сарсон бўлди!

Чўпон: – Э бечора, дардинг оғир экан, – деб қўшилиб йиглаб, – мен қўйларни қайтариб олай, сени чўпонларнинг қўшхонасига олиб бораман, биз билан бирга бўласан, ўзингга келганингдан қейин Дўрман йўлини кўрсатиб, озиқовқат бериб, сени кузатамиз, – деди полвонга тасалли бериб, қўйига қараб кетди. Чўпон қўйларини қайтариб юриб эди. Кунтуғмиш бораётган йўлини ҳам қўйиб, бошқа бир йўлга тушиб, кўнгли жўш уриб: «Бор дунёнгдан кечдим!» деб кетаберди. Чўпон бўридан чўчиб ёйилган қўйларни тўплаб қараса, Кунтуғмиш йўқ, қаёққа кетганини билмай, шу орада бўлса, келиб қолар деб, қўйни ҳайдаб кетди. Энди Кунтуғмишнинг болаларидан эшитинг. ...Олим сайёд¹ деган қатағонлик сайёд бир катта тўрни дарёга ёзиб ўтириб эди. Полвоннинг боласини ютган балиқ шу сайёднинг тўрига тушди. Қўтариб олсалар бир катта балиқ тушибди. Ичини ёрди: «Ота» деб ичидан бир бола чиқа келди. Олим сайёд ҳайрон бўлиб, болани уйига олиб бориб, фарзанди йўқ эди, тарбия қилиб боқаберди.

Энди бўри олиб қочган боладан сўз эшитинг.

¹ Сайёд – овчи.

Бўри болани олиб қочди, бир-икки қирдан ошди. Ўнта чўпон итига ош пишириб ётиб эди, бўрининг гузари шулар устидан тушди. Чўпонларнинг кўзи тушди, итини қўшди, бўри шошди, болани ташлаб қочди. Чўпонлар болани тушириб олиб, ҳайрон қолиб, бирори айтди: «Қирга чиқсан хотиннинг боласи». Бирори деди: «Мўлтонининг боласи», бирори айтди: «Бир уйқучи, бефарқ хотиннинг боласи».

Шу ерда ўн бир чўпон доим бир қўшхонада¹ эди. Кунда кечқурун бари йигилиб келар эди. Кечқурун бояги – Кунтуғмишга учрашган чўпон қўйларини ҳайдаб келса, жўралари: – Э биродар, бизлар букун бўридан бир бола тушириб олиб қолдик, – деб ўртага олиб турибди. Чўпон кўнглида айтди: «Ҳалиги шўрлининг боласи».

Орадан бир-икки кун ўтмай овоза бўлиб қолди: «Олим сайёд балиқнинг ичидан битта тирик бола топган эмиш». Буни ҳалиги чўпон эшитди: «Ҳалиги шўрлининг боласи», деб юрди.

Чўпонлар бўрини «гурк» дер экан, ўз оти ўзи билан боланинг отини Гуркибой қўйдилар. Балиқни сайдилар «моҳи» дер экан, унисининг отини Моҳибой қўйдилар. Болаларни тарбиятда қўйиб, энди сўзни Холбека ойимдан эшитинг.

Алдархўжа Холбекани Буврахон подшога кўриниш қилди. Подшо қараса, Холбека ойимнинг қадди букилиб, ранглари сарғайиб, қовоғи тортилиб, таёқдай қотиб, қизил қонига ботиб, илгариги ҳусни жилваларидан юзидан бири ҳам қолмабди. Шунда подшо: «Ҳай аттанг, эсиз Холбека соп бўпти-я», деб аркони давлатининг ичидаги Холбекага қараб бир сўз деб турибди:

Бир вақтингда банот бичдинг тўнликка,
Қарайман, этагинг кепти енглиқка.
Қайди қолди қошингдаги ҳамроҳинг
Ўзинг кепсан карвонларман, Холбека?
Ёлғон дема, сўзла, нозлим, ростидан!

Холбека ойим шоҳдан бу сўзларни эшитиб, товушининг борича чинқириб, кўнгли бузилиб, бағри эзилиб, кўзининг ёши маржондай тизилиб, бир сўз деди:

Подшо, сизга айтай гапнинг бўлганин,
Орага солмайин сўзнинг ёлғонин.
Саҳар вақти икки қўлим бойланди,
Билмайман, ёримнинг тирик, ўлганин.
Во ҳасрато, иchar сувим лойланди,
Фалокат бошима ёмон айланди.
Қор-ёмғирдай қамчи ёғди бошима,
Саҳар вақти икки қўлим бойланди...
Бир боғчада олма эди, нор эди

¹ Қўшхона – қўйлар қамаладиган жой.

Айрилган қул бир күрмоқقا зор эди.
Билмайман ёримнинг тирик, ўлганин,
Эна деган икки ўғлим бор эди.
Сувсиз чўлда болаларим ўлгандир,
Армонман гўдаклар нобуд бўлгандир,
Гўдакларнинг ҳеч кими йўқ қошида
Танасини қарға-қузғун олгандир.
Оҳ тортганда оҳим ипдай эшилди,
Айрилиқдан сийна-бағрим тешилди.

Подшо айтди: – Шу иккови тери ичида, чўл-жазирада омон қолган экан, ўша икки гўдак ҳам шу Хўжадан отасининг қасосини олмай қўймас. Мен шу баччағар хўжага Холбекани обкеб бер, деган эканманми! Азбархўжани зиндонга ташланглар, молларини подшоликка ўтказинглар! – деб фармон қилди.

Жаллод келиб Алдархўжани зиндонга ташлади. Подшо Холмўмин ясовулбoshiга қараб: – Э Холмўмин ясовулбоши! Бор, Холбекани сенга бердим! – деди.

Холмўмин жойидан ирғиб туриб, қўл қовуштириб, қуллук қилиб Холбекани уйига олиб бориб боқаберди. Холбека ойимни боқмоқда қўйиб, икки калимани ўзга жойдан эшитинг.

Болалар бир иш буюрса қилгудай бўлди, бир ерга буюрса, бориб келгудай бўлди. Ойдан ой ўтди, йилдан йил ўтди, ўн бирга етди.

Юртга овоза бўлиб эди: «Холбекани Зангар подшоси Холмўмин ясовулбошига берган эмиш». Ҳалиги чўпон буни ҳам эшитди. Чўпон ҳар замон қўй ҳайдаб Қатағонга борса, Моҳибойни ҳам кўрар эди. Чўпонпулисини¹ бериб: «Икковимиз ошна бўламиз», деб таниш бўлиб юрар эди. Чўпон бечора кўнглида: «Шу болалар йигирмага борса, Дўрман мамлакатига олиб бориб, таништириб, Кунтуғмиш полвоннинг болалари эканлигини билдирам», дегич эди. Гуркибой ўнга киргандан кейин, чўпонлар қўй боқтириб қўйди, ҳар кун бирори билан бирга юриб, қўйни боқиб келар эди. Ҳар ўн кунда навбати бир айланиб келар эди. Бояги отасини кўрган чўпонга навбат келса, Гуркибойни иззатлаб, эшагига миндирив, қўйни ўзи боқар эди. Кўп меҳрибонликлар қиласи эди.

Болалар ўн иккига кирди. Бир кун ёғин кўп бўлиб, қўй ҳам кўплик қилиб, Гуркибой югуриб чарчади. Қўйни ҳайдаб келиб, хўрагини еб ётиб қолди. Чўпонлар қўйнинг қийига олов бериб², этак уриб³, чўғ қилиб, устларини кептириб⁴, гаплашиб ўтириб эди. Бир чўпон гапириб қолди:

– Э биродарлар, шу Гуркибойни бизлар бўридан тушириб олдик, бир одам ҳам излаб келмади-я, – деди. Буни Гуркибой эшитиб дарров қулоқ солди... Бояги Кунтуғмишни кўрган чўпон йиғлаб юборди. Бу чўпонлар айтди: – Сен бир

¹ Чўпонпули – одатда, тоғ-қирларда қўй боқиб юрган чўпонларнинг қишлоқ болаларига берадиган пули, сийлик.

² Қийига олов бериш – қўй қийини ёқиш.

³ Этак уриш – ўтни аланталатиш учун этак билан елпиш.

⁴ Устларини кептириш – устидаги кийимларини оловга тоблаш.

нимани биласан, бизларга айтмайсан. Гуркибойни ҳам кўп иззат қиласан. Биз Гуркибой деб эдик, сен йиғладинг. Сен шунинг сабабини айтасан, – дедилар.

Гуркибой ҳам қулогини тикиб ётиби. Шунда бояги чўпон жўраларига қараб бир сўз деди:

Бу гўдак бу ерда бўлган саргардон,
Кўй қайтариб, тилаб ейди парча нон,
Гуркибойнинг зотин айласам баён,
Отаси дўрманли Қунтуғмиш полвон.

Узоқда Гуркининг манзил, диёри,
Бехабар боланинг кўп ичкуяри¹,
Қатағонда – сайёдларнинг қўлида
Гуркининг бир Моҳи деган жигари.

Қуймасин ҳеч кимнинг кулбахонаси,
Ўртанмасин қизил гулдай танаси,
Зангар элда Холмўминнинг қўлида,
Гуркининг Холбека отли энаси,
Холмўмин ясовулбоши бўлар тогаси.

Гуркибой буларнинг барини эшитиб олди, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Тонг отди, бир чўпон Гуркибойнинг олдига бир қўра қўйни солиб ҳайдатди. Гуркибой қўйни ёйиб, бир жойга бориб, оқшом йиғлаб чиққан эди, ёнбошлаб ётиб ухлаб қолди. Ўзи чилланинг ичи эди. Қўйларга ўнта оч бўри тегди, ўлдириб, бўғиф кетаберди. Бир чўчиб уйқудан уйғонса, анча қўй тўмпайиб, бўғизланиб ётиби. Қараса, қўй учдан бир бўлипти. Қириб кетипти деб ҳайрон бўлиб, «Энди бундан борсам, чўпонлар ураг, балки ўлдирад, менинг кимим сўраб ётипти...» деб қўрқиб қочаберди.

Энди гапни Моҳибойдан эшитинг. У ҳам эпчилгина бола бўлган эди. Сайёдларининг бошқа шогирд болалари бир сават балиқ сотгунча, Моҳибой беш сават, олти сават балиқ сотар эди. Шу сабабдан сайёдлар кўп яхши кўрар эди. Бир кун Моҳибой саватни бошига қўйиб, бозорни оралаб: «Ёғли кабоб, доғли кабоб, олиб есанг топасан савоб», деб кабоб сотиб келаётир эди, қараса, бир чалdevor вайронанинг ичиди, деворнинг остида, тўртта одам бир-бирига юзма-юз қараб, «гарткам», деб ўтирипти. Моҳибой айтди: «Ўтириб қиладиган касб экан». Жойни кенгайтиб, бу ҳам ошиқни олиб, гарткам деб отаберди. У қиморвозлар Моҳибойнинг «андилигини» билиб, дуқор² турса ҳам, ола³ турса ҳам ўз фойдасига ҳукм қилиб, бир паслда кабобнинг пулини ва устидаги юпқа тўнини бой берди. Пули қолмагандан кейин: «Э, бу ҳам касб эмас экан», – деб Моҳибой ўйлади:

¹ Ичкуяр – ичи ачийдиган, яқинлари маъносида.

² Дуқор – чикка, яъни ошиқнинг ютқизиқли ҳолати.

³ Ола – пукка, яъни ошиқнинг иккинчи бир ютқизиқли ҳолати.

«Энди борсам, сайёдлар қўлимга кабоб бермас, доимгидай кўрмас, ураг, балки ўлдирап, менинг кимим сўраб ётипти», деб бу ҳам қочаберди. Қаранг, дарёнинг бу ёғидан Гуркибой, у ёғидан Моҳибой келиб қолди. Гуркибой қараса, дарёнинг у ёғидан ўзига ўхшаган бир етим келаётитпи. Қараб турса, етимликдан ками йўқ, ченамоқдан енги йўқ¹. Гурки унга қараб бир сўз деди:

Баланд бўлма, паст бўлайлик,
Ғанимларга қасд бўлайлик,
Дарёдан ўтгин берёқса,
Кел, икковмиз дўст бўлайлик!

Моҳибой қараса, нақ ўзига ўхшаган бир етим, дарёдан бу ёқса ўт деб, чақириб турипти, дўст бўламиз дейди. «Дўст бўламан деб алдаб-сулдаб, менинг устимдаги ҳарна қолганни ҳам оламан дейдигандирсан. Менга сен дўст бўлиб, шу кеба-нагингни² берасанми? Мен сен билан дўст бўлмайман», – дея сўкинаберди.

Гуркибойнинг меҳри товлаб, укасига қараб, яхши гапириб: «Аччиқланмай жавоб бергин», – деб туриби. Айтган сўзлари таъсир қилиб, Моҳибойнинг кўнгли эриб: «Мен отимни айтганда таниб олиб қўями шу, айтсан айтаколайин-чи», – деб бир сўз деб турипти:

Қавмим йўқ, оғажон, қариндошим йўқ,
Сайр этайин десам, эмиқдошим йўқ,
Боқмоққа боғим йўқ, ботмоққа тоғим,
Қувондисиз, беспадардан бўламан!

Ўзим етим, етимликдан камим йўқ,
Танҳодирман, қошимда ҳамдамим йўқ,
Хеч мураббим, ёнимда ҳамдамим йўқ,
Мураббийисиз беспадардан бўламан!

Оҳ урсам, гамхона кўнглим жўшади,
Аlam tortdim, банди бувним³ бўшади,
Балиқнинг қорнидан чиққан эканман,
Отимни Моҳибой етим дейишади!

Моҳибой бу сўзларни айтганда, Гуркибой бечоранинг юрак-пураги ёрилгандай бўлиб, укаси эканлигини билиб, неча ширин забонликлар билан: – Дарёдан ўт, – деди. Бу асло ўтмади. Ахири ўзи дарёдан оқа-оқа ўтди. Шунда Моҳибой: «Бу даштликнинг сувга оқиб энтикишини қара», – деб мазақ қилиб туриб эди,

¹ Иборанинг мазмуни: кийимига қараб кимлигини мўлжаллай десанг, кийимнинг ўзи йўқ, яъни зоти номаълум.

² Кебанак – енгиз оддий уст кийим.

³ Банди бувин – бўғинларнинг банди. Бу ўринда: «барча бўғинларим» маъносида.

Гуркибой сувдан чиқиб, укаси билан кўришиб, чиначоқ олишиб, болаларнинг расмини қилиб, иккови дўст бўлди. Гуркибой қараса, Моҳибой укаси ёмон теззабон¹, бир гапни асло тўхтатолмайдиганга ўхшайди. Кўнглида айтди: «Келе, бунга акангман деб айтмайин, мабодо бирор ҳодиса рўй бермасин», деб иккови дўстлик муҳаббатини маҳкам қилиб, йўлга тушиб кетаберди. Йўлда Гуркибой Моҳибойга бу сўзларни айтиб бораётир:

Ақл деган оқиб ётган ариқдир,
Бирор кўпроқ, бирор озроқ олибдир,
Бой билан камбағал йўлдош бўлмайди,
Қайга борсанг, ғарип тенги ғаридир.

Фариблар йиғласа, бедард кулади,
Бепарво кўнгилга нима келади?
Дўстим, энди доим бирга бўлайлик,
Етимнинг қадрини етим билади.

Дўст кечмайди асло дўстнинг баҳридан,
Овлоқ юрмоқ яхши душман заҳридан,
Шаҳар борган яхши-ёмон кўради,
Бир хабар олайик Зангар шаҳридан.

Болалар бир-бирларига шундай меҳр қўйиб қолдиларки, бирор-бировини бирлаҳза кўрмаса, асло тоқат қилолмайди. Болалар шу юрганча уч ҳафта йўл юриб, Зангар шаҳрига етди. Бу катта шаҳарнинг ичига кириб эди, Гуркибойнинг оғзи очилди қолди. Лекин Моҳибой шаҳар жойда ўсган эмасми, уриб кетиб бораётитти. Бу болаларни ҳар ким кўрса: «Йўл бўлсин, болалар», деб гап қотади. Моҳибой: «Бизлар нон талаб», деб жавоб беради. Улар айтади: «Ундей бўлса, бироровинг бизницида туринглар». Моҳибой айтади: «Биз икковимиз айрилмаймиз, агар айрилсак, тонг отмас, кун ҳам ботмас. Икковимиз бир кишида хизмат қиласиз», – деб кетиб бораётитти. Гуркибой оғзи очилиб, ҳар дўконга бир қараб: «Одам ҳам бундай кўп бўлар экан», – деб кейин-кейин қолади. Унда Моҳибой тўхтаб: – Тез юрсанг-чи? – деб чақириб туради. Гуркибой: – Бораётибман! – деб тағин кейин қолади.

Болалар Зангар шаҳрида тасодифан тоғалари Холмўминга хизматкор бўлиб ёлланадилар. Биласизки, Холмўмин ясовулбошиникида оналари Холбека истиқомат қиласарди. Қунтуғмишни танийдиган чўпондан отасининг саргузаштларини эшитган Гуркибой онасини танийди, аммо таниганлигини сездирмайди.

Болаларнинг борганига беш-олти ой бўлиб эди, шу шаҳарнинг подшоси Буврахон ўлди. У вақтда подшо ўлса, давлатқуш деган қуш бўлар экан, қушни уни-

¹ Теззабон – тили тез, гапдон.

пар экан, қүш кимнинг бошига қўнса, подшо қилар экан. Давлатқушни учирганига уч кун бўлган эди.

Зангар шаҳрининг катта-кичик одами далада эди. Қуш гоҳ дарахтга, гоҳ деворга қўниб юрар эди. Шу вақтда Кунтуғмишнинг ҳам гузари шу ерга тушиб қолган экан. Кунтуғмиш катта бир чилимни белга боғлаб олибди, ёмон жандалар кийиб олибди, ҳеч ким билан иши йўқ, одам билан ҳуши йўқ. Чекади банг, айтади вадаванг. Бир қуриб қолган дарахтнинг остига бориб, кўмир қилмоқчи бўлиб, олов ёқиб, нашанинг тараддутида эди, давлатқуши Кунтуғмишнинг бошига қўнди. Шахри Зангарнинг одамлари қушни қувлаб борса, қуш бир девонанинг бошига қўнган. Аркони давлат отдан тушиб, иззат-икромлар билан салом бериб: «Тақсир подшойим, юртингиз қутли бўлсин», – десалар, Кунтуғмиш тескари қараб дим индамайди.

Ахир одамлар қушни олиб кетдилар. Подшонинг аркидан боз учирдилар. Яна келиб Кунтуғмишга қўнди. Бу маврид ҳам: «Юртингиз қутли бўлсин», – десалар, дим индамайди. Тағин қушни олиб кетдилар. Олиб бориб яна арқдан учирдилар. Қуш келиб, учинчи мартаба бангининг бошига қўнди. Бу маврид шахри Зангарнинг уламолари, фузалолари¹, катта улуғлари келиб, муборакбодлик қилиб:

– Тақсир подшойим, юртингиз қутли бўлсин, – десалар тескари қараб, жавоб бермади. Шунда катталар туриб айтди:

– Эй ёронлар, уч дебди, уч дебди, учдан кейин пуч дебди. Энди шу одамни олиб бориб подшо қилмоқ даркор. Шу ишга қараганда бу одам назаркарда одам, ё бўлмаса, қушни арвоҳ урган. Агар банди бўлса, жинни бўлса, бир куни подшолик тахтини ташлаб кетиб қолар, бировинг подшо бўласан-да, – деб қўлидан чилимини тортиб олиб, бир оқ кигизнинг устига чиқариб, чир теварагидан кўтариб, жарчилар: – Замон кимнинг замони, қаландархоннинг замони, – деб кўча-кўчаларга жар солиб қичқираверибдилар. Кунтуғмишни кўтариб тилла тахт устига ўтқаздилар. Ана Кунтуғмиш ёшлидан бери юрт сўраб юрганини кўрган эмасми, Зангарни узукдай чангалига олиб, чирсиллатиб сўраб кетаберди. Шунда умароларга фармон бўлди: «Менинг ...амалдорларим бир ҳафтадан жиловхонада истиқомат қилиб кетсин». Аввал навбат Холмўмин ясовулбошига етди.

Ясовулбоши ҳовлисига келиб, аввал Гуркибой билан Моҳибойга тайин қилди: – Ў болалар, мен янги бўлган подшонинг жиловхонасида бир ҳафта туриб келаман, лекин сизлар оқшом ухламанглар, кундуз ухланглар! Сипойи халқнинг душмани кўп бўлади, кеч бўлганда асло дарвозани очманглар, мабодо болалик қилиб бир ҳодиса рўй бермасин, – деб кўп тайнинлади. Кейин ичкарига кириб, аёлига тайин қилди:

– Ў хотин, иккита етим бола илгариги етимлардай бепарво қолиб, кетиб қолмасин, ҳол-аҳволидан хабардор бўл. «Э етим-да, дема! Мен буларнинг охирини кўраман деб юрибман. Буларни асло етим демагайсан», – деб хотинига кўп тайнинлади. Ундан сўнг ҳовлисидан чиқиб, подшонинг давлатхонасига кетди.

¹ Фузало – фозиллар, фазилатли кишилар, олимлар.

Холбека ойим чечасига¹ айтди: – Янга, акам сира етимни демас эди, икки етим бор деб оғзидан туширмайди. Шу етимларни бир кўрсак нима қиласди?

Холмўминнинг хотини айтди: – Акангиз бўлса чиқиб кетди, кўрсангиз юринг эса, кўрсатиб келайин, – деб битта нон, бир коса сув олиб меҳмонхонанинг эшигидан узатиб эди, Моҳибой келиб қўлидан олиб кетди. Икковлари ўтириб, нонни ўртага қўйиб емакчи бўлиб туриб эди, Холбека ойим меҳмонхонанинг такча эшигидан қараб, икковини кўрган ҳамоно увуз эти ув бўлиб, тўла бадани сув бўлиб, бутун аъзосида ларза пайдо бўлиб, эмчагига сут келгандай бўлди. Қадди букилиб, қўзидан ёш тўкилиб, товушининг борича чинқириб йиғлайберди.

Шунда Холбека ойим янгасига қараб бир сўз деди:

Боламдан айрилдим, қанотим синиб,
Йўлига термилдим, кўзларим тиниб.
Шу болларни кўрган замон, янгажон
Кўқрагимга сутим тўлди ийсиниб.

Омон бўлсин болаларим ўлмасин,
Тоза гулдай офтоб тегиб сўлмасин,
Афт-андоми, қоши-кўзи ўхшайди,
Шу иккови икки болам бўлмасин?!

Энасини келганини Гуркибой билди,
Моҳини қўйнига олиб йиқилди.
Гуркибой кўп гапни гапга улайди,
Моҳини айқалаб бебаҳт йиғлайди.
Йиғлаганга ҳайрон қолиб Моҳибой,
«Нега мунча йиғлайсан» деб сўрайди...

Холмўминнинг кетганига тўрт кун бўлиб эди. Болалар оқшом ухламас эдилар. Уйқу ғалаба қиласидан бўлгач, Гуркибой айтди: – Э Моҳижон, уйқу ҳам гаранг қиласди, уйқу бўлмаса бу ҳам бало экан, шу бугун тикка туриб ухлаб қолмасак дейман.

Моҳибой айтди: – Уйқуни қочирадиган ишлар бор. Мен бир иш қиласман десам, сен уришаберасан, шунинг учун сенга айттолмайман.

Гуркибой айтди: – Сен бир касофат ишни қиласман дейсан, шунинг учун қўй деб уришаман, бўлмаса нега уришайин. Уйқу келмайдиган ишинг бўлса, шуни қил, – деди.

Моҳи айтди: – Уйқунинг офати бўза-да², жонингдан, бўзани ичиб олгин, уйқунг қаёққа қараб кетар экан...

¹ Чеча – янга.

² Бўза – ғалладан ачитиб тайёрланадиган маст қилувчи ичимлик.

Гуркибой айтди: – Сен қасофат ишни қиласман дейсан! Бўзани сотиб олмоқча пулинг бўлмаса, бўзага маст бўлиб далбанглаб юрганда, қўлга тушсак, э бу бола-да деб, қўллайдиган одаминг бўлмаса?

Моҳибой айтди: – Э мужмал, бўзага ҳам пулми? Шаробчига бориб, ясовулбоши буюрди деб катта бир кўзасини олиб келаман, – деб югуриб чиқиб кетди.

Чопиб бориб, бўзахонанинг эшигини тақ-тақ урди. Бўзафуруш айтди: – Ким?

– Ясовулбошининг етими, – деди.

Шаробчи иргиб туриб, чироқни ёқиб, эшикни очиб: – Э укажон, келаберинг, келаберинг, бизлар билан ошна-таниш бўлаберинг, ҳар қанча бўза керак бўлса, олиб кетаберинг, bemalol, – деб бир кўзани орқалатди. Моҳибой кўзани кўтариб этиб борди.

Гуркибой айтди: – Мен чўпонлардан эшитар эдим, бўзани қирқ одам ичар эмиш, бўлмаса, чортанг³ бўлиб ичар эмиш.

– Сен Гурки, гапни нима биласан! Сени бий қиласман, ўзим косагул бўламан, сенинг телпагинг ўнг оталиқ⁴ бўлади, менинг телпагим чап оталиқ бўлади, чортанг бўламиз. Холбека пиёла, тоғорани беради-да, – деб югуриб чиқиб кетди. Бориб эшикни тақ-тақ урди. Холбека айтди:

– Ким?

Моҳибой айтди: – Етим.

– Нега келдинг?

– Битта тоғора, битта пиёла беринг, бўза ичамиз, – деди. Холбека айтди: – Бўза ичмакни ким қўйипти сизларга? Шаҳримизнинг янги бўлган хони бор, бўзанинг таъқиқи қаттиқ! – деб эди, Моҳибойга қаттиқ тегди, йифлаб қайтиб, тикка Гуркининг олдига келди...

Моҳибойнинг йифлаб қайтгани Холбека ойимга кўп таъсир қилиб эди. «Ҳай аттанг, аввал қилган пайравлигимнинг барини бекор қилдимми, шу етим кўнгли қолиб йифлаб кетди», – деб жойидан туриб, бир тоғора билан пиёлани олиб, болаларнинг орқасидан борди. Болалар тоғора билан пиёлани қўриб, димоғи чоғ бўлиб, кайфи тўғри бўлди. Лекин кулишиб-ўйнашолмади, Холбекадан ийманди. Холбека буни фаҳмлаб: «Менинг олдимда булар ёзилмас экан», – деб астагина чиқиб кетди. Болаларга билдиrmай, томнинг устига чиқиб, мўридан қаради-да, турди.

Унда Моҳибой Гуркибойга: – Ў «бий бова», чўккалаб ўтиринг, катта одамнинг ёнбошлаб ётиши уят бўлади, – деб турғизиб ўтқазди. Ўзи билакни шимариб, этакни қайтариб, Гуркибойнинг телпагини ўнг оталиқ қилиб ўнг тарафига чалқа қилиб ўлтиргизиб қўйди; ўзининг телпагини чап оталиқ қилиб чап тарафга чалқайтириб ўтқизиб қўйди. Моҳибой: – Эй оталиқ телпаклар, дуруст ўтиринглар, – деб телпакларга ҳам дўқ қилаётир... Моҳибой пиёлани бир-икки айлантирди, телпакнинг ичи тўлиб қолди. Моҳибой айтди: – Э Гуркибой, мен шуларни мажлисга қўшманг деб айтиб эдим, сиз кўнмадингиз. Буларнинг оғзи очилиб қолди. Бир югуртиб олайлик, дуруст бўлиб қолар, – деди. Иккови ҳам

³ Чортанг – тўртовлон.

⁴ Оталиқ – маслаҳатчи, сарой амалдори.

жойидан иргиб туриб, ўзининг телпагини уйнинг ўёғидан буёғига қараб тепиб кетди. – Энди дуруст бўлгандирсизлар, – деб телпакларни яна жойига қўйиб, қайтадан бўзани сузиб, икки телпакни ҳар тўлганда иккови тепа-тепа, икки телпак билан тўртов бир кўза бўзани ичиб қўйди. Гуркибой асло бўза ичмаган эди, бу сухбатни кўрмаган эди, шундай масти бўлди, ўзидан ва сўзидан хабарсиз бўлди. Моҳибой ичиб кўрган эди, бу ҳам масти бўлди, ўзидан хабари бор эди.

Холбека ойим томнинг устида шу икки боланинг бўзани ичиб, телпаклари ни тепиб юмалатганига кулиб ўтириб эди. Шунда Моҳибойнинг юраги тошиб, етимлигининг сабабини, бекавму қариндошлигини Гуркибойга арз қилиб, бир сўз деди:

Оҳ десам, тўкилди кўздан селоб ёш,
Гуркибойжон, «туғмаганинг туби тош¹».
Илоҳи, етими қурсин, Гуркибой!
Кишида бўлмасми қавму қариндош?

Мен бебахтни шоду хандон айласанг,
Не бўлур қувонтиб, хурсанд айласанг?
Гуркибой, билмайман ота-энамни,
Агар билсанг, нетар баён айласанг?

Гурки бечора ўзини тўхтатолмай юраги тошиб, Моҳибойга: – Э жигарим, кишининг зоти-зурёди, ота-энаси, эли-юрти бўлмасми, деб бир сўз деди:

Узоқда, Моҳибой, ўсган диёрим,
Бехабар қолгандир кўп ичкуярим,
Икковмиз сут эмишган ширхўра,
Мен акангман, сен бўласан жигарим!

Бу етимлик бизни қилди саргардон,
Мехнат қилиб, тилаб еймиз парча нон,
Зотимиз айласам мен сенга баён,
Отамизнинг оти – Кунтуғмиш полвон.

Сен шўрлинини сувда балиқ ютгандир,
Мен шўрлинини бўри олиб кетгандир,
Шундай бўп² айрилган икковгинамиз,
Фам билан сарғайган гулдай танамиз,
Икковимиз сут эмишган ширхўра,
Шу бебахт Холбека – бизнинг энамиз.

¹ Иборанинг мазмуни: одам бировнинг боласига меҳр кўрсатолмайди.

² Бўп – бўлиб.

Моҳининг кўз ёши равона бўлиб,
Акам деб, ақлидан бегона бўлиб,
Чинқириб, зор йиғлаб турди жойидан,
Гуркининг бошидан парвона бўлиб.

Бу сўзни Гуркибой Моҳига айтди,
Холбека хатосиз барин эшитди,
Болларининг бу сўзини эшитиб,
Қувонгандан бебаҳт ўзидан кетди.

Аlam тортиб банди-банди бўшлади,
«Во ҳасрато» хумор қўзни ёшлади,
Бу сўзларнинг барин шўрли эшитиб,
«Во болам» деб, томдан ўзин ташлади.

Холбека ойим болалари билан топишиди. Айтди: – Э гўдакларим! Сизлар жуда ёш эдиларинг, мураббийларинг йўқ эди, ўлди демакка тилим бормас эди. Хаёлим билан тирик қиласр эдим. Энди менга бола қаёқда деб умидимни узган эдим. Минг-минг шукур, тирик бор экансиз.

Холбека болаларига айтди: – Сизлардан кўнглим жой бўлди, Зангари қурсин. Бу юртнинг подшоси, амалдори оталарингга зулм қилди, сизларга ҳам зулм қилади. Мени десаларинг, тонг отмай кетинглар, бирор кўрмасин, билмасин, – деди:

Эшитинглар, боллар, энанг дардини,
Изланглар отангнинг Дўрман юртини,
Тонг отмай чиқинглар Зангар шаҳридан
Эгарлаб мининглар акам отини.

Ҳар тарафга бедов отни чопинглар,
Дўрман бориб, отанг дўстин топинглар,
Қирқ жўраси билан Зангарга келиб,
Энангни бу ердан олиб кетинглар.

Холбека ойим шоҳона сарполарни олиб келиб, қип-қизил кийимларга болаларни ўраб ташлади. Ёв-яроғ, йўл харжисига давур олиб келиб берди. Болаларнинг ўзлари боқиб ётган икки отни берди... Болалар энасидан жавоб олиб, эрта сахар шаҳарнинг дарвозасидан чиқиб жўнади. Саккиз кун йўл юриб, Олатоқقا етди. Моҳибой қараса, минг – бир, икки минг – бир, уч минг – бир, тўрт минг – бир ўн мингча йилқи ёйилиб юрипти. Буврахон подшонинг йилқиси Олатоғда юрар эди. Қанча қулни хотин, бола-чақаси билан шу йилқиларга қарайсан деб ўтқазиб қўйган эди. Шу қулларга икки амалдор сардор, катта эди.

Моҳибой шўхлик қилиб, бир тўп йилқини олдига солиб ҳайдаб юраберди. Шунда қуллар қарапшиб: – Э ҳа, воҳа..., ўҳё!.. Ҳазил қилма, ҳов бола! Нобуд бўласан! – дейишаётчи. Моҳибой йилқиларни ҳайдаб, чинқириб юраберди. Шунда икки амалдор отларга миниб, қўриқларини¹ қўлларига олиб, «Молни қаёққа олиб борасан!» деб чинқириб, оғзига келганини айтиб, сўкиниб келаётчи:

Юрган йўлим бўтакўзли жўнагар,
Найза текса, оқ бадандан қон оқар,
Йилқим семиз қоратерли² бўлмасин,
Молларни жойига қўйгин, баччағар!

...Моҳибой қараса, икки амалдор сўкиб келаётчи. Моҳибой айтди: – Э ногас, мол ҳайдаган одам сенга бермайди-да! «Ўзингни эр билсанг, бирорни шер бил» деган экан. Сендан қўрқдикми? Биз ҳам сендай зўрни излаб юрган, кел! – деб туритчи.

Энди кўринг, боллар майдон бошлади,
Тараф келди, деди вақтин хушлади.
Чинқираб, варқираб икки амалдор,
Болларнинг бўйнига қўриқ ташлади...

Энди кўринг, боллар «ўйин» бошлади,
Майдон бўлди, деди вақтин хушлади,
Бир юлқувда тортиб олиб қўлидан,
Қўриғини ўз бўйнига ташлади.

Армон билан билмаганин билдириди,
Зўрлик қилиб, ичин ғамга тўлдириди,
Қўриқ билан йиқиб, отдан ағдариб,
Амалдорнинг оғзин қумга тўлдириди.

«Талабгоринг келабер!» – деб иккови йилқиларни қувиб, олдига солиб ҳайдай кетди. Ҳайдов кўрмаган хом йилқилар терлаб чарчаб қолди. Шунда бир кўлнинг лабига бориб қолдилар. Моҳибой айтди: – Э, Гуркибой, қўп чарчадикку, шу ерда ётиб, бир дамимизни олиб ўтиб кетсак нима қиласи? Гуркибой ҳам: – Хайр, – деди. Шунда иккови йилқиларни орқасига қайтариб, отдан тушди. «Отимиз депсиниб, чивинлаб, чангитиб бизни ухлатмас», – деб отларни узоққа бойлади. Иккови ҳам кийимларини ечиб, чопонларини устларига ойқора³ ёпи-

¹ Қўриқ – йилқиларни ушлашда ишлатиладиган сиртмоқ арқон.

² Қоратерли – семиз йилқи совутилмай бевақт чоптирилса, терлаб йўлиқадиган касаллик.

³ Ойқора ёпиш – чопонни ярим ойга ўхшатиб, бир учини бошига, иккинчи учини оёғига қилиб ёпиш усули.

ниб ётди, бошини қўйгандан қаттиқ ухлаб қолди. Буларни уйқуда қўйинг, гапни бошқа ердан эшитинг.

Бир йилқибоқар келиб: «Дод йилқига ўғри дегди», – деб бўлган сўзларни подшога арз қилиб эди. Шунда подшо: «Шу ўғриларни топасан-да, келасан!» – деб лашкар жўнатиб юборди. Лашкар кеча-кундуз йўл тортиб, ...кўлга келиб қараса, болалар ухлаб ётипти. Лашкар таппа-таппа отдан ташлаб, икки боланинг уйқуда қўлини маҳкам боғлаб, икковининг бошига қамчи ёғдирди.

Шунда Моҳибой қамчи ёғиб турганини ўзи назар-тузар қилмай, акасига қараб бир сўз деди:

Гуркибой, олмадим сенинг тилингни,
Аттанг-а, кўрмадим Дўрман элимни,
Уйқуда боғлади нозик қўлимни,
Мен учун сен ҳам кўрдинг ўлимни.

Банди бўлдим армон билан душманга,
Ичим тўлди қайғу билан армонга,
Мард бўлиб кирмадим, қайтай, майдонга,
Касофатим тегди, Гуркибой, сенга.

...Кунтуғмиш аркони давлат ...билан ўтириб эди. Иккита болани олиб борди. Кунтуғмиш болаларни кўргандан меҳри товланиб, кўнгли бузилиб, бағри эзилиб: «Келе, бу болаларнинг оғзига бир луқма солай, агар бизлар қилганимиз йўқ деса, озод қилай», – деб икки боласига қараб бир сўз деди:

Қизил гул очилар ғунчама-ғунча,
Тоқатим йўқ тағи гул очилгунча,
Рост десам, икковгинанг ёш бачча,
Ёлғон десам, бунда гувоҳ бир неча,
Хайдаганинг ёлғонмиди, ростмиди?
Ёш болалар, кўнглингни шод айлайин,
Бу фоний дунёдан фарёд айлайин,
Ростин айтсанг, боллар, озод айлайин,
Хайдаганинг ёлғонмиди, ростмиди?

Подшонинг бу сўзини эшитиб, – мункир¹ келса, озод бўлар эканмиз, лекин мардлик қўлдан кетади, – деб Моҳибой – Э подшойим, мардлар ўламан деб сўзидан қайтмапти, – деб бир сўз деди:

Йўқчилик жўмарднинг² кўзин ўяма?
Ўламан деб мард қавлидан тояма?

¹ Мункир – инкор қилувчи.

² Жўмард – сахий, олижаноб одам.

Оқсувдан йилқингни ўзим ҳайдадим,
Қўлингдан келганин қилгин, аяма!

...Шунда подшо ҳайрон бўлиб, нима дерини билмай қолди. «Ўғрилиги аниқ» деб эшитгандан кейин, аввалдан ҳукм бўлган эди, жаллодлар уриб-сўкиб дорга қараб олиб кетаберди. Шунда Холбека бечора ҳам аёллар билан дорнинг олдидаги томнинг устига чиқсан эди, шундай тикилиб қараса, икки боласини жаллод-мирғазаблар олиб келаётитти. Болаларини таниб, ичи ўтдай ёниб, чирқираб, томдан ўзини ташлади. ...Дорни кўрганда эна эмасми, жони чиқиб қўрқиб, «ҳа» дерга ҳоли, юарга мажоли бўлмай, дорга қараб бир сўз деди:

Узоқда болларнинг манзил-диёри,
Зор йиғлайди энаси – ичкуяри,
Ҳақиқат излаган сенга осилди,
Бирдан йиқилакўр золимнинг дори!
Дўрман – болаларнинг манзили-жойи,
Кўкка чиқар мендай куйганнинг ойи¹
Қанча эди болларимнинг гунойи?
Бирдан йиқилакўр дорнинг оғочи!

Энасининг бу сўзларига Гуркибойнинг юрак-бағри эзилиб, энасига қараб: – Эшўрли, қисмати қаттиқ энам, бу дунёга келиб бирор шод бўлмай, йиғлаб ўтган энам, бу оғочнинг қўлидан нима келади? – деди. Гуркибой қараса, жаллодлар Моҳининг бошида, Моҳини ўлдирмоқчи бўлаётитти. Шунда энасига айтиётган сўзини қўйиб, жаллодларга айтди:

– Ў жаллодлар! Аввал мени ўлдиринглар, менинг олдимда Моҳи ўлмасин, менинг кўзим кўрмасин! Менинг ёшим катта йўл менини! Жаллодлар: – Ёши катта бўлса, аввал шуни ўлдирайлик, – деди. Шунда Моҳи зор йиғлаб:

– Эй жаллодлар! Гуноҳни мен қилганман, Гуркибой мени шунча қайтарди, айтганини қилмадим. Гуркининг гуноҳи йўқ, мени ўлдиринглар!.. – деб жаллодларга қараб бир сўз деди:

Қонлар оқсин менинг икки кўзимдан,
Янгилмадим² асло айтган сўзимдан,
Бу ишда Гуркининг йўқдир гуноҳи,
Қанча гуноҳ бўлса, ёлғиз ўзимдан!
Бекларнинг белида олмос қиёғи³,
Фам билан сарғайган гулдай сиёғи,
Қунтуғмишнинг уйи сабил қолмасин,
Қуrimасин полвон отам туёғи!

¹ Ойи – ой.

² Янгилмадим – янглишмадим.

³ Қиёғи – пичоги, ханжари.

Энди кўринг, полвон кўзин ёшлади,
 Кувонгандан ёқасини ушлади,
 «Во болам!» – деб майиблардай инграпниб,
 Кунтуғмиш тахтидан ўзин ташлади.

Кунтуғмиш тахтидан тушиб, ақлидан адашиб, нима қиларини билмай шошиб, чопиб дорнинг остига келса, томошабинлар зич-тўп бўлиб турипти, йўл бермайди.

Одамларнинг: «Подшо келди», – деганига жаллодлар шошиб, «Шу вақтга довур ўлдирмабсан», – деб бизларни ўлдиради деб, Моҳибойга пичноқ солмоққа шошиб, бўйнидан арқон билан курмак¹ бойлаб, мирғазаблар: «Торт!» – деб юборди. Тортиб юборди. Кунтуғмиш полвон чопиб келиб, Моҳибойни суюб, жаллодларга: «Ипни қўйиб юбор!» – деди. Жаллодлар ипни қўйиб юборди. Моҳининг дами тутилиб, нафаси ичига тушиб қолди. Кунтуғмиш Моҳини кўкрагига олиб: «Шамолни очинглар!» – деб ҳар кўзидан етмиш қатра ёшини тўкиб, Моҳининг бетига тикилиб туриди.

Шу турган ҳалойик билди: Шу – Кунтуғмиш полвон экан, ўғри бўлиб қўлга тушган болалар – қумда қолган ўша гўдаклар экан. Аркони давлат, Холмўмин бош бўлиб келиб, Моҳибойни суюб кўтариб, аркка олиб чиқиб кетдилар. Бир соатдан кейин Моҳибой ўзига келди. Холбека бечора Моҳини бағрига босди.

...Кунтуғмиш элга тўй бериб, тўй томом бўладиган куни жами аркони давлатни йиғиб, Холмўминни Зангарга подшо қилди. Энди Кунтуғмиш полвон Дўрман элига бормоқчи бўлиб, йўл жабдуғини тайёрлади. Икки боласи, қошида Холбека ёри билан, қанча хизматкор, канизаклари билан жўнади. ...Кунтуғмиш омон-эсон, сихат ва саломат юртига бориб, синглиси Оппоғой билан, қавму қариндошлари билан, ўзининг ёри жўралари билан кўришди. Кунтуғмиш Дўрман элига тўй бериб, мурод-мақсадига етди.

1. Кунтуғмиш болаларидан қандай айрилиб қолди?
2. Кунтуғмишнинг чўпон билан танишиш воқеасини айтиб беринг. Чўпоннинг инсоний фазилатлари ҳақида қандай фикрдасиз?
3. Етимларнинг ҳаёти қандай кечди? Етим бўлиш осонми?

¹ Курмак – арқон боғлаш усули. Курмак бойланганда, арқон тортилган сари маҳкамроқ сиқилаверади.

ТУШУНИШ

	Жүфтликда ишиш		Мулоқот
--	-----------------------	--	----------------

1. Гуркибой ва Моҳибойни чўпонлар ва балиқчилар қароргоҳидан қандай сабаб қочишга мажбур қилди? Жавобингизни изоҳланг.
2. Гуркибой ва Моҳибойларнинг дўстлашиш воқеасига ўз фикрингизни билдиринг. Жавобингизни асар матнига таянган ҳолда далилланг.

ҚЎЛЛАШ

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
--	---------------------------	--	-------------

1. Достоннинг 2-қисмига сарлавҳа қўйинг.
2. Холбеканинг “Кўкрагимга сутим келди ийсиниб” деган ифодасининг ҳаётда қўлланилиш асосларини изоҳланг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

1. Гуркибой ва Моҳибойларнинг исми нимани англатади? Сабабини тушунтиринг.
2. Достондаги шевага хос сўзларни топинг ва қуйидаги жадвални тўлдириб, ишдафтарингизга ёзиб олинг.

Шевага хос сўзлар	Адабий тилдаги шакли
Обкеб бер	Олиб келиб бер

УМУМЛАШТИРИШ

Моҳибой ва Гуркибойларнинг табиатига хос хусусиятларни “Т-жадвали” усули бўйича шарҳланг.

Гуркибой		Моҳибой	
Ижобий	Салбий	Ижобий	Салбий

БАҲОЛАШ

1. Достондаги қаҳрамонларнинг қайси сифатларидан ибрат олиш мумкин? Қаҳрамонларнинг хатти-харакатига ўз фикрингизни билдиринг.
2. Асар якуни сизни қаноатлантирадими? Достонни яна қандай тугатиш мумкин?

ИШҚИЙ-ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНЛАРИ

“Достон” сўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қисса”, “ҳикоя”, “тарих” маъноларини ифодалайди. Ўзбек бадиий адабиётида достонлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. Биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий – икки мисрадан иборат, фақат шеърий шаклда яратилади. Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадғу билиг», Навоийнинг «Хамса» асаридаги бешта достон ва ҳоказолар. Ёзма адабиётдаги достонлар аруз вазнида ёзилади. Индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Иккинчи тур достонлар оғзаки ижод маҳсули сифатида фольклор анъаналарга бўйсунган ҳолда яратилади. Адабиётшунос олим М.Саидов таърифича, оғзаки ижоддаги достонларда шеърий ва насрый парчалардан иборат бадиий манба – матн бўлиши керак. Иккинчидан, достоннинг мусиқаси бўлиши лозим. Учинчидан, достонни бир киши ижро этганилиги туфайли куйловчи дўмбира черта билиши ёки қўбиз чала билиши зарур. Тўртинчидан, достонни кўйлаётган бахши яхши овозга эга бўлиши ва қўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур.

Халқ оғзаки ижодидаги достон фольклоршунос олимларнинг диққатини алоҳида ўзига жалб этган, ўзбек халқ оғзаки ижоди таркибида энг кўп ўрганилган, катта мунозараларга сабаб бўлган, қолаверса, ўзбек халқ оғзаки ижоди меросини бутун дунёга маълум ва машҳур қилган жанрdir.

Умуман, достонлар мазмунан қўйидаги турларга бўлинади:

1. Қаҳрамонлик достонлари («Алпомиш», «Чамбил қамали» ва б. достонлар).
2. Ишқий-романтик достонлар (“Равшан”, “Қунтуғмиш”).
3. Жангнома достонлари (“Якка Аҳмад”).
4. Китобий достонлар (“Ошиқ Ғарип ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”).
5. Тарихий достонлар (“Ойсулув”).

Достонларнинг ижодкорлари реал одамлар ҳақида ҳикоя қилишдан кўра инсон тўғрисидаги ўз орзуларини ифодалашга кўпроқ ҳаракат қилганлар. Достонларнинг сюжети ҳам шунчаки воқеалардан, оддий кечмишлардан эмас, балки қизиқарли, кўрқинчли, кутилмаган саргузаштлардан иборат бўлади.

Халқ достонларининг жуда катта қисми севги саргузаштларини тасвирашга бағишенган бўлади. Бундай асарлар адабиётшуносликда ишқий достонлар дейилади. Шуниси қизиқки, достон қаҳрамонларининг муҳаббати ҳам доим ғайриоддий тарзда бошланади ва якун топади. Эътибор қилинг, «Равшан»да Зулхумор узукда кўринади, «Қунтуғмиш»да эса, Холбека йигитни тушида йўлиқтириб, Қунтуғмиш қизнинг суратига ошиқ бўлиб қолади.

Ишқий достонларнинг ўзига хослигини таъминлайдиган асосий бадиий белги ҳам севгининг, айнан, бир-бирини кўрмаган одамлар ўртасида ғойибдан пайдо бўлишидир. Муҳаббатнинг ғойибдан пайдо бўлиши унинг қадру қимматини оширади.

Илохий түйғуга етишмоқчи бўлган қаҳрамонлар эса, оддий кишилар бўлмаслиги ва уларнинг фавқулодда жисмоний, ақлий, руҳий қудратга эга бўлиши табиий бир ҳолдир. Фойибдан белги берилган муҳаббатга эришиш ҳеч қачон ҳам осон бўлмайди. Чунки яхши ниятли кишилар йўлига тўғаноқ бўладиган шайтон малайлари ҳамиша ҳам бор. Достон персонажлари ана шундай кучларга қарши кураш йўлида ақл бовар қилмайдиган қаҳрамонликлар кўрсатадилар. Адабиётшунослик илмида бу хилдаги асарлар қаҳрамонлик достонлари саналади.

Ишқий достонларнинг ҳаммасида қаҳрамонлик үнсурлари учрайди. Шунинг учун уларни ишқий-қаҳрамонлик достонлари дейиш тўғрироқ бўлади. Севги ҳамиша одамни қаҳрамонликка ундаиди. Қаҳрамонлик эса муҳаббатнинг үшалишига олиб келади. Бошқа ҳамма қизлардан ҳусни, ақли, кучи билан ортиқ бўлган сулувга ошиқ бўлган йигит достонда қатор қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиши ва ўз муҳаббатига азобли синовлар орқали етишуви шарт бўлган.

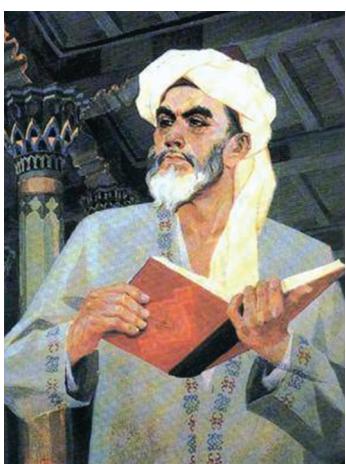
«Кунтуғмиш» достони бир-бирига илохий севги билан боғланган икки кишининг мashaққатларга тўла муҳаббат тарихи тасвирига бағишлиланган. Кунтуғмиш ва Холбекани адoқсиз азоблар ичидан олиб чиққан туйғу покиза ва соф севгидир. Ҳанузгача севги-муҳаббат инсон ҳаётида муҳим ўрин тутади. Туйғу эскирмас экан, ўша туйғунинг кўркам бадиий ифодаси ҳам оҳорини йўқотмай қолаверади.

Ўқиши

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ (1020/21-1085)

Юсуф Хос Ҳожиб (асл исми Юсуф) тахминан 1020/1021 йили Боласоғунда (айрим манбаларда Қуз Үрду) дунёга келган. У туркигүй шоир, мутафаккир, давлат арбоби ҳамда «Қутадғу билиг» достонининг муаллифи. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам «Қутадғу билиг» китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд Қошғарий каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий-адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди. У нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар, жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган. «Шоҳнома» каби мутақориб вазнида ёзилган ва «Туркий Шоҳнома» номи билан шуҳрат қозонган (73 боб, 6520 байт ва тўртликлардан иборат).

«Қутадғу билиг» – XI аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалалари бадиий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, қадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган. Юсуф Хос Ҳожиб уни Боласоғунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатган ва қораҳоний ҳукмдор Тавғоч Буғрохонга тақдим этган. Буғрохон муаллифни тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» («Эшик оғаси») унвонини берган. Шундан кейин шоир «Юсуф Хос Ҳожиб» номи билан машҳур бўлган. Лекин достоннинг охиридаги шикоят оҳангларига қараганда, шоир умрининг охири бу давлатнинг таназзули даврига тўғри келган, шунга мувофиқ ҳаёти ҳам оғир кечган. Шоирнинг Қашқардаги мақбараси зиёратгоҳга айланган.

Видеолавҳа томоша қилиши

Муҳокама қилиши

Интернет манбаларидан фойдаланиб, Юсуф Хос Ҳожиб ҳақида берилган видеолавҳани кўринг ҳамда ўз таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Маңзуга оид таянч түшүнчө ва иборалар: Кунтуғди, Ойтүлди, Ўгдулмиш, Ўзгурмиш, адолат, давлат, ақл ва қаноат.

	<i>Матнолди топшириқлар</i>		<i>Гурұхда ишлаш</i>
--	-----------------------------	--	----------------------

1. “Қутадғу билиг”нинг номи қандай маңынан айтулады?
2. Достоннинг ёзилиш тарихи ҳамда сабаблари ҳақида нима биласиз?
3. Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштириңг.

	<i>Үқиши</i>
--	--------------

ҚУТАДҒУ БИЛИГ *(Достондан парча)*

Бегликка саза бўлғутег бег некутег керакин айтур
(Бекликка лойиқ бек қандай бўлиши кераклигини айтади)

Элиг аиди эмди айитғу сўзум,
Бу эрди муни эмди айтур ўзум.
(Элиг дер: Менинг сўрайдиган сўзим,
Ушибулар эди, энди айтайин ўзим)

Тўрутти апа ўғланин бир байат,
Улуг бар кичиг бар эсиз эдгу ат.
(Яратди одамни илоҳий калом,
Улуғ бор, кичик бор, яхши-ю ёмон).

Билиглиг билигсиз чифай бар йа бай,
Уқушлиғ уқушсиз отун бир гадай.
(Бордир илмли, илмсиз, қашшоқ, бой,
Уқувли, уқувсиз, ночор ва гадой).

Неку-тег керак бег муни багласа,
Жави барса ати ишин ишласа.
(Қандай бек керакки, буни бошқарса,
Донги чиқса унинг, иши ўнгланса).

Этилса эли ҳам байуса будун,
Ати эдгу бўлса ул артар будун.
(Юрти обод бўлса, эли бойиса,
Эзгу ном чиқарса, улус кўпайса).

юсуф хос хожиб

**Қутадғу
билик**

Йумутса эрат бўлса кучлуг алиг,
Йуритса тўру туз йэтурса билиг.
(*Лашкар тўйласа, қўли кучли бўлса,
Тўғри сиёсат юритса, билимга амал қилса*).

Эражин авинса йэса эл узун,
Бутун жан узулса йэса ул ажун.
(*Роҳатда яшаса, элга узоқ бош бўлса,
Жони узилганда, у дунёлигини топса*).

Ўгдудлишиш жаваби элигка (Ўгдудлишишнинг Элигга жавоби)

Бу беглик ишин барча беглар билир,
Тўру ўнди қилқ йан улардин келир.
(*Бекликнинг ишини том беклар билар,
Сиёсат, низом ва қоидалар улардан келар*).

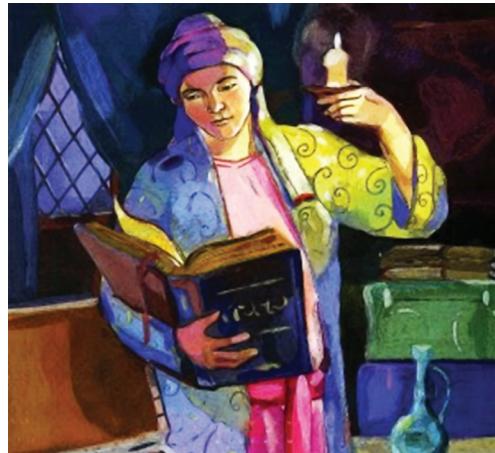
Байат кимка берса бу беглик иши,
Берур ўг кўнгул кўр ул ишқа туши.
(*Худо кимгаки бекликни ато қилар,
Унга бу иш учун идрок ва кўнгил берар*).

Кими бег тўрутмак тиласа байат,
Берур ашну қилқ йанг уқуш йуг қанат.
(*Кимни бек қилиб яратишни истаса Худо,
Олдин унга ақлу уқувдан қанот беради*).

Бу беглик иши бўлди беглар иши,
Бу беглар ишин билди беглиг киши.
(*Беклар юмуши бу – мамлакат иши,
Беклик нелигин билар бек киши*).

Элиг айди уқтун бу сўз барча чин,
Кўни сўзладинг сўз йипар бурди кин¹.
(*Элиг айтди: Уқдим, барча сўзинг чин,
Яхши сўзладинг, гўё таралгандай кин*).

Мен иш қилғучимен сен иш кўргучи,
Ишиг кўргучидин билур қилғучи.

¹ Кин – кийикнинг мушк бези, мушк.

*(Мен иш қилгувчиман, сен иш күргувчи,
Күргувчидан иш ўрганар қилгувчи).*

Байат берди эмди сена ўг күнгүл,
Үқуш ҳам билиг бирла бўлдунг амул.
*(Худо сенга берди ақл ҳам күнгил,
Уқув ҳам билим билан бўлдинг омил).*

Қамуғ ишни уқтунг ма билдинг ўзун,
Менга ма бағирсақ-са қилқин сўзун.
*(Барча ишни уқдингу билдинг ўзинг,
Менга содиқдир ишингу сўзинг).*

Бағирсаққа айтур киши ўз сўзин,
Бағирсақ йулуғлар кишика ўзин.
*(Киши ўз сўзини садоқатлига айтади,
Садоқатли одамга жонини фидо этади).*

Неку тер әшитгил бағирсақ киши,
Бағирсақлиқ-ул кўр кишилик баши.
*(Нелар дер, әшитгин, вафоли киши,
Садоқатда эрур кишилик боши).*

Йанут берди Ўгдулмиш айди әлик,
Эсан инч тирилгин эй устаг алик.
*(Жавоб бериб Ўгдулмиш айтди: Элиг,
Эсон ва тинч яшагин, эй қўли баланд).*

Бу бегликка ашну туб асли керак,
Атим алп қатиғ қурч йана тўнг йурак.
*(Бек кишининг таги асл бўлиши керак,
Бўлсин мерган, қўрқмас ва ботир юрак).*

Уқушлуғ керак ҳам билиглик керак,
Ақилик керак ҳам силиглик керак.
*(Уқувли ҳам билимли бўлиши керак,
Саховатли ҳам улугсифат бўлиши керак).*

Бег ати билиг бирла бағлиқ тутур,
Билиг лам(и) кетса бег ати қалур.
*(Бек оти «билиг» билан боғлиқ эрур,
«Билиг»дан «лом» кетса, бег қолур¹).*

¹ Мисра мазмуни: «билиг» сўзидан «лом» ҳарфи олинса, «бег» сўзи қолади.

Неку тер эшитгил билиг билмиш эр,
Башинда кечурмуш уқуш уқмиш эр.
(Эшигтгин, билимли сенга нелар дер,
Бошидан кечирган ҳамда уққан эр).

Билиглиг керак бег уқушлуғ удуғ,
Ангар тегмаса бир мофажа йудуғ.
(Бек бүлсін билимли, уқувли, зийрак,
Унга тегмасин ногаҳоний бало).

Қилинж әдгу әрдан керак минг туман,
Ати әдгу бўлса тутунса бўдуғ.
(Эр минг турли эзгуликлар қиласин,
Ўзин тўгри тутиб, эзгу ном қозонсин).

Апа оғлани барча асли дедуг,
Билиг бирла бўлди қўр удрун кад ўг.
(Кимларни бирорлар таги тоза дер,
Билим туфайлигина етук бўлди, қўр).

Идуқ ул беглик ариғлиқ тилар,
Ариғлиқ била әлда сақлиқ тилар.
(Бу беклик муқаддас тилар у поклик,
Поклик билан бирга тилар сергаклик).

Будунқа беки артуқ ўдрум керак,
Кўнгул тил кўни қилқий кўдрун керак.
(Халқнинг беки етук, сара бўлиши керак,
Кўнгли ва тили эзгу, хушфеъл бўлиши керак).

Билиглик уқушлуғ будунқа талу,
Ақи ҳам қўзи тўқ не кўнгли тўлу
(Билимли, уқувли, халқига толе,
Сахий ҳам қўзи тўқ ва кўнгли тўла).

Билиг бирла бошлар киши баши,
Уқуш бирла уқса ўнгарур иши.
(Билим билан бошланар кишилик боши,
Ақл билан қиласа, ўнгланар иши).

Будунуғ билиг бирла басти беки,
Билиг бўлмаса ишқа йақмас ўги.

*(Бек билим билан бекликни забт этади,
Билим бўлмаса, ишга ортга кетади).*

Бу беглик игинга оти ўг билик,
Уқуш бирла эмла эй қилқи силиг.
*(Бекликка теккан дард давоси ақл ва билим,
Уни ақл билан эмла, эй хулқи мулойим).*

Экигун ажунух булуғли киши,
Эди қутлуғ ул бу тугел қут баши.
*(Иккала дунёга эришган киши
Жуда баҳтилидир, бу тугал баҳт боши).*

Мунгар менгзату айди шаир бу сўз,
Кўру барса маъни билигсизка кўз.
*(Буларга ўхшатиб шоир айтар сўз,
Кўргин унинг маъниси билимсизга кўз).*

Қилинчи ўнггай бўлса қилқи қўни,
Севинчин кечар-ул ошул бег куни.
*(Қилгани тўгрилик бўлса, ёқумли феъли,
Севинч билан кечар ўша бек куни).*

Байат кимка берса бу әдгу қилиқ
Бу әдгу қилиқ бирла әдгу йўрлиқ
*(Худо кимга берса эзгу бир амал,
Унга эзгу йўриқ ҳам берар ҳар маҳал).*

Қилинч әдгу эрдан керак минг туман
Анинг тутса эл кенд кутурса туман
*(Эрдан керак эзгу хулқ, ҳунар минг туман,
Анинг-ла элу юртдан зулмат кетгай бегумон).*

Байат кимга берса қилинч арқуқи,
Ани эмгатур бу замона ўқи.
*(Худо кимга ёмон хулқ берар,
Уни бу замона ўқи азобга солар).*

Қайу бегда бўлса бу арқуқ қилинч,
Иши барча тетру севинчи сақинч.
*(Қайсики бек бўлса ёмон қилиқли,
Бўлар иши терс, севинчлари қайгули).*

Сақинуқ керак бег не қилқи ариғ,
Ариғлиқ тилар тутчи урғи ариғ.
*(Бекка керак сергаклик ва хулқи поклик,
Пок кишиларнинг интилгани доим поклик).*

Ўргулуг амуллуқ бўлур бегка кўрк,
Бу беглиг ишинга бу-ул бағу ўрк.
*(Қарор ва сабр бек учун зийнатдир,
Булар беклик юмушларини боғловчи бошбогодир).*

Бу ўглуг кишилар ўнгарур ишиг,
Йирақ тутғу ишта бу ўгсуз кишиг.
*(Ақлли кишилар ўнглар ишини,
Ишдан йироқ тут ақлсиз кишини).*

Кўнгул бўлмаса эр кўзи асфи йўқ
Ўги бўлмаса эр ўги ўсфи йўқ
*(Эрда кўнгил бўлмаса, очиқ кўздан фойда йўқ,
Эрда ақл бўлмаса, унинг ишида унум йўқ).*

Неку тер эшитгил эй әлчи баши,
Ўруг кад кўнгуллуг синамиш киши.
*(Эшитгин, нелар дер элнинг боши,
Равшан, соф кўнгилли, синаған киши).*

Қайу эрда бўлса уқуш бирла ўг,
Ани эр атагил неча ўгса ўг.
*(Қайси эрда уқув ва ақл бўлса,
Уни эркак дегин, қанча мақтасанг мақта).*

Евак қурғу қилқи қилинчи буши,
Билигсизка белгу бўлур бу иши.
*(Шошқалоқлик, енгилтаклик, феъли тезлик
Нодон билимсиз кишиларга хос белгилардир).*

Ева қилмиш ишлар бича йиг бўлур,
Ева йеса аш сув бича иг бўлур.
*(Шошиб қилинган иш келтирас ташвиш,
Касаллик келтиради шошиб ютилган ош).*

Кўзи тўқ керак ҳам ўвутлуғ тузун,
Ачуқ ҳам йазуқ бўлса қилқин сўзун.

*(Күзи түк, андишали, түгри, бўлсин эр,
Иши ҳам, сўзи ҳам очиқ бўлиши керак).*

Тўдумсуз бўлур-ул қўзи сук киши,
Кўзи сукқа йетмаз бу дунйа аши
*(Кўзи сук киши тўймас бўлади,
Кўзи сукқа дунё етмайди).*

Қамуғ ач йеса ичса ахир тўдур,
Кўзи ач киши ўлса ачлиқ қўдур.
*(Барча оч одамлар еса-ичса охир тўяр,
Кўзи оч ўлганда очлигин қўяр).*

Қимингда ўвут бўлса қилқи силлик,
Қамуғ тенгсиз ишқа тегурмас илиг.
*(Кимда бўлса андиша, хулқи силлик,
Ҳар хил тенгсиз ишга урмайди илик).*

Қамуғ тенгсиз ишдин йиғиқли ўвут,
Қамуғ әдгу ишқа улағли ўвут.
*(Барча номуносиб ишлардан тиювчи уятдир,
Барча хайрли ишларга йўлловчи уятдир).*

Тили чин керак бўлса кўнгли кўни,
Будунқа асиғ қилса түфса қуни
*(Тили чин, кўнгли тўгри бўлса,
Халққа яхшилик келтирса, қунин түгдирса).*

Қали бўлса беглар хийанат кўнгул,
Будунқа асиғ бўлмас андин тўнгул.
*(Агар беклар бўлса хиёнат кўнгил,
Халққа яхши бўлмас, улардан тўнгул).*

Сўзин қийғучи бегка тутма умунч,
Тириглик йава қилға ўқунч
*(Сўзидан қайтувчи бекка боғлама умид,
Тириклигинг зое кетар, келтирап ўқинч).*

Қайу бег сақ эрса элин беклади,
Йағи бўйни янчти уза иглади.
*(Қайси бек ҳушёр бўлса, элин сақлайди,
Ёв бўйнин янчади, устига балолар ёғдиради).*

Қайу бег тўру берса кўни,
Элин этти қўдти йарутти куни
(Қайси бек элда тўгери сиёсат юритса,
У элни яшнатиб қўяди, ёргулликка чиқаради).

Айа элчи беглар элиг қулса сақ,
Бу сақлиқ била сен тузу элка бақ.
(Эй элбош беклар, ҳушёр элиг истасангиз,
Ўзингиз элга ҳушёрлик билан қарангиз).

Бу сақлиқ била артти беглар эли,
Ўсаллик кўру бузди беглик ули.
(Бекларнинг эли соқлик туфайли ортди,
Фоғиллик сабаб беклик пойдевори бузилди).

Эки ненг била элчи беглик бузар,
Кирур эгри йўлқа кўнидин азар.
(Элбоши икки нарса билан юртни бузади,
Эгри йўлга киради, тўгери йўлдан озади).

Бири куч бириси ўсаллик қилур,
Бу экки била бег элин артатур.
(Бири – зўрлик, бири – гофиллик,
Бек бу икки нарса билан элини бузади).

Сақ эрса беки элка тегмас илик,
Қали тегса йеттур уқуш ўг билиг.
(Беги ҳушёр бўлган элга ёв қўли тегмас,
Агарда тегса ҳам жазосиз қолмас).

Бу кучкай киши кент ва беглик йемас,
Бу кучкай кучини будун кўтрумас.
(Зўравон эр элу юртни сўрай олмайди,
Чунки золим зулмини халқ кўтармайди).

Неку тер эшитгил билиглик сўзун,
Ейумади залим элин кеч узун.
(Не дейди эшитгин билимли сўзин:
Золим ҳокимлиги бўлмайди узун).

Куйар ўт туур қуч йағуса куйар
Тўру су туур ақса немат унар

*(Зулм ёниб турган ўтдир, ёнашса куйдирап,
Адолат сув кабидир, оқса, нәзмат ундирап).*

Күнгүл тузса беглар юритса тўру,
Бу беклик бузулмас турур кеч ўру.
*(Беклар кўнгилни тўгри қилиб юритса сиёсат,
Бу беклик бузилмас, турар кўп муддат).*

Қамуғда ярақсиз йе элиг қути,
Бу беглар уза қўпса йалған ати.
*(Барчадан яроқсизи, эй баҳтиёр элиг,
Бекларнинг ёлгончи деб от чиқаришидир).*

Бу йалған кишилар вафасиз бўлур,
Вафасиз киши халққа тенгсиз қилур.
*(Ёлгончи кишилар вафосиз бўлар,
Вафосиз киши халққа тенгсизлик қилар).*

Неку тер эшитгил вафалиғ киши,
Вафа-ул кишика кишилик бashi.
*(Нелар дер эшитгил вафоли киши,
Вафодир инсонга инсонлик боши).*

Тили йалған эрнинг жафа қилқи-ул,
Жафа кимда эрса ўшул йилқи-ул.
*(Тили ёлгон кишининг қилмиши жафодир,
Жафо кимда бўлса, ўша йилқидир).*

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Жуфтликда ишлаш

Сўзлаш

1. Кунтуғди ўз халқига қандай муносабатда бўлган?
2. Ҳукмдор қандай сифатларга эга бўлиш керак? Ҳозирги кунда уларни кимларга тенглаштириш мумкин?

ТУШУНИШ

1. Беклик вазифасининг моҳиятини асар матнига таянган ҳолда тушунириб беринг.

2. Сизнингча, ҳукмдорга қандай талаблар қўйиш мумкин? Фикрингизни исботловчи далиллар келтиринг.

ҚЎЛЛАШ

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
---	---------------------------	---	-------------

- Боблардан ҳикматли сўзлар ўрнида қўлланиладиган жарангдор байтларни топиб, иш дафтaringизга кўчириб олинг.
- Асардан ҳозирги кунда ишлатиладиган сўзларни топинг ва уларнинг маъносини шарҳланг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

	Муҳокама қилиш		Ёзиш
---	-----------------------	---	-------------

- Беклик шарт ва талаблари берилган бобнинг асардаги ўрни, ҳозирги вақтдаги аҳамиятини изоҳланг.
- Дарсликда берилган бобларни гуруҳларга тақсимланг. Боблардаги маънавий фазилатларнинг улуғланиши ҳамда иллатларнинг қораланишига мисоллар келтириб, қўйидаги жадвални тўлдиринг.

Бобнинг номланиши

Фазилатлар	Иллатлар
Мисоллар	Мисоллар

УМУМЛАШТИРИШ

Достондаги асосий қаҳрамонлар, уларнинг рамзий маънолари ҳамда бадиий вазифаларини тавсифланг.

Тимсоллар	Рамзий вазифаси	Бадиий вазифаси

БАҲОЛАШ

- Достон қандай қофияланган? Бундай қофияланишга ўз муносабатингизни билдиринг.
- Асарга ҳозирги кун нуқтаи назаридан ўз қарашларингизни билдиринг.

Матнолди топшириқлар

Гурұхда ишлаш

БИЛИШ

Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштириңг.

Үқиши

Сув башлар әран күр юраклиг керак,
Йураксиз әрат алса андин йурак.
(Лашкарни бошловчы әр юракли бўлиши керак,
Токи юраксиз лашкар ундан олсин юрак).

Йураклик йуракиска бўлса баси,
Йуракли бўлур ўтру текма киши.
(Юракли юраксизларга бош бўлса,
Сўнг барча киши юракли бўлади).

Кўр арслан бўлу берса итқа баси,
Бу ит барча арслан бўлур ўз туши
(Кўргин, агар итларга бош бўлса арслон,
Итларнинг барчаси у каби бўлари қопогон).

Қали бўлса арсланқа ит башчиси,
Бу арслан бўлур барча ит сақиши.
(Агар арслонларга бошли бўлса ит,
Арслонлар бўлади мисоли бир ит).

Ақилиқ керак бегка қисқи қўнгул,
Бу қисқи қўнгул бирла қилқи амул.
(Бек учун саховат ва кичик феъллик керак,
Кичик феъллик билан бирга ювошлиқ керак).

Неку тер эшитгил уруб йегли эр,
Уруб ал эй алп эр йана эрка бер.
(Эшитгин, йигиб ёювчи киши нима дер:
Йигиб ол, эй ботир, яна эрга бер).

Ақи бўл бағишила ичур ҳам йетур,
Қали эксусе ур йана ал йетур.
(Сахий бўл, бағишила, ичир ҳам едир,
Агарда камайса, яна йиг, яна ол, едир).

АЗИҒЛИФ кур эрка бу ненг эксумас,
Туғуғли ўрунг қушқа менг әскумас.
(Ризқли эр кишининг моли камаймас,
Тугилган оққушнинг дони камаймас).

ҚИЛИҚ балду ўқ йа қави куч йурак,
Бар эркан кад эр ненга қўрқмас керак.
(Қилич, ойболта, ўқ-ёй, куч-қувват, юрак,
Бор экан, эр киши қўрқмаслиги керак).

АЖУНЧИ бўгу бег нелуг ганч урур,
Эрат қайдা бўлса ануқ ганч урур.
(Жаҳонгир, доно бек қандай ганж йигар,
Лашкар қайдада бўлса, ганж шу ердадир).

БУ әл тутғуқа қўп эрта су керак,
Эрат тутғуқа ненг тавар ту керак.
(Элни тутиши учун керак қўп қўшин,
Бойлик керак лашкарни сақламоқ учун).

БУ НЕНГ алғуқа бир керак бай будун,
Будун байликинга тўру туз қўдун.
(Бойлик олиши учун бой халқ керак,
Халқ бой бўлиши учун тўгри сиёсат керак).

БУЛАРДА бири қалса тўрти қалур,
Бу тўрти йема қалса беглик ўлур.
(Буларнинг бирисиз бари қолади,
Бу тўртвоб бўлмаса, беклик ўлади)

АДИН ма бу беш ненг йирақ тутғу бег,
Ати эдгу бўлса ку жав булғу бег.
(Бундан ўзга беш нарсадан ўзини узоқ тумса,
Бек шуҳрат таратган эзгу отга эга бўлади).

БИРИСИ евеклик бириси саран,
Учунчи бушилиқ серин ўз йиран.

(*Бири – шошқалоқлик, бири – очқұзлик,
Учинчи – жаҳолат, ундан бўл, йирок*).)

Бу тўртинч йавуз бегка арқуқ қилинч,
Бешинчи йарағсиз бу йалған эринч.
(*Тўртинчи – ёмонлик бек учун заарли амал,
Бешинчи – ёлгон эркакка ярашмас ишдир*).

Бу қач ненгда беглар йирақ тутғу ўз,
Ати артамаса йўриқ бўлса сўз.
(*Бир қанча нарсадан бек йироқ турса,
Оти булғанмайди, сўзи қайтмайди*).

Буларда энг инға бу арқуқ қилинч,
Бу арқуқ қилинчлик не мунглуг әринч.
(*Булардан энг пасти – бузуқ феъллик,
Бузуқ феъллик эрга қандай баҳтсизлик*).

Ағир юқ кишика қилинч арқуқи,
Қилинч арқуқ эрса бўлун ит ўқи.
(*Оғир юқдир эрга феълнинг бузуқлиги,
Феъл бузуғи эрур эрнинг итлиги*).

Йағи қилмағусун қилинчи қилур,
Йағи бу йағидин не бар ардуқи.
(*Ёви қилмас ишни феъли қиласди,
Бу – ёв, унинг ёвдан недир ортиги*).

Ўкуш эл тутайин теса эй элик,
Уч иш қилғу ўтру етилса илик.
(*Кўп элларни олайин дессанг, эй элиг,
Қўлингдан келса, уч ишни қилишинг керак*)

Ўнг илгинг қилич тутса урса салиб,
Сўл аби била ненг улас алиб.
(*Ўнг қўлинг қилич тутса ва тортиб урса,
Сўл қўлинг нарса олиб улашса*).

Тилин сўзласа сўз шакардай сучиг,
Бўйун берди бег қул улуғ йа кичиг.
(*Тилинг сўз сўзласа шакардай чучук,
Унга бўйин берса бегу қул, улугу кичик*).

Эй әлиг бу қач ненг керак бегка күр,
Будунқа севулса ўрун бўлса тўр.
(Эй әлиг, бек агар шуларга эга бўлса, кўр,
Халқига севикли, ўрни бўлар тўр).

Киши ўдруми бу будунда талу,
Талу ўдрум-ул бу ируксиз тўлу
(У киши – кишилар сарвари, элнинг бутуни,
У етук ва сара, ҳеч камчиликсиз, комилдир).

Ажун будуни ўгру ангар қул бўлур,
Ажун йер бу беглар тилакин бўлур.
(Оlam әли, сўнгра унга қул бўлар,
Бундай бек жаҳонни эгаллаб, тилагин топар).

Тугуг йуз ириг сўз куваз кур қилиқ,
Кишик тезқуур кўндро билмас йўриқ.
(Совуқ юз, йирик сўз ҳам ёмон қилиқ,
Кишини сарсон қилар, бермайди йўриқ).

Талу бег бўлайин теса белгулуг,
Талу тутғу ердан эй атлиғ кулуг.
(Бутун бек бўлайин десанг, белгилик,
Хислатларингни тугал тут, эй оти қутлуқ).

Қали бег бўлур бўлса қилқи қара,
Қарадан бу инға бўлур халқ ара.
(Бек қилган иш гар бўлса қора,
Қорадан ҳам тубан бўлар халқ ора).

Йузи кўрки кўрклуг керак бег йулуг,
Бўди ўрту бўлса не жавлук кулуг.
(Бекнинг юзи кўркли, ҳам бўлса силлиқ,
Бўйи ўртacha-ю ном бўлса улуг).

Кўргули йузин кўрса севса кўриб,
Эли бунда бақса қуванса туруб.
(Кўркли юзини кўриб севиб қолишса,
Эли унга боқиб қувониб турса).

Бўр ичмас керак бег фасад қилмаса,
Бу эки қилиқдин қачар қут баса.

*(Бек ичимлик ичмаса, қилмаса фасод,
Бу икки қилмишдан қут қочар, ҳайхом).*

Сучигка сучинса ажун беглари,
Ачиғ бўлди ел кун будун иглари.
*(Беклар дунёниг ширинлигига берилса,
Элу халқнинг қисмати аччиқ бўлади).*

Ўйунқа авинса ажун тутғучи,
Элин бузди бўлди ўзи қултғучи.
*(Ишратга берилса, дунё тутғувчи,
Эли бузуқ, ўзи бўлар тиланчи).*

Ўдинда кечурса бу беглик ишин,
Ани етса бўлмас езарса қушин.
*(Вақтидан қилинмаган беклик ишлари,
Учид кетган қушдир бўлмайди етиб).*

Бўр ичма айа бўрчи бўғзи қули,
Бўр ичса ачилди чигайлик йўли.
*(Май ичма, майпараст бўғзининг қули,
Май иссанг, очилар гадолик йўли).*

Қара бўрчи бўлди ненг бўлди йел,
Беки бўрчи бўлса қачан турға эл.
*(Қора майхўр бўлса, мол елга кетар,
Бек майхўр бўлса, эл қайга кетар?)*

Фасад қайда бўлса қачар қут тез-а,
Фасад чин йурир тутчи беглик буза.
*(Фасод қайда бўлса, барака қочар,
Фасодчи доимо бекликни бузар).*

Ариғ-ул бу қут қир ариғлиқ тилар,
Сузуф-ул бу давлат сузугни йулар.
*(Қут пок нарсадир, у поклик тилайди,
Давлат соғ нарсадир, софлик ҳолайди).*

Қара тенгсизин барча беглар етар,
Беки қилса тенгсиз анинг ким этар.
*(Қора хатоларин беки тузатар,
Бек бузуқлик қилса ким ҳам тузатар?)*

Киши игласа ўт ўтаци берур,
Үтаци игинга емин ким қилур.
*(Одам тоби қочса, табиб ўт берар,
Табибнинг дардига ким дармон қиласар?)*

Ариғ тутғу беглар кўни қилқ қилиқ,
Будун бег йўлиндин тузар йўл йўриғ.
*(Беклар феъли тўгри, иши бўлса пок,
Халқ бек йўлидан юриб тутади йўриқ).*

Беки эдгу бўлса йўриқий кўни,
Тақи артуқ эдгу йурқай қули.
*(Беги эзгу бўлса, йўриги тўгри,
Қуллари янада яхшироқ йўлдан юради).*

Кувазлик била қўкка ағмас киши,
Қали қусқи бўлса бузулмас иши.
*(Кибр билан киши қўкка етмайди,
Камтар бўлса, ишлари ўитмайди)*

Бег алчиқ керак бўлса қутқи кўнгул,
Муни-тег йўқ ерса сен андин тўнгул.
*(Мулойим ва очиқ бекка қўйилар кўнгил,
Йўқ эса, сен ундан бутунлай тонгил).*

Будун башчи бегка бу ҳиммат керак,
Бу ҳиммат била ҳам мурувват керак.
*(Халқа бошли бўлган бекка ҳиммат керак,
Ҳиммат билан бирга мурувват керак).*

Кимин ҳиммати бўлмаса ул ўлуг,
Экагун ажунда бу бўлмас улук.
*(Кимнинг ҳиммати бўлмаса, улдир ўлик,
Икки дунёда ҳам бўлолмас улуг).*

Бу эл тутруқи ҳам туби беглики,
Эки ненг туур асли йилдиз кўки.
*(Элни бошқарии ҳам беклик асосин
Икки нарса эрур асл илдизи).*

Бириси будунқа туру-ул улуш,
Бириси эратқа уласа кумуш.

*(Бири – халққаadolat қилиш,
Бириси –лашкарға күмүш тарқатиши).*

Тұру бирла будни севинса туруб,
Күмүш бўлса эрат йарунса кўруб.
*(Адолат туфайли халқи севинса,
Күмүшга етишиб, лашкар қувонса).*

Бу әки қуту бўлса бегдин севинч,
Эли қапғи этлур булур бег авинч.
*(Бекдан бу икки тоифа бўлса миннатдор,
Элу мулки яшнаб, бек овинч топар).*

Қайу бег будунқа тўру бермаса,
Қўдазмаса будунин йегучи йеса.
*(Қайси бек элигаadolat қилмаса,
Халқ молини егувчи еяверса).*

Ўт идти бундуңқа бузулди әли,
Йиқилди сезигсиз бу беглик ули.
*(Халқи ўртасига рахна тушади, әли бузилади,
Сезилмай, бекликнинг пойдевори йиқилади).*

Қайу бег эратни севундурмаса,
Қилич қинда чиқмас анинда баса.
*(Қайси бек лашкарни хурсанд қилмаса,
Қўшининг қиличи қинидан чиқмас).*

Қилич бирла беглар узатур илиг,
Қиличсиз ўсал бег басумас элиг.
*(Қилич билан беклар қўли баланддир,
Қиличсиз бек – ночор, юрт боса олмас).*

Қилич балду бўлди бу эл сақчиси,
Қиличин алир бег будун башчиси
*(Қилич ва ойболта – бу элнинг соқчиси,
Қиличин олган бек элнинг бошчиси).*

Қилич тебрар эркан йағи тебрамаз,
Қилич қинқа кирса бег инчлик йемаз.
*(Қилич тебранаркан ёв тебранмайди,
Қилич қинга кирса, бек тинчимайди).*

Севунчлуғ тут эй бег қилич урғучиғ,
Севинчин тирил тутчи күрмә ачиғ.
*(Қилич ургувларни севинтир, эй бек,
Доим хурсандликда яша, күрмә ачықлик).*

Бедуг иш будун башламақи ағир,
Баш ағриғ била тутчи әмгак тегир.
*(Халқыны бошқарыш жуда оғир иш,
Ундан келар доим бошогриқ, ташвиш).*

Севинчи аз-ул күрса қадғу ўкуш,
Аз-ул ўтгучиси телимрак сўкуш.
*(Кўр, севинч оз унда, кўпдир қайгуси,
Рахмати оз унинг, кўпроқ сўкиши).*

Ўкуш севмагучи севари аз-ул
Кериши телимрак еражи аз-ул
*(Севмайдигани кўп, севгувларни озроқ,
Фавгоси кўп, фарогати озроқ).*

Кўру берса тегма ишинда хатар,
Хатарлиғ ишиг күрса татиғ кетар.
*(Кўраверса ҳар ишда хатар,
Хатар кўрган эрнинг роҳати кетар).*

Бу йанглиғ туур барча беглик иши,
Қайуси эраж ер қайу ўз баши.
*(Бу янглиг доимо бекликнинг иши,
Баъзи бек топганин ер, баъзан ўз бошин).*

Ўзунг дунйа уқба бўлайин теса,
Бу қач ишни қўдма қаттиғлан ўса.
*(Ўзинг дунёнинг тагига етайнин десанг,
Бир қанча ишларга қаттиқ тур, қўйма)*

Кўни тут кўнгул тил байатқа сифин,
Иди йарлиғин сен ағир тут татин.
*(Кўнгил ва тилни тўғри тут, худога сигин,
Эгамнинг буйругини ҳурмат қил, топин).*

Неку қилса раббдин тапи бўл тапи,
Ўзунг қуллуқи-ул тапилиқ тапи.

*(Раббдан нима келса, рози бўл, рози,
Розию ризолик бу сенинг қуллигингдир).*

Сенинг бўлди дунйа тириглик била,
Тириклиг булунса йатиб ўе кула.
*(Сенинг бўлди дунё тириклик била,
То тирик экансан, ётиб е, ўйна).*

Қамуғ эрдами бўлса эрда ўру,
Будунқа берур бўлса эдгу тўру.
*(Барча фазилати бўлса бошқадан устун,
Тўгри йўл кўрсатса, халқига бутун).*

Қайу элка бўлса бу янглиғ беки,
Қутулди ул эл будуни кетти иги.
*(Қайси элнинг бўлса бу янглиғ беги,
Ул эл гамдан қутулди, ариди дарди).*

ТУШУНИШ

Нима учун бекларнинг ўрни иккала дунёда ҳам улуғ бўлади? Сиз асардаги ушбу фикрга қўшиласизми?

ҚЎЛЛАШ

Берилган парчадаги ҳикматли сўзларни иш дафтарингизга ёзиб олинг. Жадвални тўлдиринг.

Ҳикматли сўзлар	
<i>Асардаги нусхаси</i>	<i>Замонавий нусхаси</i>

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Асарни “Концептуал жадвал” график органайзери орқали таҳлил қилинг.

Ўрганилаётган асар гоясини ёритувчи жихатлар	Муҳим белгилар, тавсифлар		
	1-белги	2-белги	3-белги
1-жихат			
2-жихат			

УМУМЛАШТИРИШ

	<i>Гуруҳда ишиш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
---	---------------------	---	---------------	--	-------------

“Дебат” усули. Синфни икки гурухга бўлиб, асаддаги тимсоллар хатти-ҳаракатини муҳокама қилиб баҳс уюштиринг.

БАҲОЛАШ

1. Эл фаровон ва баҳтли яшайдиган фурсат қачон келади? Саодатга этишиш учун нима қилиш даркор?
2. “Мен баҳтли элнинг баҳтли фарзандиман” мавзусида “Беш дақиқали эссе” усули асосида ижодий иш ёзинг.

ХОРАЗМИЙ (XIV аср)

Хоразмий турк мумтоз адабиётида «нома» жанрининг асосчиси сифатида ном қолдирган шоирдир. Афсуски, шоирнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумот кам, ҳатто унинг исми ҳам номаълум. Муаллифни «Муҳаббатнома» орқали таниймиз, асардаги қисқа маълумотларнигина биламиз. Асар адибнинг фавқулодда истеъдодли ва халқона ифода йўлини эгаллаганини кўрсатади. Шоирнинг тахаллуси у туғилган ва яшаган юртдан олинган бўлса ҳам, шоир Хоразмда ёшлиқ давридагина яшаган, холос. «Муҳаббатнома»да айтилишича, асар Хоразмда әмас, балки Сирдарё ёқаларида битилган. Асар форсий «ҳикоят»ида Шом ва Рум ўлкаларида бўлгани ҳам эслатилади.

Шоир 1353 йилда Олтин Ўрда хони Жонибекнинг Сирдарё музофотидаги амалдорларидан бири Муҳаммад Хожабек билан танишади. Муҳаммад Хожабек аввал форсий шеърлар битиб юрган шоирга шу ерда қолиб, туркча асар ёзишни сўрайди. Шу тариқа, «Муҳаббатнома» асари дунёга келади. У ҳижрий 754 (мелий 1353) йилда ёзиб тугалланган.

«Мұхаббатнома» асарида гарчи нома, ғазал, соқийнома, маснавий, муножот, қитъя ва фард каби жанрлар жамланған бўлса ҳам, «нома» унинг етакчи жанри саналади. Асаддаги ўн бир номадан учтаси: тўртинчи, саккизинчи, ўн биринчи номалар, улардан кейин келадиган маснавий ҳамда бошланғич ғазал форс тилида битилган. «Мұхаббатнома»нинг ички қурилиши ниҳоятда изчиллик билан пухта ишланған. У турли жанрларда муҳаббат ҳақида ёзилган асарларнинг шунчаки йиғиндиси әмас, балки яхлит бир бутун тугалланған асар сифатида таассурот беради.

Муқаддимадаги бобларда асарнинг ёзилиш тарихига оид фикрлар баён қилинган. Ундан кейин изчил тартибда нома, ғазал ва маснавий келади. Асар сўнгидаги «Муножот», «Хотимат ул-қитоб», «Илтимосун айтур» ва «Фард» сарлавҳалари билан келтирилган бўлимлар асосий қисмдаги ўн бир номага ўзига хос тарзда якун ясади.

Тақдимот

Интернет манбаларидан фойдаланиб, Хоразмий ҳақида видеотақдимот тайёрланг.

Ўқиши

БИЛИШ

Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштиринг.

МУҲАББАТНОМА (қисқартириб олинди)

Аввал кўришканин айтур
Тун оқшомжим кўрунди байрам ойи¹,
Муҳаммад Хўжабек – давлат ҳумоји.
Буюрди ўзга шодурвон² урулди,
Қадаҳ келтурдилар, мажлис қурулди.
Ҳусайний пардаси узра тузиб соз,
Муғаний бу ғазални қилди оғоз...

¹ Байрам ойи – янги чиққан ой.

² Шодурвон – соябон, чодир.

Баёни воқеъин айтур

Табассум қилди, айди: «Эй фалони,
Кетургил бизга лойиқ армуғони.

Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порсий дафтарларинг бор.

Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг.

Тиларманким, бизинг тил бирла пайдо,
Китобе айласанг бу қиши қотимда.

Ким уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони».

Қабул қилдим, ер ўпти, айдим: «Эй шоҳ,
Эшикинг тупроғи давлатли даргоҳ.

Кучум етмишча кўп хизмат қилойин,
Жаҳонга эзгу отингни йойойин.

Буқун тонгқа текин май нўш¹ қилғин,
Бадиҳа бу ғазални гўш қилғин².

Ғазал

Юзунгда кўрдум, эй жон, байрам ойин,
Мунунг шукронаси қурбон бўлойин.

Агар кун туғмаса ҳам ёқту³ қилғай,
Юзунг нури бу дунёнинг саройин.

Гар Афлотун сенинг ишқингда тушса,
Берур елга қамуқ тадбири ройин.

Саодат бирла баҳт икиси бичти,
Бўйингизга латофатнинг буқойин.

¹ Нўш – ичиш.

² Гўш қилғин – қулоқ тут, эшитгин.

³ Ёқту – ёғду, нур.

س. س. س. رفان ارکادویسی

شِرقِ خَلْقِ لُزِي
يَا مَا يَدِيْكَ الْيَقْلَازِي

ستندر
کچک سریعه
{

شِرقِ اوْبِيَّاتِ نَشْرِيَّاتِ

Ижозат берсангиз тонг ёқтуситек,
Жаҳонға ҳуснунгиз жовин¹ йойойин.

Сиза теб келди Хоразмийни асранг,
Ким асрарлар қамуқ шаҳлар гадойин.

Маснавий

Ровисқинча² ғазал, шаҳ гўш³ тутти,
Манга хилъат⁴ кијоруб, қўш тутти.

Бир оз кечти дағи мажлис исинди,
Қадаҳ чаврулдию⁵ май бошқа минди.

Яна фурсат била бўлдум маҳални,
Ўқудум хизматинда бу ғазални.

Ғазал

Яратқонким тан ичра жон яратти,
Сени кўрклуклар узра хон яратти.

Қуёш янглиғ юзунгизни ёрутти,
Фалактек бизни саргардон яратти.

Халойик қибласи бўлди жамолинг,
Ўшал кунким сени яздон⁶ яратти.

Жамолингни жаҳонга жилва қилди,
Мени ул сурата ҳайрон яратти.

Карим tengri камолин қилса изҳор,
Сен ойни бўйла бенуқсон яратти.

Зиҳи⁷ қодирким ул бир қатра сувни
Муҳаббат гавҳаринга кон яратти.

¹ Жовин – овозасини, довругини.

² Ровисқинча – ўқиб, эшишиб бўлганича маъносида.

³ Гўш – қулоқ.

⁴ Хилъат – ҳашаматли кийим, сарпо.

⁵ Чаврулди – айланди.

⁶ Яздон – Худо, тангри.

⁷ Зиҳи – офарин

Азалда қилди Хоразмийни мухтоҗ,
Тағи манзурини султон яратти.

Маснавий

Китобат бошладим анжома етгай,
«Муҳаббатнома» Мисру Шома етгай.

Бу хон узра салом нома қилдим,
«Муҳаббатнома»ни ўн нома қилдим.

Қилойин икки бобин порсий ҳам,
Ким атлас тўн ярошур бўлса муълам¹.

Бурун алқисса бек мадҳин аёйин,
Ўшандин сўнгра нома бошлағойин.

Зиҳи арслонюрак қўнғирот уруғи,
Кичик ёшдин уруғларнинг улуғи.

Саодат маъдани иқбол ганжи,
Муҳаммад Хўжабек олам кунжи².

Ўзи жонсиз тан эрди мулк сенсиз,
Шаҳаншоҳ Жонибекхонга етансиз.

Сулаймон салтанатлиқ подшо сен,
Масиҳ анфослик Юсуфлиқо сен.

Ошар елдин сенинг йилганда отинг,
Қуёш янглиқ жаҳонни тутти отинг.

Агар минг йил тирилса Хотами Тай,
Сенинг отинг эшитгач ерлар ўпгай.

Улус туттунг қамук ақлинг кучиндин,
Черикда³ қон томар қамчинг учиндин.

Гаҳе Хотам уёлур базм ичингда,
Гаҳе Рустам юпонур разм⁴ ичинда.

¹ Муълам – оғритувчи, алам берувчи.

² Кунж – бурчак.

³ Черик – қўшин, лашкар.

⁴ Разм – уруш, жанг.

Қачонким икки саф бўлса муқобил,
Сенинг чокарларинг¹ ўқ ўкраюр² бил.

Кирап разм ичра тўйға киру янглик,
Ачиқмиш бўри қўйға киру янглик.

Агар десам сени Рустам ярасен,
Қиличинг бирла сафларни ёрасен.

Қуёшдек давлатинг тобанда³ бўлсун,
Эшикингда ети кўк banda бўлсун.

Айтсун banda Хоразмий дуолар,
Карамдин ҳар замон қилғин атолар.

Ким учмоқтур⁴ сенинг базминг биноси,
Ҳамиша ёз эрур жаннат ҳавоси.

Фазал

Қадаҳ чаврулди уш бўстон ичинда,
Хуш ичгил роҳни⁵ райхон ичинда.

Чаман фарроши яъне тонг насими,
Гул афшонлик қилур бўстон ичинда.

Чечак япроқлари ерга тушубтур,
Анингтек ким ақиқлар кон ичинда.

Кел, эй, учмоқ гули, чимгонга⁶ чикқил,
Бу кун ўлтурмагил айвон ичинда.

Бизинг бек ёдиға ишрат қилоли,
Нечаким йўқтурур биз сон ичинда.

Муҳаммад Хўжабек улким Алитек,
Ўкуш жавлон қилур майдон ичинда.

¹ Чокар – хизматкор.

² Ўкраюр – бақирмоқ.

³ Тобанда – товланувчи, нур таратувчи.

⁴ Учмо – жаннат.

⁵ Роҳ – май.

⁶ Чимгон – чимли майдон, ўйингоҳ.

Ўқи ногаҳ агар сандонға текса,
Башоғи¹ итланур² сандон ичинда.

Ўкуш йиллар яратқон боқий тутсун,
Ҳаётингни, беким, даврон ичинда.

Хоразмийнинг кетиб ақли бошиндин,
Туурү тек сурати йўқ жон ичинда.

Васфул ҳол айтур

Йигитсен бода ичкил нуқл³ ошоғил,
Бугундин сўнг юз эллик йил яшоғил.

Нишоту⁴ айш нўшонуш⁵ қилғил,
Хирадни⁶ май била мадҳуш⁷ қилғил.

Ким асру⁸ бевафодур бу замона,
Жаҳон қолмас кишига жовидона⁹.

Улусқа раҳм этиб ғамхор бўлғил,
Ҳамиша шоду бадхурдор¹⁰ бўлғил.

Муҳаббат бирла жониндин бу мискин,
Дуо қилди ижобат бўлсун, омин.

Муҳаммад Хўжабек мадҳин тугаттим,
«Муҳаббатнома»ни бунёд эттим.

Аввалги номани айтур

Аё кўрк ичра олам подшоҳи,
Жаҳон тутти сенинг ҳуснунг сипоҳи.

¹ Башоғи – ўқ учига ўрнатиладиган металл парчаси.

² Итланур – ўткирланур.

³ Нуқл – луқма, овқат.

⁴ Нишот – суюниш, шодланиш.

⁵ Нўшонуш – устма уст.

⁶ Хирад – ақл.

⁷ Мадҳуш – беҳуш, масти.

⁸ Асру – жуда, ниҳоятда.

⁹ Жовидон – абадий.

¹⁰ Бадхурдор – сирли.

Пари рухсораларнинг кўркка бойи,
Юзинг наврўзу қошинг байрам ойи.

Кўнгул ширин сўзингга бўлди Фарҳод,
Кўзунг Қашмир жодусига устод.

Қаро менг ол яноқингга ярошур,
Бошим дойим адоқингга ярошур.

Бўйунг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилғон кишиларга вафо қил.

Ақиқинг суҳбатиндин жон бўлур сўз,
Қамартек чеҳрангга боқса қамар сўз.

Муҳаббат нори жондин кетмади ҳеч,
Қўлум сийм олмангизга етмади ҳеч.

Саройдин¹ борди Чин-Мочинға човинг,
Қиё боқсанг бўлур арслонлар овинг.

Табассум қилсангиз шаккар уёлур,
Тишинг инжусидин гавҳар уёлур.

Жамолинг етти оламга сипаҳлар,
Қатингда ер ўпарлар жумла шаҳлар.

Фалак ишқинг йўлинда бесару пой,
Исирғанг донаси Зухра, юзунг ой.

Латофат мулкида султонсен, эй жон,
Қамуқ бошдан-оёққа жонсен эй жон.

Қатиқ кулсанг магар оғзинг билургай,
Пари кўрса сени, мендак тилургай².

Сочинг бир торина минг ҳур етмас,
Юзунгнинг нурина минг нур етмас.

Кўнгулнинг қони қайнаб барча тошқай,
Кўзумнинг ёшидин кавсар бўлошқай.

¹ Сарой – шаҳар номи.

² Тилургай – тингай, азобда қолгай.

Кишининг сенсизин не жони бўлсун,
Анингтек умринг не сони бўлсун.

Жамолингтек кишининг йўқ жамоли,
Дариго, бўлмаса эрди заволи.

Қиёмат кўрклусен ҳуснунга не сўз,
Йироқ бўлсун жамолингдин ёвуз кўз.

Букун йўқтур, сен ойтек кўкта, асраъ¹,
Қулунг бечора Хоразмийни аспа.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Якка тартибда ишлаш

1. Сиз ўқиган парчада мумтоз шеъриятнинг қандай жанрлари берилган?
2. Асар кимга бағишиланган? Унинг “буюртмачи”си ким?

ТУШУНИШ

Муҳокама қилиш

1. Нима учун асар “Муҳаббатнома” деб аталган? Жавобингизни асосланг.
2. Нима сабабдан ушбу асар нома жанри силсиласига киритилган? Даилиллар келтиринг.

ҚЎЛЛАШ

Ёд олиш

Ўзингиз ёқтирган ғазални ёд олинг.

¹ Асраъ – тезюарар, суръати тез.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Жуфтликда ишлаш

1. Асарда берилган жанрларнинг вазни, қофияси ва радифини таҳлил қилинг. “Юзинг наврўзу қошинг байрам ойи” мисрасида қандай санъат ифодаланган?
2. Ўзингиз танлаган ғазал байтларини шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

Асарда акс эттирилган ҳукмдор шахсини “Кластер” усули бўйича ёритиб беринг.

БАҲОЛАШ

Тинглаш

Интернет манбаларидан (Хуршид Даврон кутубхонаси) фойдаланиб, аruz вазnidagi мумтоз асарларни ифодали ўқиши машқ қилинг.

Матнолоди топшириқлар

Гурӯҳда ишлаш

БИЛИШ

Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштиринг.

Ўқиши

Маснавий

Кел, эй соқи, кетургил бодаи ноб,
Қула-ўйнаю ичсунлар бу асҳоб¹.

Ким уш елтек кечар айёми фоний²,
Ажалдин ҳеч кишининг йўқ амони.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

Иккинчи номасин айтур

Саломим гулга элт, эй тонг насими,
Ким эрур ой қули, ахтар³ надими⁴.

Саломиким кўнгул жонона айса,
Ёрур кўзлар саводидин битиса.

Саломимни тегур ул дилистонға,
Раҳмсиз бевафо жону жаҳонға.

Саломимни тегур ул кўркка бойға,
Ким урур чехраси минг таъна ойға.

¹ Асҳоб – сухбатдош.

² Фоний – ўткинчи.

³ Ахтар – юлдуз.

⁴ Надим – яқин дўст, ҳамсухбат.

Саломимни тегур ул хушлиқоға¹,
Қамук башдин-оёқ оби бақоға².

Айитқил, эй висолинг умр боғи,
Эшигинг тупроғи кавсар булоғи.

Айитқил, эй сўзи ёлғон-жафокор,
Қароғлари³ қароқчи, ўзи айёр.

Айит, эй меҳринг оз, ишванг фаровон,
Нетадур ул оғизда мунча ёлғон.

Айт мендинким, ул мискин уур өх,
Қачон энгай гадонинг эвина⁴ шоҳ.

Қачон қилғай қўзумни ёқту ул ой,
Эрур юзи қуёштек оламорой⁵.

Қачон лаълинг қадаҳлар нўш қилғай,
Карашманг бандани мадхуш қилғай.

Жаҳон тутти жамолинг, дод қилғил,
Бу мискинни бирар ҳам ёд қилғил.

Сенингдек подишонинг марҳабоси,
Менингтек минг гадонинг хун⁶ баҳоси.

Кучум етгунча кўп қилдим вафолар,
Вафолик қулни асрар подшолар.

Манга сенсиз ўлумдир бу ҳаётим,
Сенинг меҳринг била йўғрулди зотим.

Кўнгулга ўзганинг меҳрин ёвутмон,
Йироқлик бирла мен сизни унутмон.

Эурман васлингга дойим талабгор,
Нечаким тун узун бўлса тонги бор.

¹ Хушлиқо – юзи ёқимли.

² Оби бақо – абадийлик суви.

³ Қароқ – кўз қорачиги.

⁴ Эви – уйи.

⁵ Оламорой – оламни безовчи.

⁶ Хун – қон.

Топилғай мақсудум табқумда¹ бори,
Саодат қиласа Хоразмийға ёри.

Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинг машриқиндин ҳам тонг отқай.

Маснавий

Кел, эй соқи, кетургил жоми жамни,
Кишининг кўнглидин май юр² ғамни.

Ким ошти кўкка оҳим ихтироқи³,
Куюрди кўнглуми дилбар фироқи.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қиласам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қиласам.

Учинчи номасин айтур

Аё хуршидтек олам чароғи,
Мунаввар чеҳрангиз фирмавс боғи.

Очилса лаълингиз шаккар сочилур,
Қўриб гулғунчанинг оғзи очилур.

Бўйунгтек сарв йўқ бўстон ичинда,
Юзунг нуридин ой нуқсон ичинда.

Қилур зулфинг қамуқ оламни шайдо,
Бўлур жоду кўзунгдин фитна пайдо.

Ярап минг жон бир ишколинг⁴ фидоси,
Қўзум мардуми холингнинг фидоси.

Сени кўрган ўзиндин ёт бўлур,
Руҳунгни кўрса минг шаҳ мот бўлур.

Икки зулфинг кўнгулларни паноҳи,
Эшикинг тупроғи жон саждагоҳи.

¹ Табқу – толеъ.

² Юр – ювар.

³ Ихтироқ – тутун.

⁴ Ишкол – ишқал, мушкуллик, қийинчилик.

Рақибингдур тикан, сиз тоза гулсиз,
Чечак чимгон аро бўлмас тикансиз.

Шакардин тотли сўзли дилрабосен,
Дарегоким¹, чечактек бевафосен.

Манго ҳаддин оширма бу жафони,
Кўзингдин солма бу мискин гадони.

Эшиткил бу газалда ишларидин,
Муҳаммад Хўжабек аймишларидин.

Ғазал

Жаҳонда сентек жонон йўқ, эй жон,
Сенинг дардингға ҳеч дармон йўқ, эй жон.

Анингдек ерга қўл сунди иликким,
Йироқтин боқмағо имкон йўқ, эй жон.

Бу кун минг жон била кимки кўнгулни,
Санго бермас танимда жон йўқ, эй жон.

Бизинг мазҳабта² ошиқларни сизлар,
Агар ўлтурсангиз товон йўқ, эй жон.

Унуттунг бу Муҳаммад Хўжани оҳ,
Бизингтекларга анда сон йўқ, эй жон.

Сени жонимдин ортиқроқ севармен,
Бу сўзда ҳақ билур ёлгон йўқ, эй жон.

Сенинг ишқингда сайрапга Хоразмий,
Бу кун оламда бир бўстон йўқ, эй жон.

Маснавий

Кел, эй, гулчехра соқий май кетургил,
Мени ҳайрат мақомиға³ етургил.

¹ Дарего – ажабо.

² Мазҳаб – синф, қавм, оқим.

³ Мақом – даража.

Ҳабибим нақшидин маъний бўлайин,
Таҳайюрда¹ ўзимдин қуртулойин².

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андиша қилсам.

Бешинчи номасин айтур

Аё гулчехралар молик риқоби³,
Қамуқ олам сенинг ғамзанг хароби.

Латофат мулкининг соҳибқирони,
Мувофиқ суратинг бирла маони.

Хираддин оздуур ғамзанг хумори,
Янғоқларинг Халилуллоҳ⁴ нори.

Сенинг ҳуснунг қамуқ оламда машхур,
Юзунгдин кизланибтур⁵ хулд⁶ аро ҳур.

Кўнгулга жондин ортифроқ қераксен,
Парию ҳурдин ҳам кўрклураксен.

Мен асру бенаво, сиз муҳташамсиз,
Латифу нозику зебо санамсиз.

Менинг дардимға дармон васл эрур бас,
Вале ҳаргиз улашмас гавҳари хас.

Саботек билмас охир ўз чоғини,
Босар ҳар дам эшигинг тупрогини.

Қулар ой ҳуснунгга гултек энгингиз,
Қаротур лола кўнглутек менгингиз.

Менга учмоқ эрур васлинг ҳузури,
Юзунгдин шуъла уур тенгри нури.

¹ Таҳайюр – ҳайрат.

² Қуртулойин – қутулайин, яъни ўзимни унутайин.

³ Риқоб – пул.

⁴ Ҳалилулло нори – Иброҳим пайғамбарни кўйдириш учун ёқилган ўт.

⁵ Кизланиш – қизғаниш.

⁶ Хулд – жаннат.

Чечак дерман юзунгизга, қамар ҳам,
Халойик севганин холиқ севар ҳам.

Сенинг ишқинг каманди бизни тортар,
Жамолинг равнақи оламни ўртар.

Ўшул кунким, сени холиқ яратти,
Сени дилбар, мени ошиқ яратти.

Нечаким берса чехранг кўзлара нур,
Чечактек бўлмагил ҳуснунгга мағур.

Сенинг ишқингда Хоразмий йўқолди,
Ва лекин ер юзунда оти қолди.

Маснавий

Кел, эй ой юзлу дилбар, тут бирор қўш,
Бирор қўш бирла қилғил бизни мадхуш.

Бўлоли айшу ишрат пешалардин¹,
Қутулсин кўнглумиз андешалардин.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

Олтинчи номасин айтур

Аё бўйи санубар, чехраси ой,
Қуёш янглиғ жамолинг оламорой.

Турубтур кўзда қаддингиз хаёли,
Анингдекким сув узра тол ниҳоли.

Юзунг нури қуёшнинг нурин ўртар,
Сақоқинг² шуъласи оламни ўртар.

Ўтурсанг ўлтуур фитна, кетар ғам,
Агар қўпсанг қиёматлар қўпар ҳам.

¹ Пеша – ҳунар, касб, одат.

² Сақоқ – юз, чехра.

Сумантек оразинг гулдур тикансиз,
Манга дўзах эрур учмоҳ¹ сенсиз.

Юзунгузда кўрунур кўзгутек нур,
Бўюнгузга латофат кисвати² тур.

Тишинг, лаълинг гуҳар жон дуржи ичра,
Юзунг, қошинг қуёш ой буржи ичра.

Не билур қадрингизни текма³ нодон,
Гуҳар қадрини аъмо⁴ билмас, эй жон.

Кўзумдин ҳар замон йўлтек фаровон,
Висолинг орзусиндин оқар қон.

Кўнгуллар оҳидин иймангил, эй шоҳ,
Ким ойина тўнар кўп қилсалар оҳ.

Жаҳон тутти қаро зулфунг балоси,
Куюрди халқни чехранг юлоси⁵.

Бўйун сундим бу йўлда минг балоға,
Кўнгул парвона бўлди ул юлоға.

Билурсизким эрур айём фоний,
Нечук ҳаддин ошуурсиз жафони.

Қачонким шод эсанг, ғамгина раҳм эт,
Агар султон эсанг, мискина раҳм эт.

Сенинг зулфунг каманди бизни тортар,
Жамолинг равнақи оламни ўртар.

Севармен кўзни сизни кўрмак учун,
Юруман ерда изни кўрмак учун.

Қулунг не қилсун ўз ҳаддини тақсир,
Кўнгул бир, қибла бир, жонона ҳам бир.

¹ Учмоҳ, учмоқ – жаннат.

² Кисват – кийим, уст-бош.

³ Текма – ёппа, буткул.

⁴ Аъмо – оддий киши, авом.

⁵ Юло – шуъа, жилва.

Мұхаббаттин тұғар минг турли асор,

Күнгүл асордини жон бирла асор.

Чечаксен, банда сайрар булбулунгдур

Неча боринча Хоразмий құлунгдур.

Маснавий

Кел, эй соқи кетургил лолагун май,

Ким ул май қилди күпни Хотами Тай.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,

Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

Еттингчи номасин айтур

Шакар эрнинг¹ қачон сўз қилса оғоз,

Қилур жон тўтиси танларда парвоз.

Шакарму эрнингиз ё қанд, ё жон,

Уёлур лаълингиздан оби ҳайвон.

Қачонким бўлса тор оғзинг шакарбор,

Сабо гулғунчани оғзини йиртор.

Қаро қошингда юз минг фитналар бор,

Кўзунг оҳуси арслонларни овлар.

Санго пайваста эй кони малоҳат,

Кўзунг қошинг била ўқ ё не ҳожат.

Билик билмак ичинда жавҳарисен,

Вале ҳусн ичра жавҳардин арисен².

Қаро кирпукунгга қундуз tengolmas³,

Сақоқингни ёқанг қундуз ўпар бас.

Дудогингдин кўнгүл жон ҳосил этмас,

Аёқинг тупроғин ўпсам не етмас.

¹ Эрин – лаб.

² Ари – пок, тоза, тиник.

³ Тенголмас – тенглашолмас.

Тилармен ким юзунгга сажда қилсам,
Висолинг қадрининг шукрини билсам.

Сенинг ишқингда бағримдин оқар қон,
Жамолингнинг тамошосин тилар жон.

Жамолингдин хирад шайдо бўлубтур,
Ичим бағрим қамуқ савдо тўлубтур.

Қачон ўлсам санго қадрим билургай,
Бу йўлға тушса Афлотун телургай¹.

Карашма бирла ошиқ ўлтуурсиз,
Сиз ўлтурган киши ўлгайму ҳаргиз.

Қилибтур халқни шайдо карашманг,
Қиёматлар қўпар пайдо карашманг.

Тирик бўлинг шаҳо даврон боринча,
Қулунгузмен танимда жон боринча.

Умр кечти қамуғ савдо ичинда,
Неча юзгай киши дарё ичинда.

Қўнгул икки жаҳонни қўзга илмас,
Сенинг ишқинг умрнинг ҳосили бас.

Довурсизнинг туур даврон боринча,
Қулунгузмен танимда жон боринча.

Савол ва топшириқлар

түшуниш

Якка тартибда ишлиш

Нима учун “нома”, “газал” қисмлари шаклан ва ҳажман турлича бўлиб, “маснавий” қисми доим бир хил байт билан тугалланган деб ўйлайсиз? Фикрингизни аниқланг.

¹ Телургай – телбалангай.

ҚҰЛЛАШ**Ёзиши**

Қуйидаги тизимдан фойдаланиб, матнга таянган ҳолда бадий асар тилини аниқланг.
Шоир нима учун уларни құллаган?

Тасвирий восита	Далиллар
<i>Ташбек</i>	
<i>Талмек</i>	
<i>Тазод</i>	
<i>Ирсолиъ масал</i>	
...	

Ёд олиши

1. Парчадан истаган ғазални ёд олинг.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ**Ёзиши**

1. Хамма номалар маъшуқага қарата айтилгани ҳолда нега иккинчи номада “тонг насими”га мурожаат қилинади? Маснавий байтидаги “бу йўл”дейилгандан шоир нимани назарда тутган?

Жуфтликда ишлаш

2. Ўзингиз танлаган ғазал байтларини шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ**Ёзиши**

Берилган парчада қандай рамзий образлар ишлатилган? Иш дафтарингизга ёзиб олинг.

БАҲОЛАШ**Гурӯҳда ишлаш**

Парчада келтирилган номалар кимга бағишлиланган? Бунда шоирнинг санъаткорлиги қандай намоён бўлган? Жавобингизни далилланг.

Үқиши

Матнолди топшириқлар

Гурұхда ишлаш

БИЛИШ

Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштириңг.

Маснавий

Кел, эй соқий, назардин солмағил гал,
Кетур ул майки бўлғай бизга сайқал.

Эрур бечора Хоразмий муроди,
Ики оламда дилбар иттиҳоди.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсан,
Бу йўлда сабр йўқ андиша қилсан.

Тўққузунчи номасин айтур

Аё оҳу назарли шаҳриёри,
Ҳусн майдонининг чобуксувори¹.

Қилич урсанг қулунгман жовидона²,
Ва гар ўқ отсангиз бағрим нишона.

Қамуқ умрум сенинг нозинг фидоси,
Менинг кўнглум қуши бозинг³ фидоси.

Нечаким илмасангиз кўзга бизни,
Қўнгул жон ичра асрар меҳрингизни.

¹ Чобуксувор – уста чавандоз.

² Жовидона – абадий.

³ Боз – лочин, қирғий.

Жамолинг мадҳидин оғоқ¹ тўлди,
Санго олмоқ кўнгулни хатм бўлди.

Ачиқ сўзи Қирим шаҳдига² ўхшар,
Жамол айёми гул аҳдига ўхшар.

Манго ишқинг йўлинда қон кўрунур,
Юзинг ойинасинда жон кўрунур.

Яротти ой бикин³ зебо сени ҳақ,
Ким, уш чеҳранг берур оламға равнақ.

Мени қилди фалактек бесару пой,
Тоғи минг йиллар сандек туғмағай ой.

Жаҳоннинг фитнаси усрук кўзунгда,
Аён Исо дами⁴ ширин сўзунгда.

Агар кўрса сени ҳам лола сўлғай,
Сенингдек гул магар учмоҳда бўлғай.

Аёқинг ўпмакин қул қилди одат,
Сулаймон бўлмади мундоқ саодат.

Висолингнинг бу кун шукрин қилурман,
Хаёлинг кўзда учқонин билурман.

Қуёш акси юзунгдин роҳ ичинда,
Сенингдек йўқ чечак учмоҳ ичинда.

Қулинг кўптур вале мен инжа⁵ қулмен,
Висолинг қадрини билмас дугулмен.

Кўнгул сенсиз тиламас танда жонни,
Кўрар юзунгда Хоразмий жаҳонни.

¹ Оғоқ – дунё.

² Қирим шаҳди – Қирим асали.

³ Бикин – сингари, каби.

⁴ Исоҳдами – Исо пайғамбарнинг ўликни тирилтирувчи нафаси.

⁵ Инжа – нафис, нозик.

Маснавий

Кел, эй соқий, кетур паймона бизга,
Иноятлар¹ қилур жонона бизга.

Ичолинг бодани жонон юзига,
Хизир суйин сочолинг жон юзига.

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андиша қилсам.

Ўнунчи номасин айтур

Аё номехрибон аҳди бақосиз²,
Жаҳон елтек, умр гултек вафосиз.

Қамуқ ёқут эринли, сўзи дурлар,
Вафосизлиқни сиздин ўрганурлар.

Умр меҳнат била поёна келди,
Қўнгул жавринг элиндин жона келди.

Мени ўлтурди ишқинг, бермадинг дод³,
Борурмен остоңангдин ёр, хайр бод⁴.

Қўзум кўрди жамолинг шевасини,
Қўнгул томади боғинг мевасини.

Эрур жон мақсади эрнинг наботи⁵,
Ҳусуннинг ҳам бўлур охир закоти.

Сенга то бўлдум, эй жон, ошномен,
Жафонг илгиндин усру мубталомен.

Салойин ўзуми ўзга диёра,
Қўнгулни боғлағойин ўзга ёра.

¹ Иноят – ёрдам, марҳамат.

² Бақосиз – доимий бўлмаган, ўткинчи.

³ Дод – адолат, кўнгил сўраш.

⁴ Бод – шамол, ел.

⁵ Эрнинг наботи – лабинг новвоти.

Телим¹ гулчехра нарғис кўзлилар бор,
Шакар дудоғли, шириң сўзлилар бор.

Вале кўнгул қутулмас домингиздин,
Қамуқ шаккар томар дашномингиздин.

Бағишиласанг қоним, султонсен охир,
Кўзумга нур, танимга жонсен охир.

Давр сизнингдурур даврон боринча,
Қулунгизмен танимда жон боринча.

Билурменким сизингдек бўлмай, эй жон,
Бўюнсундум жафоға, қулмен, эй жон.

Киши қайда ўларин билса бўлмас,
Ҳақиқат ёридин айрilsа бўлмас.

Хирад бирла жаҳон афсонаси мен,
Вале занжирингиз девонаси мен.

Ўлумдур бизга жононсиз тирилмақ,
Маҳол эрур тана жонсиз тирилмак.

Кўнгул меҳри назар йўлиндин ортар,
Нигори жаврини жон бирла тортар.

Ҳусунни то ҳувайдо² қилди холик,
Ҳусн бирла вафо бўлмас мувофиқ.

Жафодин инграмас бу йўлда ушшоқ³,
Вафодин жаврингиз минг қатла хушроқ.

Аюрмен, юз нечаким келса меҳнат,
Жафо сиздин, таги биздин муҳаббат.

Ўғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимёсин бизга берди.

Бу Хоразмий «Муҳаббатнома»сини
Аторуд кўрди, солди хомасини.

¹ Телим – бир қанча, кўп, анча.

² Ҳувайдо – белгили, ошкор.

³ Ушшоқ – ошиклар.

Маснавий

Кел, эй соқий, кетургил хуш сабуҳи,
Ким ушбу дам әрур жоннинг футуҳи¹.

Ичолинг бодани гуллар сўлиёр,
Танимиз оқибат тупроқ бўлиёр.

Бу ерга етти сўз тахир бўлди,
Бурун ўн дедим у ўн бир бўлди.

Муножот

Илоҳи, оқту² қилғил жонимизни,
Халалдин³ сақлағил имонимизни.

Тикандин қудратинг пайдо қилур гул,
Хато кўп келди мен қулдин, кечургил.

Муҳаммад Хўжабек Жамшиди соний,
Жаҳоннинг орзусию халқ хони.

Саодатни хунарга ёр қилғил,
Хунардин бизни бархурдор қилғил.

Сўзум бикрини⁴ кўргуз шаҳфа ширин,
Шаҳиким қилди Хусравларни Ширин.

Аёйин эмди бир қитъа эшитгил,
Нечукмен ҳолу аҳволимни билгил.

Қитъа

Тамаъ доминда қолур қуш эмасмен,
Талим айвон уза учқон Ҳумомен.

Қиличтек тил била туттум жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подшомен.

¹ Футух – очилиш, енгилиш, таслим бўлиш.

² Оқту қилмоқ – кечирмоқ, аямоқ.

³ Халал – камчилик, нуқсон.

⁴ Бикр – иффат, тозалик.

Харобот¹ ичра масжидда ерим бор,
Ким уш ҳам риндмен², ҳам порсомен³.

Неча ҳашматли султон бўлса бўлсун,
Айитмон мол учун мадҳу сано мен.

Қиёматқа текин қолсун отинг теб,
Сенинг табқунгға бўлдум ошно мен.

Хотимат ул – китоб

«Муҳаббатнома» сўзун мунда йиттим,
Қамуғун Сир ёқосинда битдим.

Ўқигил фотиҳада қибла ёни
Севунсун банда Хоразмий равони.

Бу дафтарким, бўлубтур Миср қанди⁴
Ети юз элли тўрт ичра туганди.

Тугатмакликка ҳақ берди иноят,
Эшигил эмди ҳам бир хуш ҳикоят...

Илтимосин айтур

Муни ким ишқ бирла бир ўқуғай,
Ҳақиқат оламини мунда билғай.

Айитқон бу китобни ҳам битигай,
Тилармен ким дуода ёт қилғай.

Фард

Ниёзим бу турур сендин нигоро,
Унутма бандани баҳри худоро.

¹ Харобат – майхона.

² Ринд – майхўр.

³ Порсо – ёмон ишлардан сақланувчи.

⁴ Миср қанди – Мисрда тайёрланган шириналлик каби асили.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Асарда шоир ҳақида қандай маълумотлар берилган? Уларни изоҳланг.

ТУШУНИШ

Сизнингча, нима учун шоир ўз асарида Жонибек ҳақидаги мақтovлари билан биргаликда уни танқид ҳам қиласди?

ҚЎЛЛАШ

Муҳокама қилиш

1. Тўққизинчи номадан шоир таржимаи ҳолига оид жиҳатларни топинг.
2. Ўнинчи нома мисраларининг бирида закот тушунчасига хос жиҳатлар берилган. Ана шу мисраларни топиб, байт замиридаги яширин маънони аниқланг.

Ёд олиш

3. Парчадан истаган ғазални ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

4. Асарда берилган жанрларнинг вазни, қофияси ва радифини таҳлил қилинг.

Жуфтликда ишиш

5. Парчада берилган истаган шеърингизни шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

Ёзиш

Берилган парчада қандай рамзий образлар ишлатилган? Иш дафтарингизга ёзинг олинг.

БАХОЛАШ

1. “Муножот” қисми кимга бағишлиланган? Жавобингизни асар матнига таянган ҳолда асосланг.
2. “Хотимат ул-қитоб” бобида шоир ҳақидаги маълумотларни изоҳланг.

Билиб олинг!

«НОМА» ЖАНРИ ҲАҚИДА

«Нома» форсча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси «хат», «мактуб» демакдир. «Нома» жанри адабий истилоҳ сифатида хат тарзида ёзилган бадиий асар маъносини ифодалайди. Шарқ мумтоз адабиётида «нома», асосан, шеърий йўл билан битилган. «Нома» бирор асар таркибидаги мактуб (масалан, Шириннинг Фарҳодга ёзган мактуби) сифатида эмас, балки мустақил асар сифатида пайдо бўлган. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида «нома» жанрининг асосчиси сифатида Хоразмийни таниймиз. «Муҳаббатнома» асари фақатгина нома, мактублардан иборат бўлмай, балки ўз таркибига бир неча жанрдаги шеърларни жамлаган ва муайян мақсадга йўналтирилган асардир.

Хоразмийдан кейин унинг анъаналари Ҳўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» ва Сайийд Қосимиининг «Ҳақиқатнома» ва «Садоқатнома» каби асарларида давом этган.

Айрим бадиий асарларнинг номларидаги «нома» сўзи («Бобурнома», «Ҳумоюннома» каби) мактуб маъносини ёки «нома» жанрини эмас, балки ўша шахс ҳақидаги тарихий асар маъносини билдиради.

ФАРД ҲАҚИДА

Фард жанрининг номи арабча «ёлғиз, битта, ягона» маъноларини англатувчи сўздан олинган. Адабий истилоҳ сифатида бир байтдан иборат бўлган, тугалланган шеър фард деб айтилади. Лутфий, Навоий ва Бобур шеъриятида фардининг яхши намуналари бор. Чунончи, Бобурнинг:

Ҳар вақтки кўргайсен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни

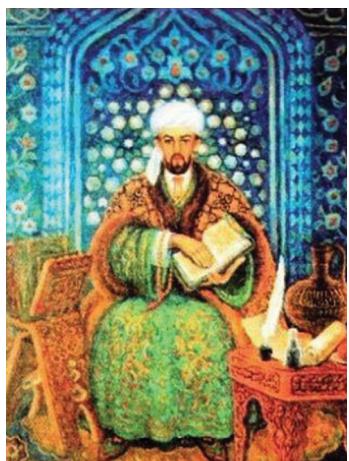
фарди сўз санъатида шоир истеъоддининг бетакорлиги ҳақида айтилган ҳикмат кабидир.

Фард айрим йирик асарларда қиссадан ҳисса тарзида хулоса айтиш учун ҳам келтирилади. «Муҳаббатнома» сўнггида келган

Ниёзим бу турур сендин нигоро,
Унумта бандани баҳри худоро

фарди шундай талаб билан келтирилган хулосаловчи фардлар сирасига киради.

САЙФИ САРОЙИ (1321–1396)

XIV аср турк адабиётининг истеъдодли вакилларидан бири Сайфи Саройининг асл исми Сайфи («Қилич» маънносини англатади) бўлиб, у 1321 йилда Хоразмдаги Қамишли қишлоғида туғилган. Ёшликда таҳсил учун Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Сарой-Бату (Батия) шаҳрига бориб, узоқ вақт бу ерда яшаб, ижод қилган. Шунинг учун «Саройи» тахаллусини олган, бироқ умрининг охирларида Саройдан Мисрга бориб яшаган ва у ерда вафот этган.

Сайфи Саройидан бизгача у қадар катта бўлмаган адабий мерос етиб келган. Шоирнинг шеърлар мажмуаси, форс шоири Саъдий Шерозийнинг «Гулистан» асарининг таржимаси ҳамда «Суҳайл ва Гулдурсун» достони сақланиб қолган, холос.

Сайфи Саройининг шеърлари 1926 йилда Истамбулда чоп қилинган «Турк адабиёти намуналари»да берилган. Бу шеърлар Саройининг сўз қудратини ва гўзаллигини яхши ҳис қилган ва етук ғазаллар яратса оладиган нозик дидли шоир эканидан далолат беради. Сайфи Саройи томонидан «Гулистан» бит туркий номи билан тавсия этилган асар машҳур Эрон шоири Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистан» асарининг таржимаси бўлиб, у ҳижрий 793 (милодий 1390–91) йилларда амалга оширилган. Ушбу таржиманинг муқаддимасида шоирларни уч гуруҳга ажратиб, уларни булбул, зоф ва тўти деб кўрсатади. Шеър ва шеърият ҳақидаги шоирнинг ўзига хос қарашлари мана шу муқаддимада акс этган.

Сайфи Саройининг ўзбек эпик шеърияти тараққиётида ўз ўрнига эга бўлган достонларидан бири «Суҳайл ва Гулдурсун»дир. Достонда 796 ҳижрий йил санаси келтирилган, бу милодий ҳисоб бўйича 1394 йилга тўғри келади. Демак, достон шоирнинг Мисрдалик даврида ёзилган. Бу асарнинг яратилишига ўзбек халқ оғзаки ижодидаги машҳур «Гулдурсун» афсонаси ўз таъсирини кўрсатган бўлиши мумкин.

	<i>Ўқиш</i>		<i>Мулоқот</i>
	<i>Матнолди топшириқлар</i>		<i>Гуруҳда ишилаш</i>

СУҲАЙЛ ВА ГУЛДУРСУН

Эмас афсона, чин ушбу битилмиш,
Бу чин афсонатек ишқда етилмиш.

Темур Урганжа тортиб келди лашкар,
Кўруб кўз-кўр, бўлиб қолди қулоқ-кар.

Қўзутти¹ жанг билан оламда тўфон,
Оқитти² сувтекин³ ер узра кўп қон.

Суҳайли алпни элттилар асирга,
Хама қолди бўлиб ожиз бу сирга.

Сипоҳийлар қилолмай қолди чора,
Фақат қолдирди бу ғам дилда ёра⁴.

¹ Қўзутти – қўзготти.

² Оқитти – оқизди.

³ Сувтекин – сув каби, сингари.

⁴ Ёра – яра.

Суҳайл ҳусну эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли¹.

Вале жавр тоши ёғиб боши узра,
Этипти бошини хам қоши узра.

Уна² йўқтур зулмкорларда парво,
Қима мунғайсин этиб дарда даво?

Фақат ҳолин кўрганлар этар оҳ,
Учар атрофда қушлар – дардли ҳамроҳ.

Бўлиб мутриб³ гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла ғулғул.

Бошин эгмиш етиб⁴ олтин бошоқлар,
Бошоқларни экинчилар машоқлар⁵.

Оғочларда⁶ шакартекин емишлар⁷,
Бу ерни эллари учмоқ демишлар.

Суҳайл шу йўл узар бормоқда ғамгин,
Севинчи қора кийган, кўзи намгин⁸.

Унинг кўнглинда сўлғинлик ҳамиша,
Қўринмас унга гулзору на беша⁹.

СУҲАЙЛНИНГ ЧОХДА ЁТМИШИ

Пою илкин¹⁰ этиб занжир билан банд,
Ёғочни-да анга эттилар побанд¹¹.

Ва они ташладилар катта чоҳга,
Сира осмай алар гўш оҳу воҳга.

¹ Ол – қизил.

² Уна – унга.

³ Мутриб – куйчи, ашулачи.

⁴ Етиб – пишиб этилиб.

⁵ Машоқламоқ – йиғиштирмоқ.

⁶ Оғоч – дараҳт.

⁷ Емиш – мева.

⁸ Намгин – намли, ёшли.

⁹ Беша – ўрмон.

¹⁰ Пою илкин – оёғу қўлини.

¹¹ Побанд – қўшиб бойлаш.

Гунаш¹ дунё юзиндин чохға ботти,
Узулган гултекин тупроқда ётти.

Ва лекин эрдами² бор, сув ўлмас³,
Қавиларға⁴ ҳеч анда қўрқув бўлмас.

Фалак айланмаси-ла давр етгай,
Адолат урлуғундин⁵ баҳт битгай.

СУҲАЙЛНИНГ ТУШ КЎРМИШИ

Азоб ичра ётиб зинданда Суҳайл,
Этарди ҳорғонида уйқуни майл.

Кўруб уйқуда ҳам қўрқувли тушдин,
Қолурди айрилиб ҳар дамда хушдин.

¹ Гунаш – қуёш.

² Эрдам – номус, ор.

³ Сув ўлмас – афв бўлмас, йўқ бўлмас.

⁴ Қавилар – қувватли.

⁵ Урлуғ – улуг.

Бу тушда: бир пари боғда юрармиш,
Юриб боғ ичра у гуллар терармиш.

Деюб анга Суҳайл: «Не гул терурсен?
Ўзинг гулшанда кўркли гул эурсен

Недур зотинг, пари ё одамизод?
Манга айт, одинги доим этай ёд,

Шукрлар этойин аллоға минг бор,
Ки еткурди манга сентек гунаш ёр».

Жавоб кутти бўлиб у ишқ аро маст,
Вале тақдир кулуб тез бермади даст.

Газолдек¹ силкиниб қочти париваш,
Суҳайл кўнглиға ташлаб катта оташ.

Суҳайл юрди пари қочған сориға,
Етай деб маҳвashi – дилкаш париға.

Еталмай кўргони рухсори моҳға
Йиқилди югрубон пой узра чоҳға.

Үёниб билди шунда туш эконин,
Ва сезди ботғанин андуҳ тиконин.

ШОҲ ҚИЗИ ГУЛДУРСУН СУҲАЙЛНИ КЎРГОНИ ВА УНИ СЕВИБ ҚОЛҒАНИНИНГ БАЁНИ

Ўлан узра қурулған хаймада² шоҳ,
Зафардан шод бўлуб ётмишди огоҳ.

Бор эрди шоҳ қизи, Гулдурсун оти,
Тилим эврилмас³ айтмоға сифотин.

Эмас гул юзи Гулдурсундин ортуқ,
Анинг кўнглинда ишқ тенгиздин⁴ ортуқ.

¹ Газол – кийик.

² Хайма – чодир.

³ Эврилмас – айланмас.

⁴ Тенгиз – денгиз.

Этурди фасли гул сайри хиёбон,
Неча маҳрамлари¹ бирлан хиромон.

Шу он келтурдилар чоҳга Суҳайлни,
Гулдурсун боқибон тўхтатти сайлни.

Ўзин гул билдию булбул – Суҳайлни,
Уни севдию таслим этти майлни.

Ва не чора қисин булбул қафасда,
Керак гул ғунчаси озод нафасда.

Севар булбул гулин, гул булбулин ҳам,
Нечун гул айласин булбул кўзин нам?

Келиб Гулдурсун кўнглина бу сўзлар,
Кежин кунларки, бунга чора излар.

У издаб чора, яхши чора топти,
Солиб ичина ғурниқ² эвни ёпти.

Эвини истади посбонға бермак,
Кечин бориб Суҳайлни ўлди кўрмак.

ГУЛДУРСУННИНГ ЧОҲФА ТУШУБ, СУҲАЙЛ БИЛАН СЎЗЛАШГОНИ

Кечин бўлғач, бориб посбонға ўтруз³,
Ўзин хоҳишин айтти анда ўтиру.

Эпи⁴ еб, исригач⁵ бир онда посбон,
Чоҳ ичра боқти тез хуршиди тобон.

Не кўрсунким, бўлуб тупроқда беҳол,
Суҳайл ётур, топтолмиш янғли гул ол.

Кўруб Гулдурсун оғлаб ҳолига юз,
Чоҳ ичра кирди, қўйди юзина юз.

¹ Махрам – хос хизматкор, яқин канизак.

² Ғурниқ – занжир, халқа.

³ Ўтру – рўпара, юзма-юз, қарама-қарши.

⁴ Эпи – май.

⁵ Исригач – масти бўлгач.

Суҳайл бошин кўториб кўрди қизни,
Қул эрмас, подшоҳ деб сезди ўзни.

Ўнгинда тушдакин кўрганга у шод,
Аlam тоши синиб, дил бўлди озод.

Алар юз қўйишиб бир-бир юзина,
Узоқ боқишилар бир-бир кўзина.

Гулдурсун айтти анга: «Мен фидойинг»,
Суҳайл айтти анга: «Ўлдум гадойинг.

Сенингсиз манга оламдур қаронғу,
Ўлим-да солмағай бизлара ғулу¹.

Агар минг жоним ўлса сенга тортиқ».
Бўлурму дўсту ёрлиқ шундан ортиқ?

СУҲАЙЛ БИЛАН ГУЛДУРСУННИНГ ЧОҲДАН ЧИҚИБ ҚОЧФОНЛАРИ БАЁНИ

Бу кеч сенгаю менга келди бир гез²,
Деди Суҳайлға Гулдурсун: «Туруб тез,

Чиқиб чоҳдин узоқларға қочайлик,
Бу ерда ағламай кўнгул очайлик».

Суҳайл кийди туруб арвад³ қумошин⁴,
Чиқарса кимса йўқ, чоҳдин у бошин.

Бирикиб кетти ошиқлар узоққа,
Илинмай йўл уза қўйгон тузоққа.

Алар кўп юрдию сахроға кирди,
Гунашдин сахро ичра дўзах эрди.

Йўқ эрди сув, емакка анда ўтмак⁵,
Агар бўлганда ҳам ақчаси лак-лак.

¹ Ғулу – ғулғула, нифоқ.

² Гез – кез, пайт.

³ Арвад – аёл, хотин.

⁴ Қумошин – товар, кийим.

⁵ Ўтмак – нон, овқат.

Учиб келмас эди қушлар бу ерға,
Топилмас эрди сув, ташна ҳар эрға.

Йиқилди ташна Гулдурсун очиндин,
Күмак кимдин келур, чўл ичра кимдин?!

Суҳайл борди топарға сувға, донға,
Вале дармон беролмай қолди жонға.

У сахро ичра чорасиз қолди ёлғиз,
Бўлуб ташна, қуруб қолғонтек илдиз.

Менга яхши деди ёр бирла ўлмак,
На лозим ғам билан дунёда қолмақ!

Шу сўзни айтти, тег уриб ўзиға,
Кўринмай қолди кенг олам кўзиға.

Суҳайл оҳидин шу дам қўпти бўрон,
Анингтекким, бузулди чархи даврон.

Алар узра тўкилди, кўмди тупроқ,
Бу сирни танҳо сахро билди кўпроқ.

Анга келди шараф мард ўлмагиндин,
На келгай эрди қўрқиб қолмагиндин?!

Ўлурму севги ҳам бил, шундин ортуқ,
Ки иккиси қилур жонини тортуқ.

Хотин содик, ани севгил азиз эр,
Ҳар оғир ишда ҳам доим сени дер.

Унга дўст бўл, уни севгил, кўнгул бер,
Унинг сўз баҳридин гавҳарларни тер!

Бўлур бу битигим¹, тарихга ёдгор,
Бу ёдгоримда ёлғон йўғу чин бор.

Битиган номани эллар ўқугай,
Суҳайлнинг тарихини тоза билғай.

¹ Битиг – ёзув, асар.

Илоҳо, асрагин Сайфи Саройинг,
Халос айлаб зулмдин кенг саройинг.

Еди¹ юз тўқсон олти, наврўз ойи,
Хатм этти² буни Сайфи Саройи.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Расм чизиш

Муҳокама қилиш

- Асар қандай тарихий воқеа асосида тасвирланган? Жавобингизни асосланг.
- Суҳайлнинг чоҳдаги аҳволини акс эттирувчи расм чизинг.
- Асарда Суҳайлнинг туш кўриши қандай тасвирланган? Сизнингча, бунда биронта яширин маъно борми?

ТУШУНИШ

Муҳокама қилиш

- Достон қайси жанрда ёзилганлигини аниқланг. Ушбу жанрда ёзилган асарлар номини айтинг.
- Асарда Суҳайлнинг мардлиги қайд этилган ўринларни топинг. Нима учун муаллиф қаҳрамонни шундай жасорат эгаси қилиб яратган?
- Нима сабабдан достонда инсон эрки ҳақидаги мулоҳазалар киритилган? Унинг бадиий жиҳатларини асар матнига таянган ҳолда тушунтириб беринг.

ҚЎЛЛАШ

- Асар матнига таяниб достоннинг ёзилиш вақтини аниқланг. Санани ўқитувчингиз ёрдамида ҳижрийдан милодий санага ўтказинг.

Ёд олиш

- Ўзингиз ёқтирган парчани ёд олинг. Бунда аruz вазnidagi шеърларни ифодали ўқиш қоидасига риоя қилинг.

¹ Еди – етти.

² Хатм этти – тугатти, тамомлади.

Гуруҳда ишлаш

1. Асарнинг авж нуқтасини топинг ва уни гуруҳда муҳокама қилинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Ёзиши

1. Асаддаги радиф ва қоғияларни аниқланг ва иш дафтaringизга ёзиб олинг.
2. Фазал байтларини кетма-кетликка амал қилган ҳолда шарҳланг.
3. Фазалда қўлланилган шеърий санъатларни аниқлаб, асар матнига таянган ҳолда жадвални тўлдиринг. Улар нима учун қўлланганлигини асосланг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

УМУМЛАШТИРИШ

1. Асарнинг бош қаҳрамонлари Суҳайл ва Гулдурсунга хос фазилатларни “Тўплаштириш” усули асосида ёритиб беринг.
2. Муаллифнинг вафо, садоқат ҳақидаги ўй-фикрлари қайси мисраларда яққол кўринган? Сиз бу сўзларнинг мазмунини қандай тушунасиз? Жавобингизни “Ассоциация” усули орқали шарҳланг.
3. Достонда қандай гоя илгари сурилган? Жавобингизни асар матнига таянган ҳолда асосланг.

БАҲОЛАШ

Асаддан олган таассуротларингизни “ПОПС формуласи” орқали ёритиб беринг.

1-Гап: Менинг фикримча,..

2-Гап: ...сабабини мен бундай тушунираман...

3-Гап: Уни мен мана бундай далиллар билан исботлайман...

4-Гап: Шунга асосланиб, мен бундай хуносага келдимки,..

Билиб олинг!

МАСНАВИЙ ҲАҚИДА

Маснавий жанри шарқ адабиётига араб шеъриятидан ўтган бўлиб, унинг маъноси иккиликдир. Маснавий усули билан шеър ёзилганда байтдаги ҳар икки мисра ўзаро қофияланиши керак. Бу йўл воқеа ва ҳодисаларни эпик кўламда акс эттиришга имкон бергани учун ҳам достонлар кўпинча маснавий йўли билан ёзилади. Ўзбек адабиёти тарихида маснавий йўли билан яратилиб, бизгача тўла ҳолда сақланиб қолган асар Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадғу билиг» достонидир. Сайфи Саройи достони ҳам мана шу шеърий усул билан ёзилган. Достонлар одатда араб арузининг мутақориб баҳрида ёзилади. Бироқ айрим достонлар бошқа вазнларда ҳам ёзилиши мумкин, Бунга мисол тариқасида Алишер Навоийнинг айрим достонларини, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарини мисол қилиб келтириш мумкин.

Маснавий шаклида достонлардан ташқари қасида, шеърий нома ва бошқа турдаги асарлар ҳам яратилиши мумкин.

ЛУТФИЙ

(1366–1465)

Лутфий – туркий адабиётининг XV аср иккинчи ярмигача бўлган энг машҳур лирик шоир. Шунинг учун ҳам замонасининг аҳли адаби ва аҳли фузалоси уни “Малик ул-калом”, яъни “сўз подшоси” деб эъзозлаган. Манбаларда тахаллуси олдидан “улуг устод” маъносидаги “Мавлоно” сифатининг қўшиб тилга олиниши ҳам шундан. Обрўйи ва шуҳрати юксак дараҷага етган эди. Алишер Навоий уни устозларидан бири деб билади.

Шоир Ҳиротда туғилиб-ўсан, ўзи яшаган Деҳиканор деган қишлоқда дағн этилган.

Лутфийнинг ҳаёт йўли сингари, ижодий тақдирни ҳам жуда ибратли: у 99 йил яшаган. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумот берилишича,

Лутфий умрининг охирларида «офтоб» радифли бир шеър ёзган, ўша замоннинг кўп шоирлари унга татаббуъ қилганлар, аммо улардан ҳеч бири Лутфийнинг «панжасига панжа» ура олмаганлар.

Ҳақиқатан ҳам, Лутфийнинг шеърияти – хилма-хил шакллардан таркиб топган мазмундор, рангин шеърият. Бизгача шоирнинг XVI–XX асрлар мобайнида кўчирилган туркий девонининг 33 қўлёзма нусхаси етиб келган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Лутфий ғазалнавис сифатида Шарқ адабиётида барқарорлашган адабий-эстетик анъаналар билан ҳалқ оғзаки ижодиёти тажриба тамоили ва усулларини ниҳоятда моҳирлик билан мувофиқлаштирган. Шу боисдан ҳам унинг ғазалларида миллий ҳис-туйғулар нурланиб, инсоний дард, армон, қайғу ва шодлик тасвири такрорсиз бир таъсиранлик касб этган. Шоирнинг “Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма, Қондур жигарим, хоҳ инон хоҳ инонма”, – каби мисраларини ўқигандা, уларнинг бундан бир неча аср муқаддам ёзилганига баъзан ишониш ҳам қийин бўлади. Чунки улар шу дараҷада содда, оғзаки нутққа яқин ва китобий безакдорликдан йироқ ва самимийдир.

	<i>Видеолавҳа томоша қилиши</i>		<i>Тинглаш</i>
--	---------------------------------	--	----------------

Интернет манбаларидан фойдаланиб, шоир ғазалига басталанган қўшиқларни тингланг. Ўз таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: ғазал мавзуи ва тили, ички ва сиртқи қофия, радиф, шеърий санъатлар, матлаъ ва мақтаъ.

	<i>Матнолди топшириқлар</i>
	<i>Мулоқот</i>

1. Ғазал қандай шеърий жанр?
2. Ўзбек адабиёти тарихида қайси шоирлар ғазал жанрида ижод қилган?
3. Қандай ғазални ёддан ўқий оласиз?

	<i>Ўқиш</i>		<i>Ёд олиш</i>
--	-------------	--	----------------

ФАЗАЛЛАР

СЕНСАН СЕВАРИМ...

Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Ҳижрон кечаси чархи фалакка¹ етар, эй моҳ,
Оҳи сахарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

¹ Фалак – осмон.

Ҳаққоки¹, қилич келса бошимға, әшикингдин,
Йўқтур гузарим², хоҳ ион, хоҳ ионма.

Усрук³ кўзинг ашколина⁴ ҳар гаҳ назар этсам,
Қолмас хабарим, хоҳ ион, хоҳ ионма.

Яъқуб бикин⁵ кўп йифидин қолмади сенсиз,
Нури басарим⁶, хоҳ ион, хоҳ ионма.

Ой юзунгға кўз солғали ўзга киши бирла,
Йўқтур назарим, хоҳ ион, хоҳ ионма.

Ишқ ўтида Лутфий юзи олтунни ёшурди,
Эй сиймбарим⁷, хоҳ ион, хоҳ ионма.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Жуфтликда ишлаш

- Газалнинг ҳажм ва мавзуси ҳақида маълумот беринг.
- Яъқуб пайғамбар ким? У ҳақида қандай ривоят бор?

ТУШУНИШ

Нима учун шоир ёр эшигидан бошқа саждагоҳ йўқлигини таъкидлайди? Ушбу мисра кимга бағишланган?

ҚЎЛЛАШ

Якка тартибда ишлаш

Ёзиш

Газал мазмунини ифодаловчи 7 таянч сўзни топинг ва дафтaringизга ёзиб олинг.
Таянч сўзлар ёрдамида газал мазмунини насрый баён қилинг.

¹ Ҳаққоки – Худо ҳаққи, худоё.

² Гузар – манзилгоҳ.

³ Усрук – мастер, сузилган.

⁴ Ашкол – шакллар.

⁵ Яъқуб бикин – Юсуф алайҳиссаломнинг йиглайвериб кўр бўлиб қолган отаси Яъқуб пайғамбар каби.

⁶ Нури басар – кўзим нури.

⁷ Сиймбар – кумуш тан, оқ бадан.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

- “Ишқ ўтида Лутфий юзи олтунни ёшурди” мисрасининг мазмунини таҳлил қилинг. Байтда қандай шеърий санъат мавжудлиги ҳақида жуфтликда ўртоқлашинг.
- Фазал байтларини шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИП

Фазалда қандай шеърий санъатлар қўлланган? Фазал матнига таянган ҳолда жавобингизни асосланг. Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

БАХОЛАШ

Тинглаш

Интернет манбаларидан фойдаланиб, ушбу ғазалга басталанган қўшиқни тингланг. Сизнингча, куй ғазалга қандай оҳанг бағишламоқда?

	Ўқиши		Ёд олиши
--	-------	--	----------

МЕНИ ШАЙДО ҚИЛАДУРҒОН...

Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

Ўқдайин қоматимизни қора қошлиғлар учун
Мутассил ё қиладурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

Мени ёзғурма¹ «севар» дебки, менинг ҳаддим эмас,
Ул таманно қиладурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

¹ Ёзғурма – айблама.

Борма, дерлар, эшики сори дамо-дам, нетайин,
Кўп тақозо қиласурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

Тори мўйин ҳаваси бирла қоронғу кечада
Жонни савдо қиласурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

Ўзгадин кўрмаки кўзунг ёшини, эй Лутфий,
Айни дарё қиласурғон бу кўнгулдор, бу кўнгул.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Якка тартибда ишлаш

1. Газалдаги анъанавийлик ва ўзига хослик ҳақида нима дея оласиз?
2. Сизнингча, шеърдаги радиф кимга қаратила айтилган?

ТУШУНИШ

Жуфтликда ишлаш

1. Нима учун лирик қахрамон ишққа мубтало бўлган? Бош сабабчи ким?
2. Нима сабабдан муаллиф дарё каби кўз ёш тўқади? Ушбу байтда шоир санъаткорлиги қай даражада намоён бўлган?

ҚЎЛЛАШ

Ёд олиш

1. Газалнинг авж нуқтасини топинг.
2. Газални ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Ёзиш

1. “Ўқдайин қомат”нинг “ё” бўлишини қандай тушунасиз? Байтдаги шеърий санъатларни таҳлил қилинг.
2. Газал байтларини кетма-кетликка амал қилган ҳолда шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

1. Фазал байтларини туташтирувчи ва бирлаштирувчи омилни топинг.
2. Шеърга қайси шоир ўхшатма ёзган? Ушбу ғазални топиб, “Т-жадвал” усули асосида икки ғазални талқин қилинг.

Асл нусхадаги ғазал	Ўхшатма ғазал
<i>Афзаллиги</i>	<i>Фарқи</i>

БАХОЛАШ

1. Берилган ғазалнинг кейинги шуҳрати ҳақида нима дея оласиз?

2. Ушбу ғазал таъсирида Алишер Навоий ғазал битган. Ўша ғазални топинг ва шарҳланг.

АЁИНГГА ТУШАР ҲАР ЛАҲЗА ГИСУ...

Аёқингға тушар ҳар лаҳза гису¹,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».

Тутурмен кўзки, кўрсам оразингни²,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар сув».

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидур, оре, тарозу».

¹ Гису – соч.

² Ораз – юз, бет.

Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат¹,
Ки айтурлар: «Тилаганни – тилогу²».

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

1. Ушбу ғазал матнининг сиз ўрганган бошқа ғазаллардан фарқи нимада?
2. Ёзма адабиётнинг халқ оғзаки ижоди билан ҳамоҳанглиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.

ТУШУНИШ

1. Сизнингча, шоирнинг бош дарди нимада деб ўйлайсиз?
2. Қайси мисра унинг ички кечинмаларини яққол тасвирлайди?

ҚЎЛЛАШ

1. Ғазалда берилган мақолларни бошқа мақоллар билан алмаштиришга ҳаракат қилинг.
2. Ғазални ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

1. Байтлар мазмунини шарҳланг.
2. Ғазалдаги ўзбек халқ мақолларини иш дафтaringизга ёзиб олинг ва жадвални тўлдиринг. Уларнинг ғазалдаги вазифаси ҳақида фикр билдиринг.

Асадаги шакли

Хозирги кундаги шакли

УМУМЛАШТИРИШ

Ғазалда қўлланилган шеърий санъатларни аниқлаб, асар матнига таянган ҳолда жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат

Далил

Шарҳи

БАҲОЛАШ

Ушбу ғазал таъсирида Алишер Навоий ғазал битган. Ушбу ғазални топинг ва шарҳланг.

¹ Ижобат – қабул қилиш.

² Тилаганни тилогу – тилаган киши тилагига етишади.

Үүсүүлэх

Ед олиш

ХАҚ УЛ КУНКИМ...

Хақ ул кунким жамолинг бор этибдур,
Жаңон хүснин борин сизга берибдур.

Парию одами мундоқ хүб¹ эрмас,
Фаришта гүёй күктүн энубдур².

Қуёш ойдек юзунгнинг хижлатидин³,
Қочиб, түртингчи күк узра чиқибдур.

Юзунг ногаң күруб ойдек соғиндим,
Магар хушу хирад⁴ мендин кетибдур.

Хирад кетмай нетар мендек гадодин?
Қошимча ул шаҳи хўбон⁵ келибдур.

Қилур даъвийн⁶ нур ул шамъи мажлис,
Магар парвона шомимдин олубдур.

Неча бу Лутфий қулға жавр этарсен?
Вафо қилким, жафо ҳаддин ошиббдур!

Савол ва топшириклар

БИЛИШ

Гурӯҳда ишилаш

Мухокама қилиш

1. Фазалда Ҳақ тимсоли устунми ёки ёр тимсоли устунми? Жавобингизни асосланг.
2. Ёрнинг ойдек юзи қуёш ва офтобни хижолат қилганлиги қайси мисрада берилгандан? Бунинг сабабини изоҳланг.

¹ Хўб – яхши.

² Энибдур – тушубдир.

³ Хижлат – хижолат.

⁴ Хирад – ақл, идрок.

⁵ Хўбон – яхшиларнинг яхшиси.

⁶ Даъвийн – даъволар.

ТУШУНИШ

Сүзлаш

1. Сизнингча, нима учун шоир ғазалга шам тимсолини киритган?
2. Нима сабабдан шоир ўзини гадо деб атайди? Жавобингизни изоҳланг.

ҚЎЛЛАШ

1. Оллоҳга бўлган муҳаббат қайси байтда яққол тасвирланган?
2. Ғазални ифодали ўқишни машқ қилинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Ёзиши

1. Ғазалнинг қофия ва радифларини аниқланг.
2. Байтларнинг мазмунини ўз сўзларингиз билан шарҳланг.
3. Шоирнинг ғазалда шеърий санъатларни қўллаш маҳоратини мисралар таҳлили орқали кўрсатиб беринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

УМУМЛАШТИРИШ

Сүзлаш

1. “Ҳақ” сўзининг мазмунини “Ассоциация” усули бўйича тушунтиринг.
2. Сўнгти байтда “Лутфий қулға жавр этарсен” деб мурожаат этган? Мисрада келтирилган “қул” сўзининг маъноларини “Кластер” усули асосида тушунтиринг.

БАҲОЛАШ

Ғазалда қандай яширин бадиий маъно мавжуд? Ғазал мисраларидан жавоб топиб фикрингизни изоҳланг.

Үңүши

Ед олиш

ТҮЮҚЛАР

Күнглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Хар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори¹ бўлди фироқинг доғи бор.

* * *

Мен сенинг илкингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон еткаймен ул дилбанда мен.
Бевафоларга мени қилдинг асир,
Сен менга султонсан, эй дил, банда мен.

* * *

Чархи кажрафтор² элидин ёзамен,
Чиқмадим ҳижрон қишидин ёза мен.
Бир мени ёрлик била ёд этмас ул,
Хар неча ул шаҳфа қуллук ёзамен.

* * *

Қоматимни неча қошинг ё қила?
Неча ҳажр ўти жонимда ёқила?
Фамза³ бирла тўкти қоним ул санам,
То хинотек қон элина ёқила.

* * *

Эй кўнгул, ёрсиз санга не бор, бор,
Қайдаким ул зулфи анбар бор, бор⁴.
Чек жафоу жавру нозин борини,
Бир кун ўлгайким, дегайлар: «Бор-бор!»

¹ Бир сори – бир томон.

² Кажрафтор – тескари қилиқли, терс айланувчи.

³ Фамза – ишва, ноз.

⁴ Бор – юқ.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Үқиши

Ёзиши

1. Берилган туюқларни диққат билан ўқиб, мисралар замиридаги яширин маъноларни аникланг.
2. Шеърлардан бир шаклдаги сўзларни ажратиб, иш дафтарларингизга ёзиб олинг.

ТУШУНИШ

Сизнингча, нима учун туюқларда шаклдош сўзлар қўлланилган?

ҚЎЛЛАШ

Ёд олиши

1. Ўзингиз мустақил равишда шаклдош сўзларни ишлатиб, туюқ яратишга ҳарарат қилинг.
2. Ўзингиз истаган учта туюқни ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

1. “Бандамен” тарзидаги қофияланган туюқдаги яширин маъноларни топинг ва шеърий санъатларни таҳлил қилинг.
2. “Ёзамен” сўзлари билан зийнатланган туюқ замиридаги мазмунни изоҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

Хамма туюқлар учун умумий бўлган жиҳатларни “Тўплаштириш” усули бўйича ўз фикрингизни синфдошларингизга ҳавола этинг.

БАҲОЛАШ

Шеърларни ифодали ўқиши мусобақасини уюштиринг ва диктофон орқали қайта эшитиб, бир-бирингизга баҳо беринг.

Билиб олинг!

ТУЮҚ ҲАҚИДА

Туюқ – бу соғ туркча (ўзбекча) сўз бўлиб, «ечилмайдиган қилиб тўймоқ», «чигаллаштирмоқ» маъноларини англатади. Дарҳақиқат, туюқни тугал тушуниш учун кишида фикр, сўз, топқирлик, зийраклик шаклланган бўлиши керак.

Алишер Навоийнинг англатишича, «туюқда... тажнис айтилгай», яъни бу жанрда жинсдош (шаклдош) сўзларнинг маънодорлигидан фойдаланилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур туюқнинг бир неча турларини кўрсатиб, «туюқ бир неча навъдур... бири улким, ҳар тўрт қофияда тажнис риоят қилинибтур. Нечукким:

Васлдин сўз дерга йўқ ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айла, ёро, манга,
Ўқунг этти хўб ямон ёро манга,
Марҳами лутфинг била ёро манга»

тарзида мисол келтирган. Бобурнинг бу туюғида «ёро» сўзи «ярамайман»(1), «эй ёр» (2), «яра» – жароҳат (3) ва «ярамоқ» феълининг буйруқ шаклидаги ярагин (4) маъноларида ишлатилган. Туюқлар худди рубоийлар сингари -а-а-б-а ва -а-а-а-а тарзида қофияланади. Туюқ ўзбек тилининг бадиий ифода имкониятлари катталигини кўрсатиши ва шоурларнинг бир сўз замиридаги турли маъноларни топа олиш маҳоратини ўлчаш нуқтаи назаридан ўзига хос жанрdir.

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

Донолар бисотидан

«...туркий тилда ҳеч ким Навоийдек кўп ва хўп шеър айтмаган ҳамда назм гавҳарларини сочмаган эди».

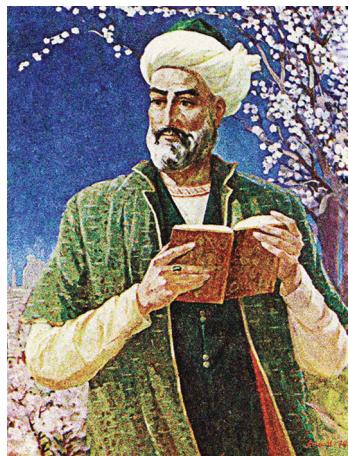
Абдураҳмон Жомий. «Баҳористон» дан

«... Бу улуг амир дину давлат ҳомийси, шариат ҳамда миллатнинг пушти паноҳидир».

Давлатшоҳ Самарқандий

«Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожизтурур».

Хусайн Бойқаро

Низомиддин Мир Алишер Навоий сўз даҳолари орасида энг нодирларидан бири бўлиш билан бирга устози Абдураҳмон Жомийнинг таъбирича, «низоми миллати ва дин» (дин ва миллатнинг низоми) даражасига етган шахс эди. Алишер Навоий даҳосининг қайси бир қиррасини ўрганмайлик, унинг турк миллати тараққиёти йўлида буюк хизматлар қилганини англаймиз. Айниқса, шоирнинг таржимаи ҳолини кузатганда фавқулодда буюк истеъдод эгаси бўлган Алишер Навоийда шеър завқи ва истеъоди жуда эрта уйғониб куртак ёза бошлаганининг гувоҳи бўламиз. «Мажолис ун-нафоис» асарида шоирнинг ўзи шундай ёзган: «Фақир аввал назмеки ўрганибмен, ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар шеър ўқимоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди». Демак, Алишер болалик чоғлариданоқ азизлар мажлисларига шеър ўқишга таклиф қилинган, табиийки, уч ёшли болада бундай туғма салоҳиятни кўрганлар ҳайратда қолганлар. Кейинроқ, Хуросондаги Тафт шаҳри яқинида

тариҳчи Шарафиддин Али Яздий билан учрашгани ёки Фаридиддин Атторнинг форс тилидаги «Мантиқ ут-тайр» («Қүш нутқи») номли фалсафий асарини ёд олгани ҳам фавқулодда истеъдоднинг эрта куртак ёзганидан дарак беради.

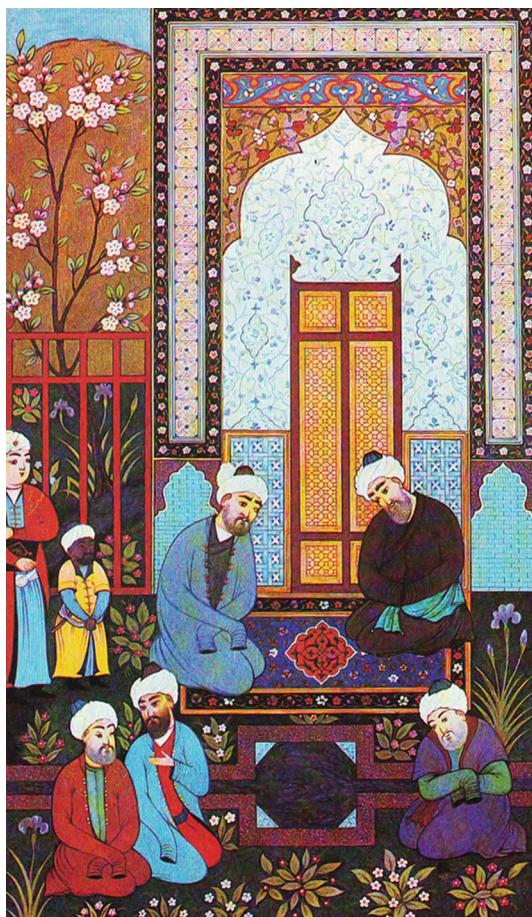
Ёш Алишер болалигиданоқ мустақил тарзда ғазаллар яратишга киришгани маълум. Ҳазратнинг ўзи бу тўғрида «Бадойиъ ул-бидоя» («Гўзалликнинг бошлиниши») девони дебочаси (кириши)да шундай ёзган: «ети-сакизимдин шеър тартиб бериш шавқи рағбати хаёлимни банд этди». Шоир дастлабки ғазаллари биланоқ шеър аҳлининг ҳайрат ва муҳаббатига сабаб бўлди. Ёш Алишернинг кекса шоир мавлоно Лутфий билан учрашуви ва унинг:

*Оразин ёпқоч қўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгоч қуёш*

матлаъси билан бошланадиган ғазалига юқори баҳо бериб, шу вақтга қадар ёзган 12 минг байт шеърини унга алмаштиromoққа рози бўлгани Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» («Мукаррам хулқлар») асаридан маълум. Ниҳоят, йигитлик даврида бир неча шоири давронлар ёш Алишернинг Қамол Турбатий билан учрашгани ва у ҳам Навоийнинг шеърий даҳосини эътироф этганлигига шоҳиддирлар.

Алишер Навоийнинг комил шахс даражасига етишишида турли соҳа вакиллари бўлган устозларининг ҳиссалари катта. Улардан бири Сайид Ҳасан Ардашер бўлиб, уни шоир «ота масобаси» (даражаси)да кўрган ва бу устози ҳақида кейинроқ маҳсус рисола битган. Ҳазратнинг яна бир устози сарой паҳлавонларининг етакчиси, ашулачи ва ракқос, фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) билимдони ва шоир, табиб ва ошпаз Паҳлавон Муҳаммаддир. Шунча хислатлар эгаси бўлса-да, устози ниҳоятда камтаринлик билан ўзини «дун» – қуийи мартабада ҳисоблаганини Алишер Навоий замондошларига намуна қилиб ёзади. Тасаввуф тариқатида Абдураҳмон Жомий билан бўлган устоз-шогирдлик муносабатлари нафақат Алишернинг буюк тасаввуф шоири сифатида камол топишига, балки Жомийнинг форсий дунёдаги энг улуғ устозлардан бирига айланишига ҳам таъсирини ўтказган.

Алишер Навоий болалик давридан то умрининг охирига қадар яратилган рубоий

шеърларини бир неча девонларга жамлагани маълум. Унинг ихлосмандлари томонидан тартиб берилган биринчи шеърлар мажмууси навоийшуносликда «Илк девон» унвони билан машҳурдир. Сўнгра эса, 1470-йилларда Ҳусайн Бойқаро саройида вазирлик мансабида фаолият кўрсатаётган бир даврда «Илк девон»га кирмаган шеърларни ҳам жамлаган ҳолда «Бадойиъ ул-бидоя» («Гўзалликнинг бошланиши») ва «Наводир ун-ниҳоя» (Нодирликлар ниҳояси) номли девонлари тартиб билан берилган.

Алишер Навоийнинг лирик мероси «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») умумий номи остида тўрт девон қилиб тузилган. Ҳар бир девон маҳсус «Дебоча» билан очилади, сўнгра мумтоз шеърият анъаналари асосида дастлаб ғазал жанрида битилган асарлар келтирилади. Шоирнинг ҳар бир девонида 650 тадан ғазал бўлиб, жами ғазалларининг сони 2600 нафардир. Сўнгра эса бошқа 16 жанрдаги (Алишер Навоий уларни «синфлар» деб атаган) асарлар келади.

Биринчи девон «Фаройиб ус-сигар» («Болалик ғаройиботлари») бўлиб, унда шоир ижодининг дастлабки даврида яратилган шеърлар ҳамда кейинги даврларда битилган бўлса-да, қандайдир маънода девоннинг номига мувофиқ келган асарлар жамланган. Иккинчи девон «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари») номи билан машҳурдир. Унда инсон умрининг шу фасли билан боғ-

лик асарлар йигилган. Бироқ ҳар бир девон инсон умрининг муайян бир фасл билан боғлиқ ҳолда номланганлиги шартли эканлигини ҳам унутмаслик керак бўлади. Учинчи девон «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёшлик гўзалликлари») деб номланиб, шоирнинг балофат палласи билан мантиқан боғланган шеърий асарлар бу девондан ўрин олган. Тўртинчи – «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») девонига шоирнинг етук ёшидаги асарлари, тафаккур ва туйғулар хазинасидаги гўзал ҳамда фойдали кайфиятларни ифодалаган шеърлари киритилган.

Навоий ғазалларининг мавзулар кўлами кенг. Уларда бош қаҳрамон кўпинча ошиқ тимсолида гавдаланиб, шоирнинг замона талотумлари билан уйғунлаша олмаганлиги изтироблари, маъшуканинг жабри жафосидан нолиши баробарида даврнинг турли ўйин-найранглари сабабли кўнглидан кечирган аламли мушоҳадалар ҳам акс этгандир. Ғазалда соф ишқий, интим туйғулар ва кайфиятлар билан бир қаторда кучли ижтимоий муаммолар ҳам акс этган. Шоир ва адабиётшунос М. Шайхзода Алишер Навоий ғазалларининг мавзу доирасидан келиб чиқиб, уларни ошиқона, орифона ва риндана ғазалларга ажратиб ўрганиш ҳам мумкинлигини айтган эди. «Кеча келгумдир дебон...», «Қаро кўзум...» деб бошланувчи ғазалларининг асосий йўналиши ошиқона кайфиятларни ифода этса, бошқа кўплаб ғазалларида тасаввуфий талқин, рух манзиллари ва камолоти тасвирига кенг ўрин берилади.

Алишер Навоий ғазалларини ўрганганда улардаги фақат ташқи маъноларнигина илғаб қолмай, балки унинг яширин сифатларини ҳам идрок этиш лозим бўлади. Ана шундагина «ғазал мулкининг сultonи» бўлган Алишер Навоий ғазалларини теранроқ англаш мумкин.

	<i>Видеолавҳа томоша қилиш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
---	--------------------------------	---	-----------------------

1. Интернет манбаларидан фойдаланиб, Алишер Навоий ҳақида берилган видеолавҳаларни кўринг ҳамда ўз таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

	<i>Гуруҳда ишлаш</i>
---	----------------------

2. Муҳокама учун очиқ ва ёпиқ саволлар тузинг, ҳамда гуруҳлараро савол-жавоб ўтказинг.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: газалнавис шоир, бадиий тимсол, фалсафа, шеърий санъат, лирик қаҳрамон, бегона байт, тасаввуф.

	<i>Матнолди топшириқлар</i>
--	-----------------------------

- Нима сабабдан Алишер Навоийни газалнавис шоир деб атаймиз?
- Фазалларининг асосий мавзу доираси қандай?

	<i>Ўқиш</i>		<i>Ёд олиш</i>
--	-------------	--	----------------

ҒАЗАЛЛАР

КЕЧА КЕЛГУМДИР ДЕБОН...

Кечакелгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади,
Кўзларимга кечаконг отқунча уйқу келмади.

Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бадхӯ¹ келмади.

Оразидек ойдин эрконда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу, келмади.

Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса бормуким, анга кўрганда кулгу келмади.

Кўзларингдин неча сув келгай деб ўлтурманг мени,
Ким бори қон эрди келган, бу кечаконг сув келмади.

Толиби содик² топилмас, йўқса ким қўйди қадам,
Йўлғаким, аввал қадам маъшуқа ўтру³ келмади.

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

“Бадоең ул-васат”нинг 608-газали

¹ Бадхӯ – ёмон қилиқли.

² Толиби содик – садоқатли шогирд.

³ Ўтру – қарши, рўпара.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Мұхокама қилиш

1. Фазалнинг мавзусини аниқланг.
2. Асардаги бадиий тимсол нимани ифодалайди?
3. Бегона байт қандай байт? Фазалда у қандай ўринга эга?

ТУШУНИШ

1. Сизнингча, муҳаббат тимсоли орқали шоир қандай гояни күўзлаган?
2. Нима сабабдан муаллиф “девонавор” йиғлайди? Жавобингизни асосланг.

ҚЎЛЛАШ

Ёзиш

1. Фазал мазмунини ифодаловчи 7 та таянч сўзларни иш дафтaringизга ёзиб олинг.
2. Ушбу фазалда қайси сўзлар ўз маъносида эмас, кўчма маънода ишлатилган?

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Гурӯҳда ишлаш

Ёзиш

1. Фазалда қандай шеърий санъатлар қўлланилган? Жавобингизни шарҳланг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

2. “Оразидек ойдин”, “Рўзғоримдек қоронғу” ифодалари замиридаги зиддиятни қандай баҳолайсиз? Ўзаро зид тушунчалар асосида қуриладиган санъат мумтоз шеъриятда қандай аталар эди?

Сўзлаш

1. Ҳар бир байтни ўз сўзингиз билан қайта сўзлаб беринг.

УМУМЛАШТИРИШ

“Ассоциация” усули орқали “Толиби содик”, “май”, “бода” тимсолларининг маъноларини изоҳланг.

Интернет манбаларидан фойдаланиб, ушбу ғазалга басталанган қўшиқни тингланг.
Сизнингча, куй ғазалга қандай оҳанг бағишиламоқда?

	Ўқиш		Ёд олиш
--	------	--	---------

ҚАРО КЎЗУМ...

Қаро кўзум, келу мардумлуғ¹ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Юзунг гулига кўнгул равзасин² яса гулшан,
Қадинг нихолига жон гулшанин чаман қилғил.

Таковарингға³ бағир қонидин хино боғла,
Итингға ғамзада⁴ жон риштасин расан⁵ қилғил.

Фироқ тогида топилса, туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўҳкан⁶ қилғил.

Юзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин аёғ чин ила⁷ шикан⁸ қилғил.

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ⁹,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Юзида терни кўруб, ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафанд қилғил.

¹ Мардумлиғ – одамийлик, ҳимматлилик.

² Равза – бог, жаннат.

³ Таковар – от.

⁴ Ғамзада – ғамда адo бўлган.

⁵ Расан – арқон, аргамчи.

⁶ Кўҳкан – тоғ қазувчи.

⁷ Чин ила – сочнинг жингалак қисми.

⁸ Шикан – букилиш, буралиш.

⁹ Эмас монеъ – тўсиқ эмас.

Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғли ўқин шамъи анжуман қилғил.

“Fаройиб ус-сигар”нинг 371-газали

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Сўзлаш

1. Фазалнинг қофия ва радифида ишлатилган сўзлар қайси тилдан олинган?
2. Фазалда муаллиф кимларга мурожаат қилганлигини аниқланг.

ТУШУНИШ

Муҳокама қилиш

1. “Кўз қаросида ватан” қилишни қандай тушунасиз? Мазкур ифоданинг бадиий маъносини изоҳланг.
2. Сўнгти байтларда жон ва ўлим тушунчалари қайси маънода тилга олинган?

ҚЎЛЛАШ

Ёзиш

Матн устида тадқиқот иши юритинг. Жадвални тўлдиринг.

Матннинг асосий ғоясини топинг

Аниқ ва ноаниқ маълумотлар

Фикрингизни расм билан тасвирланг

Тарбиявий холоса чиқаринг

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Мулоқот

Ёзиш

1. Фазал байтларини кетма-кетликка амал қилган ҳолда шарҳланг. Шоирнинг аввал ёрга, сўнгра боғбон, рафиқ ва бошқаларга мурожаат этишини қандай изоҳлайсиз?
2. Шеърда қандай шеърий санъат воситалари қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат

Далил

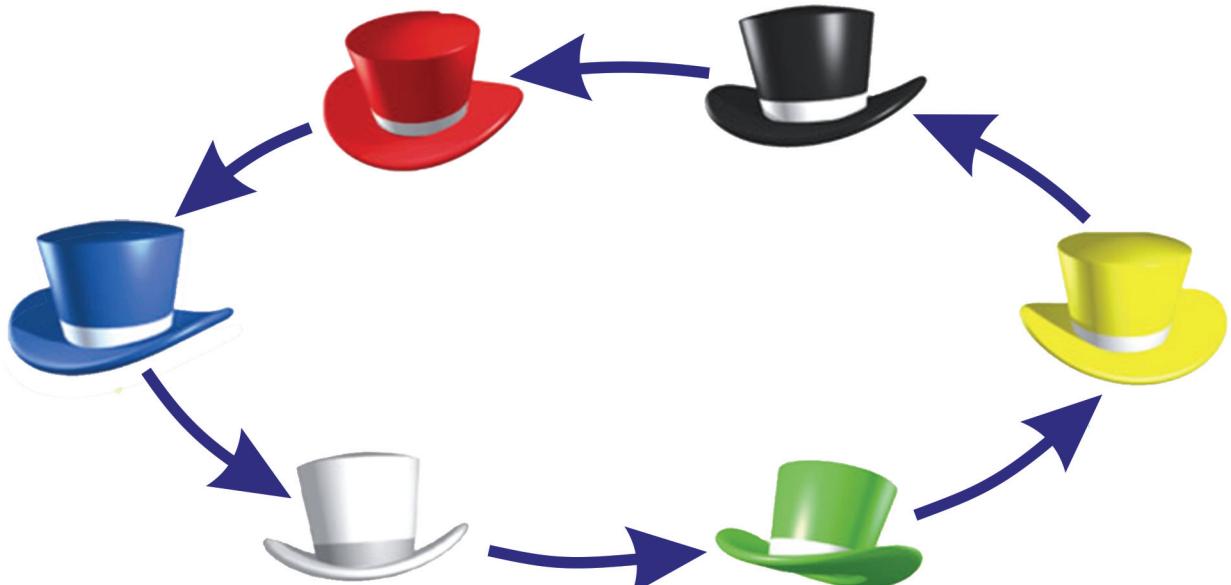
Шарҳи

УМУМЛАШТИРИШ

Гурӯҳда ишилаш

“Оқиленинг олти қалпоги” усули асосида асар сюжетини умумлаштиринг.

БАҲОЛАШ

Тинглаш

Интернет манбаларидан фойдаланиб, ушбу ғазалга басталанган қўшиқни тингланг.
Сизнингча, куй ғазалга қўшимча нафислик ҳадя қилганми?

Ёд олиш

КҮРГАЛИ ХУСНУНГНИ...

Күргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санго.

Хар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батарроқ мубтало бўлдим санго.

Мен қачон дедим вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манго, бўлдум санго.

Қай пари пайкарға¹ дерсен телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.

Жоми Жам бирла Хизр суйи² насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.

Ғусса чангидин навое³ топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

“Фаройиб ус-сигар”нинг 16-газали

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Сўзлаш

Газалнинг насрий баёнини ёзинг.

¹ Пари пайкар – пари суратли.

² Хизр суйи (суви) – ҳаёт бахш этувчи сув.

³ Навое – овоз, садо, насиб, баҳра.

ТУШУНИШ***Мұлоқот***

- Нима учун шоир «Не балолиг күн әдиким, ошно бўлдум санго» деб ёрга мурожаат этади?
- Шоирнинг ёрдан кўнгул узиш иштиёқи борлиги сабабини тушуниринг. Бунинг имкони бормиди?

ҚЎЛЛАШ***Жуфтликда ишиш******Ёд олиш***

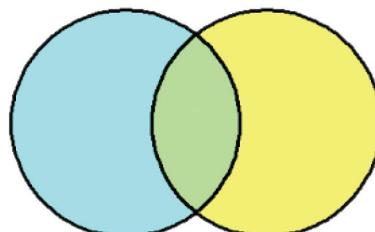
- «Мен қачон» деб бошланадиган байтдаги ўзаро зид сўзларни топинг. Бу зиддиятли тасвир орқали шоир англатмоқчи бўлган фикрни аниқланг.
- Ғазални ёд олинг.
- Шеърда қандай мурожаатномалар бор?

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ***Ёзиш***

- Ғазал байтларини кетма-кетликка амал қилган ҳолда шарҳланг.
- Шеърда қандай шеърий санъатлар қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат**Далил****Шарҳи****УМУМЛАШТИРИШ*****Гурӯҳда ишиш***

- «Вафо» ва «фидо» сўзларининг маъносини «Венн диаграммаси» асосида ёритиб беринг ва уларнинг зид тушунчаларини келтиринг.

2. «Пари пайкар» бирикмасини қайта тақрорлаш орқали шоир қандай мақсадни кўзлаган?

БАҲОЛАШ

1. Жоми Жам ва Хизр тимсоллари моҳиятида қандай маъно яширган?
2. Матлаънинг бадиий гўзаллиги хусусида ўз фикрингизни билдиринг.

Ёд олиш

ҚОШИ ЁСИНМУ ДЕЙИН ...

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин?!

Кўзи қаҳринму дейин, кирпики¹ заҳринму дейин,
Бу кудурат² аро рухсори сафосинму дейин?!

Ишқи дардинму дейин, ҳажри набардинму³ дейин,
Бу қатиқ дардлар аро васли даъвосинму дейин?!

Зулфи доминму⁴ дейин, лаъли каломинму дейин,
Бирининг қайди⁵, яна бирнинг адосинму⁶ дейин?!

Турфа ҳолинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мовий кўнглак узра гулранг қабосинму⁷ дейин?!

Чарх ранжинму дейин, даҳр⁸ шиканжинму⁹ дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин?!

¹ Кирпик – киприк.

² Кудурат – дилғашлик.

³ Набард – уруш, жанг, азоб.

⁴ Дом – тузоқ.

⁵ Қайд – боғланган.

⁶ Адо – ноз, карашма.

⁷ Қабо – устки кийим, камзул.

⁸ Даҳр – дунё, олам.

⁹ Шиканж – қийнок, азоб.

Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эт
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?!

“Наводир уш-шабоб”нинг 483-газали

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Сўзлаш

Асарга яна қандай сарлавҳа қўйиш мумкин?

ТУШУНИШ

Жуфтликда ишиш

1. Ошиқ кўнглига дарду бало солган сабаблар қайси мисраларда ўз аксини топган?
2. Лирик қаҳрамон кўнглида кудурат ва рухсор туфайли пайдо бўлган сафонинг сабабларини шеър матнига таянган ҳолда тушунтиринг.

ҚЎЛЛАШ

Ёзиш

1. Матн устида тадқиқот иши юритинг. Жадвални тўлдиринг.

Матннинг асосий ғоясини топинг

Аниқ ва ноаниқ маълумотлар

Фикрингизни расм билан тасвирланг

Тарбиявий хулоса чиқаринг

Ёд олиш

2. Газални ёд олинг.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

Мұхокама қилиш

Ёзиш

1. Ишқ дарди ва ҳажр азобини тортаётган ошиқда васл дағыоси қандай пайдо бўлганлигини изоҳлаб беринг.
2. Суюклисининг кирдикорларидан зорланиб турган ошиқнинг бирданига давр ва дунё озорларидан шикоят қила бошлишларини қандай изоҳлайсиз?

УМУМЛАШТИРИШ

1. Газалда сўроқларнинг аҳамияти ва бадиийлик даражаси шеърга қандай рух бағишилаган?
2. Газалдаги ички оҳангдошликни мисоллар ёрдамида тушунириинг.

БАҲОЛАШ

1. Газал охирида биринчи мисранинг такрор қўлланилишига ўз фикрингизни билдиринг. Сизнингча, бунда номувофиқлик борми?
2. Газалда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай бадиий-эстетик вазифаларни бажармоқда?
3. Газалнинг тили, унда қўлланган сўзларнинг ҳиссий-таъсирчанлик томонлари хақида нималарни айта оласиз?

Ёд олиш

ЖОНФА ЧУН ДЕРМАН...

Жонфа чун дермен: не эрди ўлмаким кайфияти?
Дерки, боис бўлди жисм ичра маразнинг¹ шиддати.

Жисмдин сўрсамки, бу вазъингга² не эрди сабаб?
Дер: анга бўлди сабаб ўтлуқ бағирнинг ҳирқати³.

¹ Мараз – касаллик, дард.

² Вазъ – тузилиш, тартиб, ҳолат.

³ Ҳирқат – куйиш, ёниш.

Чун бағирдин сўрдум, айтур: андин ўт тушти манга,
Ким кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати¹.

Кўнглума қилсам ғазаб, айтурки, кўздундур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг тухмати.

Кўзга чун дерменки, эй тардомани² юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балоу ваҳшати.

Йиглаб айтур кўзки, йўқ әрди манга ҳам ихтиёр,
Ки кўрунди ногаҳон ул шўхи маҳваш талъати.

Эй Навоий, барча ўз узрин деди ўлгунча куй,
Ким санга ишқ ўти-ўқ әрмиш азалнинг қисмати.

“Фавойид ул-кибар”нинг 597-газали

¹ Барқи офати – офат чақмоғи, чақини.

² Тардоман – бузук, ахлоқсиз.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Сүзлаш

1. Фазал ҳажми, мавзуси ва қоғияси ҳақида маълумот беринг.
2. Шеърга яна қандай сарлавҳа қўйиш мумкин?

ТУШУНИШ

Муҳокама қилиш

1. Нима сабабдан ошиқ бемор? Унинг асл сабабини аниқланг.
2. Нима учун шоир ўлгунча кўйишга тайёр эканлигини изоҳланг.

ҚЎЛЛАШ

1. Муаллиф байтларни бир-бири билан қандай сўзлар билан боғлаган? Жавобингизни ғазал матнига таянган ҳолда далилланг.

Ёд олиш

2. Фазални ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Ёзиш

1. Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

2. Фазални “Адабий давра” усули бўйича таҳлил қилинг.
 - таҳлил қилиш – ғазал мазмуни бўйича бірақ савол тузиш;
 - аниқлаш – ғазалнинг қайси мисраси энг муҳим эканлигини далиллаш;
 - боғлаш – мазмунни ҳаёт билан боғлаб далиллаш.
 - хулосалаш – асарда кўтарилилган масалаларни хулосалаш.

УМУМЛАШТИРИП

“Нилуғаргул” технологияси ёрдамида ғазалдаги лирик қаҳрамон хатти-ҳаракатла-
рига холоса ясанг.

	<i>Лирик қаҳрамон</i>	

БАХОЛАШ

Сизнингча, лирик қаҳрамон изтиробларига ким айбдор? Асар матнига таяниб жа-
вобингизни асосланг.

ЁРДИН АЙРУ КҮНГУЛ...

Ёрдин айру күнгүл мулкедурур султони йўқ.
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.

Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.

Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга
Ул қоронғу кечадекдурким, маҳи тобони¹ йўқ.

Ул қоронғу кечаким, йўқтур маҳи тобон анга
Зулматедурким, анинг сарчашмайи ҳайвони² йўқ.

Дўзахийким равзай ризвондин³ ўлғай ноумид,
Бир хуморийдурким, анда мастилиф имкони йўқ.

¹ Маҳи тобон – ёруғ ой.

² Сарчашмайи ҳайвон – тириклик суви, оби ҳаёт булоги.

³ Равзай ризвон – жаннат боғи.

Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки бор,
Хажридин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.

“Fаройиб ус-сигар”нинг 310-газали

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Сўзлаш

1. Газал ҳажми, мавзуси ва қоғияси ҳақида маълумот беринг.
2. Мантиқий боғлиқлик нуқтаи назаридан газал Навоийнинг қайси шеърига ўхшайди?

ТУШУНИШ

Муҳокама қилиш

1. Нима сабабдан шоир ёрдан айри кўнгилни султони йўқ мамлакатга ўхшатади?
2. Муаллиф “Қаро туфроғ”ни “қоронғу кеча”га ўхшатиш орқали қандай мақсадда эришди?

ҚЎЛЛАШ

Ёзиш

1. Газалдаги тимсолларни иш дафтaringизга ёзиб олиб, уларнинг талқинларини ўзаро қиёсланг.

Ёд олиш

2. Газални ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Ёзиш

1. Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат

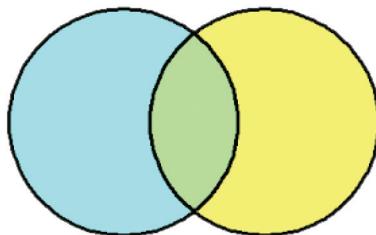
Далил

Шарҳи

2. Фазал байтларини кетма-кетликларга амал қилган ҳолда шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

1. “*Ассоциация*” усули ёрдамида “Ноумидлик белгиси” түшүнчеси мазмунини ёритиб беринг.
2. “Қоронғу кече” ва “сарчашмаи ҳайвон” түшүнчаларини ўзаро боғланг ва уларни Венн диаграммаси бўйича изоҳланг.

БАҲОЛАШ

Гурӯҳда ишилаш

1. Сизнингча, фазал бадиий гўзаллигини таъминлаган асосий омил ва мантиқий асос нима?
2. Байтдан байтга ўтувчи сўзларнинг фазалнинг умумий тузилишида ўрни ва мавқеини аниқлаш учун “ПОПС” формуласи орқали фикр билдиринг.

Якка тартибда ишилаш

Ёзиш

1-гап: Менинг фикримча,..

2-гап: ...сабабини мен бундай тушунтираман...

3-гап: Уни мен мана бундай далиллар билан исботлайман...

4-гап: Шунга асосланиб, мен бундай холосага келдимки,..

Ўқиши

МОҲЛАРОЙИМ НОДИРА (1792–1842)

Нодира тахаллуси билан машҳур бўлган шоиранинг асл исми Моҳларойим бўлиб, Комила, Макнуна тахаллусларини ҳам қўллаган.

Шоира 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонқул оталиқ оиласида туғилган. Қўқон хони Олимхон укаси Умархонни 1807 йилда тоғаси Раҳмонқулнинг қизи Моҳларойимга уйлантирди. Умархонга Марғилон беклиги топширилгач, шоирани ўзи беклик қилаётган Марғилон шаҳрига олиб кетади.

1810 йилда Умархон Қўқон хонлиги тахтини эгаллайди. Умархон Нодира учун фақат ҳукмдор ва севикли ёр эмас, балки шеъриятда устоз мақомида ҳам бўлган. Умархон саройида ташкил этилган шеърият мажлислиарида аёллар иштирок этмаса ҳам, Нодира теграсида шоиралар тўплана бошлади.

1822 йилда Амир Умархон вафот этди, тахтнинг вориси ёш ўғил Мадалихон хонлик мансабида тургани билан мамлакатнинг кўп юмушлари Нодирабегим бошқаруви билан амалга ошириладиган бўлди. 1842 йили Бухоро амири Насруллохон Қўқонни босиб олгач, унинг буйруғи билан Нодирабегим ўғиллари Мухаммад Алихон ва Султон Маҳмудхон билан бирга қатл қилинди.

Нодирабегим шеъриятидан намуна сифатида икки девон сақланиб қолган. Улардан бири туркий девон бўлса, иккинчиси форсий шеърлардан иборат «Девони Макнуна»дир. Нодиранинг нисбатан тўла деб ҳисобланган девонида 189 ғазал бўлиб, улар орасида форсчалари ҳам учрайди.

Тинглаш

Интернет манбаларидан фойдаланиб, шоир ғазалига басталанган қўшиқни тингланг. Ўз таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Ўқиш

Сўзлаш

ФАЗАЛЛАР

Жилва кўрсатди чу ул сарви дилоро боғ аро,
Чашни¹ қумри бўлди бир чашни томошо боғ аро.

Сурмагун² чашми назар солди гулистан аҳлина,
Ҳасратидин қолди наргис кўзи шаҳло боғ аро.

Орази гулгун ила қилди чаман сори хиром,
Гул яқосин чок айлаб бўлди расво боғ аро.

Сарви гулрухсорим ила базми ишрат деб баҳор,
Сарви бирла гулдин этди жоми мийно³ боғ аро.

Лола янглиғ доғ бўлди гул жамоли рашиддин,
Доғлик гуллардин ўлди сайри сахро боғ аро.

Сайр учун қўйғай қадам деб сабзайи хобидадин,
Ҳар тараф бир фарши маҳмалдур⁴ муҳайё боғ аро.

Кўрди ул сарви дилоро қомати мавзунини⁵,
Сарв қаддин қилди қумрилар таманно боғ аро.

Сен буқун хандонсан, эй гул, Нодира дилдорсиз,
Йиғламоқдиндур булутлардек муҳайё боғ аро.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Якка тартибда ишлиш

1. Фазал ҳажми, мавзуси, радиф ва қофияси ҳақида маълумот беринг.
2. Фазалнинг матлаъи ва мақтаъсини кўрсатинг.

¹ Чашн – базм, йигин.

² Сурмагун – сурмали, қора.

³ Жоми мийно – шиша қадак, кўкимтир жом.

⁴ Фарши маҳмал – баҳмал палос.

⁵ Мавзун – текис, хушбичим.

ТУШУНИШ

Жүфтлікда ишлаш

3. Нима сабабдан бөгде сарв билан гул күк шишани қўлланишади?
4. Ёш ниҳоллар қўзидан ёшлар фаввора бўлиб отилишининг сабаби нимада?

ҚЎЛЛАШ

Ёзиш

5. Муаллиф “доғлик гуллар” деганда қандай гулларни назарда тутган? Сизнингча, улардаги доғ қаердан пайдо бўлган?
6. Фазал мазмунини ёритиб берувчи 7 та таянч сўзни иш дафтaringизга ёзинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

7. Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

Гурӯҳда ишлаш

8. Фазални “Адабий давра” усули бўйича таҳлил қилинг.
- а) таҳлил қилиш – ғазал мазмуни бўйича 5та савол тузиш;
 - б) аниқлаш – ғазалнинг қайси мисраси энг муҳим эканлигини далиллаш;
 - в) боғлаш – мазмунни ҳаёт билан боғлаб далиллаш.
 - г) хulosалаш – асарда кўтарилган масалаларни хulosалаш.

УМУМЛАШТИРИШ

“Нилуфаргул” технологияси ёрдамида ғазалдаги бояни тасвирланг.

	БОҒ	

БАҲОЛАШ

Расм чизиш

Шоиранинг тасвир маҳоратига ўз муносабатингизни билдириб расм чизинг.

Ёд олиш

ФИГОНКИМ, ГАРДИШИ ДАВРОН...

Фиғонким, гардиши даврон¹ айирди шаҳсуворимдин²,
Фамим кўп, эй кўнгул, сен бехабарсен ҳоли зоримдин.

Ғуборим³ ишқ водийсида барбод ўлди андоғким,
Биёбонларда Мажнун тўтиё⁴ излар ғуборимдин.

Қизил қондур сиришким⁵, заъфарондур⁶ чеҳрайи олим⁷,
Мени ким кўрса фарқ этмас, хазон бирла баҳоримдин.

Бузулди рўзгорим, хонайи айшим хароб ўлди,
На роҳат кўргамен эмди бузулғон рўзгоримдин.

Биёбонларни излаб топмадим ёрим сўроғини,
Берурман жон, сабо ногаҳ хабар келтурса ёримдин.

Диёрим аҳли мендин ёрсиз бегона бўлмишлар,
Ки мен ҳам ёрсиз озурдаман⁸ ёру диёримдин.

Гаҳи йиртиб яқо, гаҳ қон ютуб, гаҳи фифон эттим,
Налар ўтди бу ахшом, Нодира, жони фигоримдин⁹.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

1. Фазал ҳажми, мавзуси ва қофияси ҳақида маълумот беринг.
2. Фазалнинг матлаъи ва мақтаъсини кўрсатинг.

¹ Гардиши даврон – даврлар айланиши, чархиfalак.

² Шаҳсувор – моҳир чавандоз, маҳбуба.

³ Ғубор – гард, чанг, нишон.

⁴ Тўтиё – кўз дориси.

⁵ Сиришк – кўз ёши.

⁶ Заъфарон – сарик тусли.

⁷ Чеҳрайи ол – қизил юз.

⁸ Озурда – озорланган, ранжиган.

⁹ Фигор – яралangan, мажруҳ.

ТУШУНИШ

- Нима учун Мажнун ошиқ ғуборидан түтиё излайди? Бунинг ёр севгисига қандай алоқаси бор?
- Нима сабабдан шоира байтларнинг бирида “бузулди рўзгорим” деб ёзади? Бунда қандай яширин маъно бор?

ҚЎЛЛАШ

- Асарнинг авж нуқтасини топинг.
- Ғазални ифодали ўқинг ва ёд олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

- Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

- “Инсерт” усули орқали ғазални муҳокама қилинг.

Махсус белгилар	Махсус белгиларнинг маъноси
3	<i>Ғазалда гуруҳлар томонидан билдирилган фикрлар ўз аксини топган бўлса</i>
C	<i>Ғазалда гуруҳлар томонидан билдирилган фикрлар ўз аксини топмаган бўлса</i>
?	<i>Ғазал билан танишиши жараёнида саволлар тугилса (тушунмовчиликлар юзага келса)</i>

УМУМЛАШТИРИШ

- Шоиранинг ҳолати ғазалнинг умумий руҳига ҳамоҳангми? Жавобингизни “*Tўплаштириш*” усули орқали асосланг.

БАҲОЛАШ

- Ғазал орқали шоиранинг қандай дил изтироблари акс эттирилганлигини аниқлаш учун “ПОПС” формуласи орқали фикр билдиринг.

1-гап: Менинг фикримча,..

2-гап: ...сабабини мен бундай тушунтираман...

3-гап: Уни мен мана бундай далиллар билан исботлайман...

4-гап: Шунга асосланиб, мен бундай хulosага келдимки,..

Тинглаш

Ушбу ғазалга басталанган қўшиқни Интернет манбалари орқали тингланг.
Сизнингча, куй ғазалга қўшимча нағислик ҳадя қилганми?

Ёд олиш

НА ГУЛ САЙР АЙЛА...

На гул сайр айла, на фикри баҳор эт,
Жаҳондин кеч, хаёли васли ёр эт.

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт.

Узору¹ қадду рафтордингни² кўрсат,
Чаман сарву гулинин шармсор эт.

Лаби махмурдурмен³ жоми май тут,
Карам қил, соқиё, дафъи хумор эт.

Аналҳақ можаросин айладинг фош,
Кел, эй Мансур, истиқболи дор эт.

Дури ашку ақиқу хуни дилни
Келур ёринг аёқига нисор эт.

Куюб, Эй Нодира, олам элига
Муҳаббат шевасини ошкор эт.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

1. Фазал ҳажми, мавзуси, радиф ва қофияси ҳақида маълумот беринг.
2. Фазалнинг матлаъи ва мақтаъсини кўрсатинг.

ТУШУНИШ

1. Фазалда шоира илоҳий ишқни назарда тутганми ёки мажозий ишқними? Жавобинизни ғазал матнига таянган ҳолда изоҳланг.
2. Нима учун муаллиф соқийга мурожаат этади? Мумтоз шеъриятда соқий қандай рамзий маънони билдиради?

¹ Узор – юз, бет.

² Рафттор – юриш.

³ Махмур – маст, ширакайф.

ҚҰЛЛАШ

Фазалдаги тасаввуфий тимсолларни топиб, иш дафтaringизга ёзиб олинг.
Сизнингча, бунда қайси шоирларнинг таъсири яққол кўзга ташланади?

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

Фазал байтларини кетма-кетликларга амал қилган ҳолда шарҳланг.

УМУМЛАШТИРИШ

“Моделлаштириш” усули орқали тасаввуф таълимотининг мазмунини ёритиб беринг.

БАҲОЛАШ

Фазалдан олган таассуротларингизни “Кир ёйиш” усулига асосланиб варақقا ёзинг ва дорга териб чиқинг.

Билиб олинг!

МУСАММАТ ҲАҚИДА

Мусаммат мумтоз ўзбек шеърияти таркибий тузилишини ташқил этадиган асосий тушунчадир. У арабча сўз бўлиб, «ипга терилган марварид» маъносини англатади ва мумтоз шеърий жанрларнинг миқдорий таркибини белгилаб беради. Мусамматлар мазмунига кўра икки хил бўлади: мустақил (табъи худ) мусамматлар ва бирор ғазал асосида яратиладиган тазмин мусамматлар. Уларда ҳар бир банддаги мисралар сони муҳим аҳамиятга эга ва шунга қараб мусамматлар бир неча кўринишларга эга бўлади.

Агар бир банд уч мисрадан иборат бўлса, бу мусаллас, ҳар бир банд тўрт мисрадан ташкил топса мураббаъдир. Шу тариқа мухаммас (бешлик), мусаддас (олтилик), мусаббаъ (еттилик), мусамман (саккизлик)лар вужудга келади. Шунингдек, таснеъ ёхуд мустаснеъ ва машруъ ёки муашшар каби шеър шакллари ҳам мавжуд. Демак, мусаммат шеър бандининг миқдорини белгилайди, бу миқдор, ўз навбатида, шеърий жанрни тайин қиласди.

Мусамматларнинг биринчи банди ўзаро қофияланниб келади (а-а-а-а), кейинги бандининг сўнгги мисраларида ҳам мана шу қофияланниш сақланади (б-б-б-а, в-в-в-а каби). Мусаддас, мусаббаъ, мусамман ва муашшарларда бу каби қофиянинг тузилиши сақланниб қолса-да, сўнгги икки мисрасида биринчи банддаги қофия тизими сақланши ҳам мумкин (а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а... а-а-а-а-а-а-а, в-в-в-в-в-а-а...)

Ўзбек шеъриятида муашшар жанрининг юксак намунаси сифатида қараладиган Нодиранинг «Фироқнома» асаридан биринчи бандни келтирамиз:

Оҳким, беҳад мени жавру жафо айлар фалак,
Фурқат ичра қисматим дарду бало айлар фалак,
Ёрдин айру манго кўп можаро айлар фалак,
Ғам ила гулдек юзимни қаҳрабо айлар фалак,
Бевафолар оқибат, кимга вафо айлар фалак,
Ҳасрату дарду аламга мубтало айлар фалак,
Ёрни албатта ёридин жудо айлар фалак,
Гул била булбулни бебаргу наво айлар фалак,
Ҳеч ким, ёраб, жаҳонда ёридин айрулмасун,
Жондин ортуқ меҳрибон дилдоридин айрулмасун.

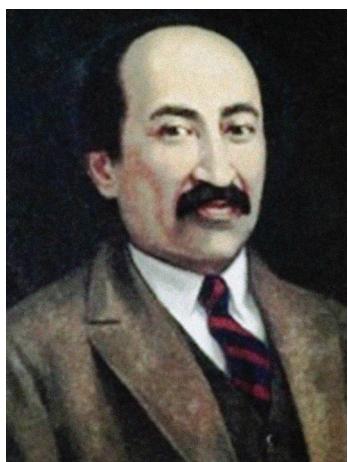

22-24

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАН

	<i>Ўқиши</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	--------------	--	---------------

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886–1938)

XX аср ўзбек миллий тафаккури тараққиётида алоҳида мартабага эга бўлган мутафаккир, жамоатчи, сиёсий арбоб, маърифатчи, ёзувчи, шоир, олим ва журналист Абдурауф Абдураҳим ўғли Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида туғилган. Абдурауф илк таҳсилни масжиддаги мактабда олгандан сўнг, Бухородаги Мирааб мадрасасида ўқиган.

Мадрасани муваффақиятли тамомлаган Фитрат 1909 йилда «Тарбияти атфол» хайрия жамияти орқа-

ли Туркияга жўнатилган дастлабки беш истеъдодли ёшларнинг бири сифатида Истанбулда таҳсил олади. У ерда Фитрат форс тилидаги шеърларини жамлаб «Сайҳа» («Наъра») номида тўплам эълон қилган. «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи қиссаси» каби асарлар ёзган.

1914 йилда Истанбулдан Бухорога қайтиб келган Фитрат жадид мактаблари очиш ва болаларни янгича тартибда ўқитишиш ишлари билан шуғулланди. Фитрат «Ёш бухороликлар» номли сиёсий партия тузиб, унинг атрофига мамлакат келаҗаги учун хизмат қилишга бел боғлаган ёшларни тўплади. Таълим беришнинг эски усули тарафдорлари бўлмиш «қадимчилар» Фитрат бошлиқ жадид («янгичи») ларнинг бу фаолиятларига қарши бориб, уларнинг маърифатпарварлик борасидаги уринишларини йўқقا чиқаришга ҳаракат қилдилар.

1917 йилдан Самарқандда «Ҳуррият» газетасига муҳаррирлик қила бошлади ва мана шу пайтда унинг ўзбек тилида ёзилган ўтли шеърлари, ўткир публицистик мақолалари, «Юрт қайғуси» номли сочмалари эълон қилинди.

Бухородан чиқиб кетишга мажбур бўлган Фитрат 1918 йилнинг охирларидаги Тошкентда «Чифатой гурунги» номли илмий-адабий-маданий тўгарак тузди. Бу ташкилот Ўзбекистон ҳудудида вужудга келган дастлабки илмий муассаса ҳамда ўзига хос ёзувчилар уюшмаси эди.

Фитрат 1923–1924 йилларда Москвадаги Лазаревлар номидаги Шарқ тиллари институтида (ҳозирги Осиё ва Африка институти) ва Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) академиясида ишлади ва шу илмий даргоҳнинг тавсияси билан Фитратга профессорлик илмий унвони берилди. Биринчи ўзбек профессори Фитрат ўзга юртда ишлашни хоҳламай, Тошкентга келди.

1937 йил 24 апрелининг қоқ тунида қамоққа олинган Фитрат 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ташланди. Суднинг хукми 1938 йилнинг 5 октябрида, яъни ижро этилганидан бир кун кейин чиқарилганди.

Фитрат жўшқин туйғулар эгаси бўлган шоир ҳам эди. Унинг шеърларига хос кўтаринкилик, юрт қайғусини кечираётган қалб изтиробларининг самимий ифодаси, ошиқ юрак нидолари эскирмасдир.

	<i>Видеолавҳа томоша қилиши</i>		<i>Муҳокама қилиши</i>
---	---------------------------------	---	------------------------

Интернет манбаларидан фойдаланиб, Фитрат ҳақида берилган видеолавҳаларни томоша қилинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз ва таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Матнолди топшириқлар

1. Фитрат ва унинг замондошлари миллатпарварлик руҳдаги асарлар ёзишлирига қандай тарихий ҳодиса сабаб бўлган?
2. Шўро тузумининг дастлабки йилларида қандай ҳодисалар рўй берган?

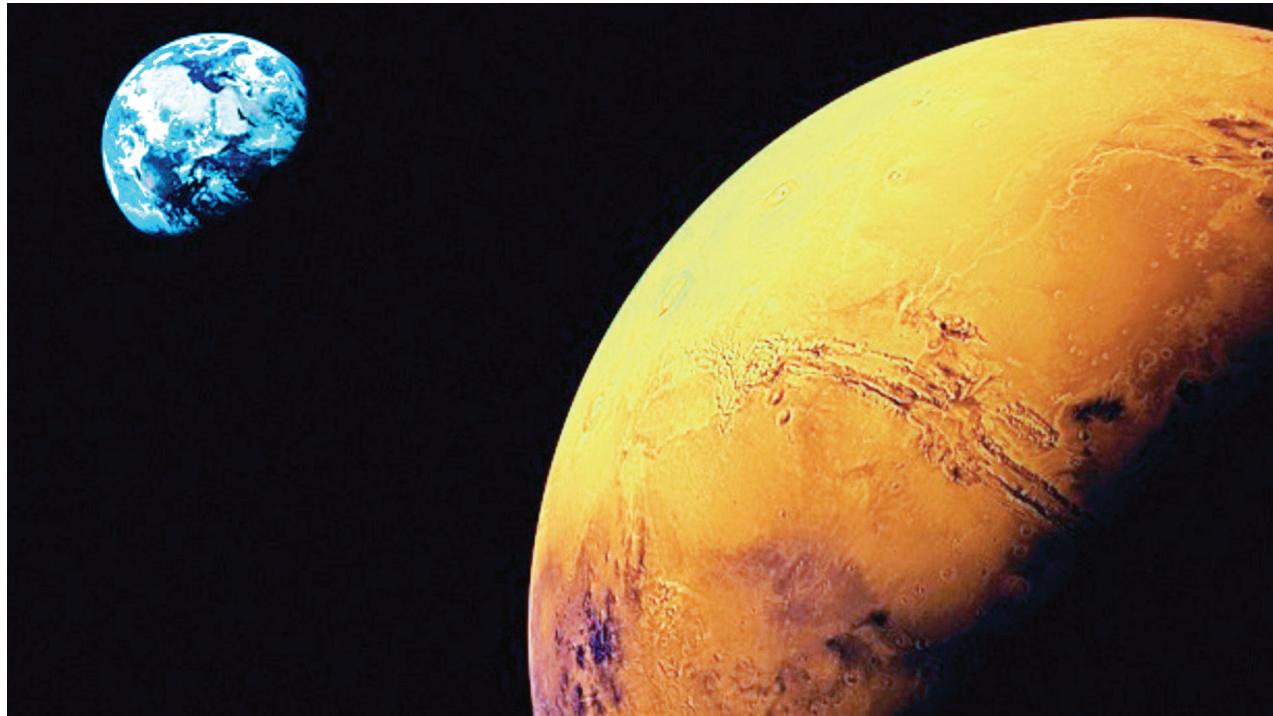

Ёд олиш

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли тувғони,
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан?
Тувғонингга нечун сира гапурмасдан турибсан,
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надир, нечук топдинг дунёни¹?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурми?

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,

¹ Нечук топдинг дунёни? – «Дунёни қандай баҳолайсан» маъносида.

Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
 Қардош этин қўймай еган қоплонлар?
 Борми сенда ўксуз¹ йўқсулнинг қонин
 Гурунглашиб, чоғир² каби ичканлар?

Борми сенда бутун дунё тузугин³
 Ўз қопчиғин тўлдиргани бузганлар?
 Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
 Ўз қозонин қайнатғувчи ҳоқонлар?
 Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
 Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		<i>Гурӯҳда ишиш</i>
--	-----------------------------	--	---------------------

БИЛИШ

Ушбу шеърни ёзиш билан Фитрат қандай мақсадни кўзлаган?

ТУШУНИШ

- Нима учун бир ўлка ёнса, кимнингдир қозони қайнайди? Дунёдаги шундай “тартиб”ни адолатли деб ҳисоблайсизми? Сизнингча, чинакам адолатли тартиб қандай бўлади?
- Бугунги кунда дунёда ўзга ўлкаларга ўт қўйиб, ўз қозонини қайнатишга уринишлар бўялптими? Фикрингизни далилланг.

ҚЎЛЛАШ

	<i>Жуфтликда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------	--	-------------

“Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар” фақат шоир замонига хос кимсалармикан? Яқин ва узок тарихдан мисоллар келтиринг ва иш дафтарингизга ёзиб олинг.

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

“Тинчлик” сўзига “Синквейн”, яъни беш мисрали шеър усулини қўлланг.

- Битта от сўз туркуми,
- Иккита сифат сўз туркуми,
- Учта феъл сўз туркумига хос сўз

¹ Ўксуз – бахтсиз.

² Чоғир – май, шароб, кайф берувчи ичимлик.

³ Тузук – низом, тартиб-коида.

4. Түрт сўздан иборат гап
 5. Мавзуга доир бир синоним.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Мұхокама қилиш

Шеърда қандай шеърий санъат қўлланилган? Жадвални тўлдиринг.

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

Шеърдаги афсус-надомат туйғусининг асл мазмунини мұхокама қилинг.

УМУМЛАШТИРИШ

Ёзиш

XX асрда яратилган асарлар орасида “Миррих юлдузига” шеърига мазмунан яқин турадиган яна қандай асарларни биласиз?

БАҲОЛАШ

“V” – биламан	
“+” – билмайман	
“–” – янги ахборот	
“?” – тушунмадим	

Ёд олиш

ГЎЗАЛИМ, БЕВАФО ГУЛИСТОНИМ...

Гўзалим, бевафо гулистоним,
Боғи умримда тозарайхоним.
Фаму қайғуларим хужуминдан
Сен эдинг меҳрибон нигоҳбоним.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарқ этдинг.

Кел, гулим, кел, аёғингга йиқилай,
Бир замон қўй: тўлиб-тошиб йиглай.
Қўй, бир оз қўйки, хоки пойингни
Сурмадек ёшли кўзима суртай.
Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
Арз этай ҳоли пурмалолимни.
Қани у дамки, сен эдинг ёрим,
Мунисим, ҳамдамим, мададкорим,
Сенинг оғушинг, илтифотингда
Роҳат этмишди жисми беморим.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарқ этдинг.

Кел, аёғингга қон бўлиб тўкулай,
Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай,
Кел, гўзал дилбарим, кел, сочингни
Бир тарай, бир ўпай-да, ўлай.
Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарқ этдинг.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Ўқишиш

Тинглаш

1. Шеър мавзусини аниқланг.

2. “Үргимчак ини” усули орқали шеърни ифодали ўқинг.

ТУШУНИШ

- Сизнингча, шоир шеъридаги самимиятни қайси мисралар ёрдамида исботлаш мумкин? Жавобингизни матнга таянган ҳолда исботланг.
- Нега шоир ўз ҳётини “бог умрим” деб атайди? Инсон ҳётини яна қандай аташ мумкин? Фикрингизни далилланг.

ҚҰЛЛАШ

Гурӯҳда ишиш

Мұхокама қилиш

Шеърдаги лирик қаҳрамон руҳий изтиробларининг авж нүкталари ифодаланган мисраларни топинг ва мұхокама қилинг.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

Шеърда қандай шеърий санъатлар ишлатилған?

Шеърий санъат	Далил	Шарҳи

УМУМЛАШТИРИШ

Шеърдаги тимсолларни топиб, ҳар бирини якка ҳолда, сүнгра бир-бирига қиёслаб таҳлил қилинг.

БАҲОЛАШ

Ёзиш

Фитратнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти қайси жиҳатлари билан бизга ибрат бўла олади? Ёзма равишда баён қилинг.

ЯНА ЁНДИМ

Юрагимнинг қалин, қизғин олови-ла қайнағон
Кўз ёшларим, қайдасиз?
Қуним каби узун, қора шу кечада кутуб мен
Эришмадим сира сизга, нега бўйла¹ қочасиз?!
Нечун мени сабабсизча унутдингиз, айтингиз?
Ўтунамен, ялинамен, қочмангиз, қайтингиз!
Яна бутун борлиғимнинг негизлари емрилди,
Умидимнинг кўп чидамли тераклари йиқилди.
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоқлашиб кетди мендан... тўсуб турар йўлимни.
Ўлим дағи қутқорғани келиб тутмас қўлимни.
Кечач унинг нур тенгизи бўлғон гўзал манглайн
Толғаланмиш² кўргач мен...
Ер юзида борлиғимни кўрсатмақдан уялдим,
Ютдим бутун қайғуларнинг, мотамларнинг оғусин.
Жон тутғуси бўлган кўзи оғир, нозли сузиларди,
Бир оз бурун чоғир ичган париларга ўхшарди.
Билмам нечун ўйнарди!..
Қаъба узра айлангувчи кўғарчиндек³ юрагим,
Соатларча шул кўзларнинг теграсида айланди.
Бироқ у менга сира боқмади.
Йигладим,
Кулдим,
Ёлиндим,
Тушундим –
Биттаси ҳам мижозига ёқмади.
Йигла бир оз, ўксузланган тилагим,
Мен ҳам сендай баҳтсизликка тутундим,
Умидсизлик ора тушуб, йўқсул жоним ўртанди.

¹ Бўйла – бундай.

² Толғаланмиш – долғаланмиш, безовталаниш, бу ерда тиришган маъносида.

³ Кўғарчин – каптар.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Үйлиш

Тинглаш

Шеърни овоз чиқариб ўқинг. Ундаги бош ғояни аниқланг.

ТУШУНИШ

Мұхокама қилиш

- Нима учун шоир күз ёшларига мурожаат қылмокда? Улар муаллифга нима бериши мүмкін? Жағобингизни исботланг.
- Нима сабабдан шеър сүнгіда мисралар қисқариб, бир сүз бир сатрга айланды? Бунинг асосий сабаби нима деб ўйлайсиз?

ҚҰЛЛАШ

Ёзиш

Асар мазмунини ёритиб берувчи 7 та таянч сўзни аниқланг ва уларни иш дафтари-нгизга ёзинг. Сўзларни гурухларда изоҳланг.

ТАХДИЛ ҚИЛИШ

Шеърда қандай бадиий тасвир воситалари ишлатилган?

Бадиий тасвир воситалари	Далил	Шархи

УМУМЛАШТИРИШ

Мұхокама қилиш

- Шеърдаги тимсолларни аниқланг. Шеърнинг оҳанги қаҳрамонлар кайфиятига таъсир қилғанми?
- Ўлимдан нажот топмоқчи бўлаётган лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини “Баҳс-му-нозара” усули орқали мұхокама қилинг.

Фитрат шеърларидан олган энг катта таассуротингиз, энг муҳим хулосаларингизни “Кир ёйиш” усулига асосланган ҳолда варакқа ёзиб, дорга териб чиқинг.

Адабий меросимизга тенгдошларингизнинг муносабати Сизни қониқтирадими? Бу масалада нималарни таклиф қила оласиз? “Беш дақиқали эссе” усули орқали фикрингизни баён қилинг.

ҒАФУР ФУЛОМ (1903–1966)

XX аср ўзбек адабиётининг йирик вакилиFaafur Fulom 1903 йилнинг 10 майида Тошкентда туғилди. Бўлажак адаб 9 ёшида отасидан, 15 ёшида онасидан ажралди.

F. Fulom 1916 йилда рус-тузем мактабида таҳсил олди. 1917 йилдаги Октябрь инқилобидан кейин босмаконада ҳарф терувчи бўлиб ишлади. Муаллимлар тайёрлайдиган саккиз ойлик курсда ўқиди. Янги гояларга, янгича ёндашувларга, тажрибаларга ўч Faafur Fulom даврнинг талабини тез англаб етди. Шу боис янги мактабларнинг бирида аввал ўқитувчилик, сўнг директорлик қилди. Етим болалар ётоқмактаб (интернат)ига мудир бўлди.

Faafur Fulom 1943 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг биринчи аъзолари қаторида сайланган эди.

Faafur Fulomning «Турксиф йўлларида», «Сен етим эмассан», «Алишер», «Вақт», «Соғиниш», «Кўкан» сингари шеърий асарлари ва «Ёдгор», «Афанди ўлмайдиган бўлди», «Ҳасан Кайфий», «Энг расво намози аср», «Менинг ўғригина болам» сингари насрый битиклари янги даврдаги ўзбек халқи маънавиятининг шаклланишида муҳим ўрин тутган ижод намуналаридир.

Ўзбекистон халқ шоири, қатор давлат мукофотларининг совриндори Faafur Fulom 1966 йилнинг 10 июлида вафот этди.

Видеолавҳа томоша қилиши

Муҳокама қилиши

Интернет манбаларидан фойдаланиб, Faafur Fulom ҳақида берилган видеолавҳаларни томоша қилинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз ва таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Матнолди топшириқлар

- Сизнингча, вақтни нимага тенглаштирсақ бўлади? Исботланг.
- Қуйидаги расмни изоҳлашга ҳаракат қилинг.

Ёд олиш

ВАҚТ

Фунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик,
Баъзида бир нафас олғулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

Яшаш соатининг олтин капгири
Хар бориб келиши бир олам замон.
Коинот шу дамда ўз куррасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.

Ярим соат ичида туғилиб, ўсиб
Яшаб, умр кўриб, ўтгучилар бор.
Кўз очиб юмгунча ўтган дам қиммат,
Бир лаҳза мазмуни бир бутун баҳор.

Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чопган секунднинг
Барини¹ тутолмас айюҳаннос овоз.

Йигит термулади қизнинг қўзига,
Киприк сузилиши, майин табассум...
Қўша қаримоқقا муҳр бўлади
Ҳаётда икки лаб қовушган бир зум.

Яшаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам,
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгучи азиз, мукаррам.

¹ Бар – этак, ўнгир.

Рейхстаг¹ устига ғалаба туғин
Қадашда отилган жангчининг ўқи
Ялт этган умри-ла барқарор қилди
Башарнинг муқаддас, олий ҳуқуқин.

Ғалаба амри-ла мағлуб немиснинг
Генерали қўёл қўйди. Уч секунд фақат...
Шу малъун имзода одамлар ўқур
Миллион йил фашистнинг умрига лаънат.

Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ ҷоғидир умр дафтарин.

Шухрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбудин ёқмоқ шарт эмас,
Кўпларнинг баҳтига ўзнигин жамлаб
Шу улуғ бинога бир ғишт қўйсак бас.

¹ Рейхстаг – Олмония парламенти мажлис ўтказадиган жой.

Хар лаңза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажак ҳар лаңза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умрзок соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Ўқиш

Тинглаш

1. Шеърни ифодали ўқиб, асар мазмунини англашга ҳаракат қилинг.
2. Асарнинг ифода тарзига эътибор беринг.

ТУШУНИШ

Мұхоказа қилиш

1. Нима учун капалак умри ғунча очилгунча фурсағта тенглаштириляпты?
2. Шеърда қандай тарихий воқеалар ўз аксини топган?

ҚЎЛЛАШ

Сизнингча, шеърнинг қайси мисраларини “шоҳ сатрлар” деб аташимиз мумкин?

ТАХДИЛ ҚИЛИШ

Гурӯҳда ишиш

Матн устида тадқиқот иши юритинг. Жадвални тўлдиринг.

Матннинг асосий гоясини топинг

Аниқ ва ноаниқ маълумотлар

Фикрингизни расм билан тасвирланг

Асар бўйича ҳаётий мулоҳаза юритинг

Тарбиявий хулоса чиқаринг

УМУМЛАШТИРИШ

Асарда қайси асосий тушунчалар шеърнинг дастлабки сатридан охиригача ёнма-ён келтирилиб, шу пайтнинг ўзида бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирланган? “Т-жадвал” усулини қўлланг.

1-тушунча		2-тушунча	
<i>Ижобий</i>	<i>Салбий</i>	<i>Ижобий</i>	<i>Салбий</i>

БАҲОЛАШ

«Ўйла, изла, топ» ўйини орқали шеърдан олган таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

<i>Шеър нима учун қизиқарли бўлди?</i>	<i>Шеърнинг энг гўзал мисралари?</i>	<i>Вақтни тежаш ҳақидаги маслаҳатингиз</i>

Видеолавҳа томоша қилиши

Интернет манбаларидан (Хуршид Даврон кутубхонаси) фойдаланиб,Faфур Гуломнинг “Вақт” шеърини тингланг, ифодали ўқишни машқ қилинг.

Матнолоди топшириқлар

- Шеърнинг сарлавҳасига эътибор беринг. Сизнингча, муаллиф кимни соғиниши мумкин?
- Қуидаги расмни изоҳлашга ҳаракат қилинг. Расм замирида қандай тарихий воқеа ётибди?

Ёд олиш

СОҒИНИШ

Зўр карvon йўлида етим бўтадек,
Интизор қўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер қуёш.

Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,

Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид.

Хоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган,
Бахтли тонготар чоғ уни қузатдим,
Бир малъун гулшанга қадам қўймишкан,
Жони бир жондошлар қолармиди жим.

Унда етук эди мерос мард ғуурур,
Остонани ўпид, қасамёд қилди.
Укаларин эркала ӯзимдай мағрур,
Яъни обод уйимни у дилшод қилди.

Иблиснинг ғарази бўлган бу уруш
Албатта, етади ўзин бошига.
Ўғлим омон келади, ғолиб, музaffer,
Гард ҳам қўндириласдан қора қошига.

Не қилса отаман, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор,
Кутаман кўринса узоқдан бир от,
Келаяпти, дейман кўринса ғубор.

Кечқурун ош сузсак бир насиба кам,
Қўмсайман бировни – аллакимимни.
Доимо умидим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.

Балки бир ғалат ўқ, ё хавфу хатар
Хазинаи умримдан йўқотди олмос...
Йўқ, у ўлмас, қадами олам яратар,
Ҳаётий бу олам сизу бизга хос.

Тонг отар чогида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.
Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,
Пок-покиза юрак бир қатра симоб.

Ўроғу гулқайчи, истак кўтариб,
Ховримни босишга боқقا жўнадим.
Ҳашарчи қўшни қиз – унинг севгани,
Маъюс босар эди орқамдан одим.

Дур бўлиб тақилур ёринг бўйнига,
Садафдай кўзимда беҳуда бу ёш,
Икковинг икки ёш, лабинг лабига
Қўяр. Васвасамдан қулади қуёш.

Сизларни келди деб эшитган куни
Ўзинг тўқиб кетган катта саватда
Тўлатиб шафтоли узиб чиқаман,
Фалаба кунлари яқин албатта.

Яёв, кўксим очиқ, бошда шафтолу,
Худди мўйловингдек майин туки бор.
Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,
Шафақдай ним пушти, сарин, бегубор.

Суйганинг лабида реза тер каби,
Унда титраб турар сабухий шабнам.
Мунчалик мазани топа олмайди,
Уйқуда тамшанган чақалоқлар ҳам.

Э, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз бофинг, ўз меванг данагин сақла.
Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,
Менга топширилган меросий ҳақ-ла.

Боғда товус каби хиромон бўлиб,
Умид данагини бирга экингиз.
Фолиб келажакни сайр қилайлик
Мушфиқ онагинанг билан иккимиз.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

- Шеър ёзилишига сабаб бўлган ҳаётий фактни билиб олинг.
- Сизнингча, агар шоир фарзанди урушга бормаганида ушбу шеър ёзилармиди?

ТУШУНИШ

- Нима учун ҳашарчи қиз маъюс одим босарди? Унинг ҳолатини тасвирланг.

*Дур бўлиб тақилур ёринг бўйнига,
Садафдай кўзимда беҳуда бу ёш,*

*Икковинг икки ёш, лабинг лабига
Қўяр. Васвасамдан кулади қуёш, –*

банддаги “ёш” сўзининг ишлатилиш ўрнини тушунтиринг.

ҚЎЛЛАШ

1. Шеър матнига таянган ҳолда отанинг ўғлини урушга қайси фаслда жўнатганлигини аниқланг.
2. Отанинг руҳий ҳолати қайси мисраларда кучлироқ ифодаланган?
3. Шеърда тасвирланган ўзбек халқининг урф-одатларини топинг ва уларни ишдафтариңизга ёзиб олинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------	--	-------------

Матн устида тадқиқот иши юритинг. Жадвални тўлдиринг.

Матннинг асосий гоясини топинг

Аниқ ва ноаниқ маълумотлар

Фикрингизни расм билан тасвирланг

Асар бўйича ҳаётий мулоҳаза юритинг

Тарбиявий хулоса чиқаринг

УМУМЛАШТИРИШ

Асарда ифода этилган ота сиймосини “ўзбек отаси” сифатида қабул қилиш мумкинми? “Кластер” усули бўйича фикрингизни ёритиб беринг.

БАҲОЛАШ

“Faafur Fulom шеърларидағи миллий рух тасвири” мавзусида эссе ёзинг.

ҚОФИЯ

Ўзбек бадиий тафаккури амалиётида шеърий асарнинг ўзига хослигини таъминлайдиган, унинг оддий қора сўздан фарқини тайин этадиган бадиий унсур қофиядир. Қофия шеърий асар мисралари оҳирида келадиган оҳангдош сўзлардан иборатдир. У шеърий нутқни таъсирчан, майнин, ёқимли ва оҳангдор қиласиди. Қофия бўлгани боис ҳам шеърни эсда сақлаб қолиши осон кечади. Мақолларнинг тез эсда қолиши ва авлоддан-авлодга ўтиб юриши сабаби ундаги чуқур мазмундан ташқари пухта ички қофияга мавжудлигидир.

Шеърий асарларнинг қай тарзда қофияланисиши, кўпинча, унинг жанрини белгилайди. Адабиёт назарияси бўйича шу вақтга қадар ўзлаштирган билимларингиздан маълумки, ғазал бошқача қофияланади, рубоий ўзгача, маснавий эса тамомила бўлакча оҳангдошликка эга бўлади. Бармоқ вазнида ёзилган шеърларга эътибор бериб қарасангиз, қофия унинг муайян банд – қисмларга бўлининшини таъминлайдиган омилдир. Поэтик кайфият ўзгариши билан қофия ўзгарамади, қофиянинг ўзгариши шеърий банднинг пайдо бўлишига олиб келади.

Шеърий қофия тўқ ва оч сингари турларга эга. Тўқ қофияли шеърда мисралардаги оҳангдош сўзлар бир-бирига тўла уйқаш бўлади. Шеър мисраларининг бир-бирига тўла оҳангдош бўлмаган сўз ёки бўғинлар ёрдамида қофияланисиши оч қофия дейилади.

Мумтоз адабиётимизда қофияга жуда катта эътибор берилган. Шеърий қофия сирларини ўргатувчи маҳсус илм мавжуд бўлган. У пайтларда қофиянинг ҳар хил туркумга мансуб сўзлардан бўлиши катта айб саналган. Қофиядош сўзлар, албаттана, бир сўз туркумига тегишили бўлиши талаб қилингган. Шунинг учун ҳам нафақат бир бўғин ёки сўз, балки бутун-бутун мисралар қофиядош бўлиб келган шеърлар яратилган.

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ ОЙБЕК (1905–1968)

XX аср ўзбек адабиётининг йирик вакили Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йилнинг 10 январида Тошкент шаҳрининг Говкуш маҳалласида бўзчи оиласида туғилди. 1919 йилда ёш Ойбек шўроларнинг «Намуна» мактабига қабул қилинди. 1921 йилдан Навоий номидаги таълим-тарбия техникумida таҳсил кўра бошлади.

1925 йилда техникумни битириб, у Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимига ўқишга кирди. У 1927 йилда ўқишини Ленинграддаги Халқ хўжалиги институтига кўчирди. 1929 йилда Тошкентга қайтиб келиб, 1930 йилда университетни тугатиб, шу ернинг ўзида дарс бера бошлади. У 1935 йилда Тил ва адабиёт институти илмий ходимлигига ўтди. 1943 йилдан эндиғина ташкил этилган республика Фанлар Академияси ақадемиги қилиб сайланди. Шу йилдан эътиборан у ФАНИНГ гуманитар фанлар бўлими бошлиги бўлиб ишлай бошлади. 1945–1949 йилларда Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасини бошқарди.

Ўсмирлигидан шеърлар ёза бошлаган бўлажак адаб ўзига «Ойбек» деган тахаллус танлади. Чунки болалигидан уни ҳайратга солган, ўйлашга мажбур қилган, кўзини қувонтирган нарсалардан бири ой эди. Ойбек XX асрнинг энг сермаҳсул ёзувчисидир. Унинг ижодий умри мобайнида ёзган барча асарлари ўн тўққиз томни ташкил этади. Ойбек ижодини шеърлар ёзиш билан бошлади. Кейинчалик ҳикоялар, достонлар, пьесалар, қиссалар, романлар, илмий мақолалар ёзди, кўплаб таржималар қилди.

Ойбек 1968 йил 1 июлда вафот этди.

	<i>Видеолавҳа томоша қилиши</i>		<i>Муҳокама қилиши</i>
--	---------------------------------	--	------------------------

Интернет манбаларидан фойдаланиб, видеолавҳалар томоша қилинг.
Ўз фикр-мулоҳазаларингиз ва таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

Үқиши

Мұхомама қилиши

Сұзлаш

БИЛИШ

Берилған парчани “Жигсо” усули орқали ўрганинг.

НАВОЙ (Романдан парчалар)

БИРИНЧИ БОБ

...Токчада ёнган шамнинг шуғаси ва қия очиқ даричадан тушган ой нури гиламларнинг гуллари устида живиллаб, хаёлий, майин манзаралар, ўйинлар ясар, ўқтин-ўқтин әсган шабада шам ёлқинини липиллатар, пастина курси устида очиқ турган қалин, катта китобнинг варақларини шилдиратар ва танбурда шоир чалаётган куйнинг сөхрига берилгандай жимгина тинар әди... Мусиқийни шеърдан айирмаган Навоий гўзал садолар илмини чуқур билар ва чуқур севар әди. Шоир кўзлари ярим юмуқ ҳолда завқ билан чертар, қиллар ҳаётнинг, кўнгилнинг пинҳон оҳангини садоларнинг фусункор тили билан сайратар әди...

Бу ерда ҳар бир нарса унга яқин, меҳрибондек кўринади. Илгари бундай туйилмас әди. Балки марҳум ота ва онанинг руҳи, меҳри бу нарсаларда аксини қолдиргандир. Бир вақт Фиёсиiddин Кичкина худди шу дарича остида ўтириб, уни эркалатмасмиди? Тўрт яшар вақтида (шоир гира-шира базўр хотирлайди) Мирзо Қосим Анворийнинг байтларини бийрон тили билан ўқиб бераркан, ота қандай қувонарди!.. Марҳума она-чи! Мактабда муҳтарам қари домла ўргатган сабоқларни ёддан ўқиб бераркан, суюнар, ўғлининг каттакон мулло бўлишини орзу қиласарди.

...Хусайн Бойқаро билан бирга мактабда ўқиркан, саккиз-тўққиз ёшида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»ини мутолаа қилар, унинг сирли оташин фикрларига берилиб кетиб, ниҳоят, бора-бора ўйин-кулгини, уйқуни, таомни ҳам унугани, бечора ота-она бу аҳволдан қўрқиб ноилож, шу китобни ман этиб, қўлидан тортиб олиб яширганлари, китобни бошдан-оёқ ёд олгани учун барибир такрорлай бергани – шунинг сингари ажойиб, ширин, аччиқ хотираларни эсларкан, кўксини қандайдир ҳислар тўлқинидан бўшатмоқ учун хўрсишиб қўйди. ...Мавлоно Лутфий билан учрашув ва унинг кутилмаган даражада баҳо бериши – буларни унумтоқ мумкинми? Ишқ билан, ҳаяжон билан юракка, мияга нақшланган воқеалар, онлар...

Ташқариди оёқ товуши эшитилди. Шоир бошини бирдан кўтарди. Эшик «firch» этиб очилди-да, рухсат сўраб, укаси Дарвешали кирди. Бу ўқимишли, тавозеъли одам бўлса ҳам бир қўп жиҳатлардан акасига ўхшамасди. Ҳавоий ҳаётга берилган, бепарво, уқувсизроқ эди. Навоий унинг ниммаст сузилган кўзларига қаради, киноя билан жилмайди.

– Сўзланг, иним, юртда қандай хабарлар бор?

– Шу кунларда шиъий ва сунний¹ ғавғосидан ўзга муҳим ҳодисани билмайман, – деб жавоб берди Дарвешали аста ўтириб, – ҳар ерда суннийлар норозилик билдиримоқдалар: «Подшоҳ шиъий, масжидларда имомлар шиъий... Бунга бардош этиб бўладими!» дейдилар.

– Таассуфки, – деди Навоий гижиниб, бошини тебратиб, – бу маъносиз ғавғо подшоҳнинг фармони билан рўй берди. Халқ орасига тафриқа² солмоқдан ўзга иш йўқми, ажабо? Иним, ҳар қандай мазҳаб жанжалларидан юқори турмоқ лозим. Ягона ҳусни мутлоқ мавжуддир. Қуёшнинг нурида, денгизларнинг жўшқинида, тоғларнинг муazzзам жуссасида ва япроқларнинг титрашида унинг жамоли жилвасини кўрамиз. Кўнгилни унинг ишқи, ёди билан тўлдиримоқ керак.

– Бу диний низолар улғайиб кетмаса эди... – деди ниҳоят Дарвешали.

– Хайр, биз бу дағдағаларни ўртадан кўтаришга ҳаракат қилурмиз, – деди Навоий қатъий оҳанг билан. – Гарчи бу мазҳабларнинг бирини ўзгасидан афзал кўрмасак ҳам, улуснинг бирлигини эътиборга олурмиз. Иним, дунёда китоб ўқимоқдан, тафаккурдан, шеър айтмоқдан ўзга завқбахш машғулот йўқдир. Табиатим кўпроқ бу томонга мойил эди. Сокин бир масканда яшаб, бу завқ дарёсида сузмоқчи эдим. Лекин менга, маълумингиз, давлатда вазифа бердилар... Ёлғиз эл ва улус манфаатини назарга олиб, мансабни қабул этдим. Масалан, бир кутубхона яратмоқ хаёлим бор... Сиз энди «доругайи кутубхонаи ҳумоюндирисиз³», сизга таалуқли бўлганидан, айтиб ўтмоқ истайман.

– Ҳар бир нияtingиз учун қул каби хизмат қилурмен, – деди Дарвешали қўлини қўксига қўйиб.

¹ Шиъий ва сунний – ислом динининг шиа ва сунний мазҳаблари.

² Тафриқа – ажралиш, бўлиш, фарқ солиш.

³ Доругайи кутубхонаи ҳумоюний – шарафли, яъни шоҳ кутубхонаси бошлиғи.

– Биз шундай кутубхона бино қилайликки, – завқ билан давом этди Навоий, – бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин. Жамики улум ва фунундаки¹, ...қадимдан то шу дамгача одамзоднинг фикр гавҳари ижод этмишdir ва китоб суратига чекилмишdir – барчаси бизнинг кутубхона хазинасини зийнатласин. Фақирнинг холис нияти шулки, бу ерда Хуросоннинг ва ўзга мамлакати исломнинг барча уламо, фузало, шуароси китоблардан истифода қилғай. Бу ерда фалсафанинг Суқрот, Афлотун ва Арастулари, ҳикмат ва риёзиётнинг Фипогурлари, илми ҳайъатнинг Улугбеклари, шеърнинг Фирдавсий ва Низомий Ганжавийлари – ҳар қайсилари ўз соҳаларида осойишта машғулотда бўлғайлар. Илмнинг равнақига ҳаракат қилғайлар, фикрнинг янги-янги хазиналарини ихтиро эткайлар.

Навоий укасига маънодор тикилди.

– Яхшилик билан ном қолдирмоқнинг ўзи улуғ мукофотdir, – деди у. – Ҳимматингиз самосини ҳаргиз булут қопламасин, иним.

Шоир бир тахта шилдирاما қофоз олиб, очик, қалин китоб устига қўйди. Қаламни чиройли мўъжаз мис сиёҳдонга ботирди-да, қофоз устида жуда эҳтиёт билан, аста юрита бошлади. Қофоз ғалати чизиқлар билан тўла бошлади. Ниҳоят, Навоий қаламни қўйди, қаддини ростлади, укасига табассум билан боқди.

– Мана бу ашколга диққат этинг, – деди у қофозни Дарвешали томон суриб, – биз меъморий санъатда соҳиб вуқуф² эмасмиз. Бу соҳанинг устоди комили, албатта, ўз сўзини айтар, лекин биз ўйлаган иморат, тахминан, шу шаклда бўлиши керак.

Қофоздаги шакл – бинонинг тархи эди. Дарвешали қизиқиб томоша қиларкан, бу муazzам бино бутун тафсилоти билан шоирнинг кўз олдида гавдалангандек, Навоий унинг ички тузилиши, ташқи қўриниши, нақшлари, бўёқларига қадар тушунтириди. Дарвешалининг ҳар бир саволига, гўё шу қабилдаги бинони бирон жойда кўриб, мақбул топган каби, тўла жавоб берар эди. Кейин Дарвешали билан китоблар йиғиши тўғрисида сўзлашди.

ЁН САККИЗИНЧИ БОБ

Зўравон ва ноинсоф солиқчи Тўғонбек қишлоқлардан биридаги гўзал қиз Дилдорни кўнгил хуши учун ўғирлаиди. Қиз унга бўй бермагач, Дилдорни хожаси Маждиддинга инҳом этади, у эса, Ҳусайн Бойқаро ҳарамига совга қиласиди. Қиз оғир қисматига кўниккиси келмайди. У сultonон ҳарамидан қочишига аҳд қиласиди. Дилдорни чин юракдан севган дехқон йигит Арслонқул магрур ва садоқатли қизни қутқармоқчи бўлади. Ҳазрати Навоийнинг марҳамати ана шу ёшларнинг шахсий ҳаётларида ёргу бир из қолдиради. Қуйидаги парчада шулар ҳақида ҳикоя этилади.

¹ Улум ва фунун – илмлар ва фанлар.

² Соҳиб вуқуф – воқиф, хабардор.

Шу кундан бошлаб Дилдор «ёмон ният»ни... амалга оширмоқقا уринди: «Ёўлим, ёки ёрга қовушмоқ!» – бу фикр унга ҳоким бўлди. Тунлари мижжа қоқмай, турли режа ва йўллар ахтарди. Ўйлай-ўйлай, ўзича энг қулай чора топади. Бироқ бир зумдан кейин бундан воз кечади. Чунки қулай деб билган бу режада қўрқинчли мушкулот пайдо бўлади. Ниҳоят, ўйлашдан хуноб бўлиб, бир қарорни маҳкам ушлади.

Бешинчи куни қоқ ярим кечада, бурканиб, ўзини уйқуга солиб ётган Дилдор кўрпадан бошини чиқарди. Ўн икки қизнинг барчаси данг қотиб ухларди. Хурракдан бошқа, на уриниш, на хўрсиниш сезди. Қоронғида жимгина кийимларини кийди. Оқшом ўрин солганда, ёстиғининг тагига суқиб қўйган ханжарни олди. Буни у бир вақтлар эркакларга берилган бир зиёфатдан кейин хонани йиғишираётган вақтда топиб олиб, вазирзодалар, бекзодалардан бири тушириб қолдиргандир, деб қандайдир бир ният билан ҳеч кимга кўрсатмай, яширин сақлаган эди.

Туртиниб эшикка бораркан, юраги узилгандай, бирдан тўхтади: деворга сувалди. У кўп йиллар бирга яшаган, бирга йиғлаган жонажон ўртоқларидан айрилади! Улар билан бирга кечган ҳаётнинг бутун саҳифалари унинг кўз олдидан бир-бир ўтаверди. Бу саҳифалар юрак қони билан ёзилгандек, яқин эди. ...Томогини бўқсан бир дард билан пичирлади: «Хайр, дардошларим, ўртоқларим! Агар ўлсам, гоҳ-гоҳ мени ёдланглар! Тирик бўлсам, мен сизларни ҳеч вақт унумаймен. Тангрим сизларга узун умр берсин, ёруғ кунларни насиб этсин!» Дилдор қайнаб тошган кўз ёшларини енг учи билан артиб, ташқари чиқди. Кеча тим қоронги ва изгиринли эди. Усти қотган лой йўлларда илдам юриб, дараҳтзорлар, хиёбонлар оралаб кетди. Қоронғилик ичидан даҳшатли қўллар унга ёпишаётгандай туюлиб, кўзлари сергак жовдирав: юрак кучли урас, қўллари титран эди. Кичик дарвозага яқинлашганда, чийиллаган товуш эшилди: «Кимсан?» Бу энг золим, итфеъл қул эди. Шунинг учун уни канизаклар ўзаро «Қопогон» деб номлар эдилар. Дилдор чўчиб, орқага тисланди. Кейин ўзини тутиб олди, ханжарни енг ичига яшириб, дадил гапирди:

- Мен, мен, Оллоёр! – югуриб, қулнинг пинжига тиқилди.
 - Тун ўртасида? Бу ёққа қара! – Оллоёр хира фонусни қизнинг юзига тутди.
- Дилдор жўрттага ҳаяжонини қучайтириб, зўраки ҳансирағ гапирди:
- Оч эшикни, табиб мавлоно Абдулҳайга киши юбор!
 - А! Не дейди ўзи? Тушунтир.
 - Хадичабегим бирдан хаста бўлиб қолдилар. Вой ўлай, аҳволлари жуда оғир. Тиллари сўзлашдан қолди.
 - Давлатбаҳт қани? Нега у келмади? – қопиб гапирди Оллоёр.
 - Аҳ, нега аҳволни тушунмайсен! Шўрлик Давлатбаҳт бемор билан овора.

Эшик орқасида посбон борми? Буюр унга!

Оллоёр нимадир пўнғиллаб, дарвоза томон юрди. Белидан калидни олиб, катта чўнг қулфга солди. Дарвозанинг бир қанотини қия очиб, асабий қичқирди:

- Мизроб, ҳай Мизроб!

Қул остонадан ташқарига бир қадам қўйди. Яна Мизробни чақирди. Дилдор остонага чиқиб, қўлини орқасига олиб, дарвозага суялди.

– Посбон бўлмай ўлиб кет, ҳар кеча маст... – вайсади Оллоёр.

Дилдорнинг қутгани бу эди.

– Тезроқ уни топиб жўнат! Бунча бегамсен, – жўрттага қистади Дилдор.

– Кир, қорангни ўчир!

Оллоёр қизни ичкари итариб, дарвозани ёпмоқчи бўлди.

Дилдор фурсатни қўлдан қочирмасликка тирищди Оллоёрнинг устига бирдан отилди-да, ханжар урди. Унинг кўкрагини мўлжаллаган бўлса ҳам, лекин ҳаяжондан, тажрибасизликдан, ханжар қулнинг елкасига тегди, Оллоёр фонусни улоқтириб, бақирди. Дилдор бутун кучи билан қочди. Орқадан бақириб-чақириб Оллоёр қувди. Эллик қадамча нарида Оллоёр Дилдорнинг сочидан ушлаб қолди. Қиз орқага қайрилиб, унинг дуч келган аъзосига шошиб-пишиб, лекин ғазаб билан уч-тўрт марта тиф урди. Оллоёр даҳшатли чинқириш билан ерга юмалади. Дилдор ханжарни қўлда маҳкам сиқиб, ўқдай учди. Атрофдан «ҳой, тут!» каби қисқа, кесик садолар эшитила бошлади. Томоги қақраган, ғазабли, эссиз-ҳушсиз Дилдор бор кучи билан югурди. Анча масофа босгандан сўнг қоронгида пастгина деворга бирдан урилди. Девордан чаққон сакради. Қуюқ дараҳтзор орасига киаркан, орқада ҳансираган, пишқирган кимдир девордан юмалади ва қувди. Дилдор қутулишга илож йўқлигини сезди. Ғазаби тошди. Ханжарни кўтариб, қувловчига ҳамла қилди. Лекин гурзидай муштнинг зарбаси билан шу онда ерга мукка йиқилди.

Савол ва топшириқлар

ТУШУНИШ

Нима сабабдан Навоий ўз болалиги ва ёшлик йилларидаги воқеаларни эслайди?

ҚЎЛЛАШ

Жуфтликда ишиш

Ёзиш

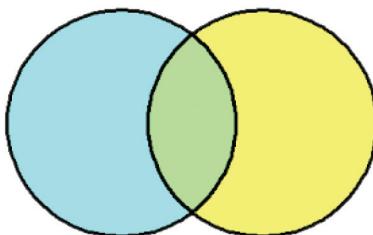
- Парча мазмунини ёритиб берувчи 7 та таянч сўзларни ёзинг ва уларни изоҳланг.
- Дилдорнинг табиатига хос хусусиятларни асар матнига таянган ҳолда ёритиб беринг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Парчани “Чархпалак” усули орқали таҳлил қилинг.

УМУМЛАШТИРИШ

Алишер Навоий ва унинг укаси Дарвешалининг оға-ини ўртасидаги муносабатни Венн диаграммаси орқали қиёсланг.

“Ягона давра” усули орқали берилган парча бўйича фикрларингизни билдиринг.

БАҲОЛАШ

Романнинг ёзилиш тилига эътибор беринг. Сизнингча, ёзувчи ўша давр руҳини қай даражада етказишга муваффақ бўлган?

	Ўқиши		Муҳокама қилиши		Сўзлаш
--	-------	--	-----------------	--	--------

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Боги Зоғоннинг зарҳал хоналаридан бирида Тўғонбек сувсар пўстинга ўрагиб, ёш шаҳзода Музaffer Мирзо билан нонушта қилиб ўтиради. Шаҳзодага яқинлиги орқасида унинг обрўси кун сайин ошарди. Ҳусайн Бойқаро унга бекларидек илтифот кўрсатарди. Энди давлатда энг катта мансабдорлар у билан ҳисоблашмоққа мажбурлар. Тўғонбек шаҳзодадан суюргол¹ тариқида катта ерлар олган. Ҳиротнинг донгдор давлатманд оиласидан Абулзиёнинг гўзал қизига уйланган. Унинг эшигига қўша-қўша навкарлар, уй ичидаги ўнлаб чўрилар хизмат қилади. У Музaffer Мирзо исмидан ҳар хил хиёнатга бош уриб, ҳар жиноятни оқлайди. Тўғонбек... режаларини содда сўзлар, содда, ёрқин мисоллар билан, бола англайдиган равишда, яққол кўрсата билганидан Музaffer Мирзо уни қизиқиб тингларди...

¹ Суюргол – подшоҳлар томонидан совға қилинган ер.

...Хизматчи дастурхонни йиғиштиргандан сўнг шаҳзоданинг йигитларидан бири кирди. Бу қўшиқчи, ўйинчи, ярим шоир, ярим жангчи эди. Зиёфат ва базмга доир ишларни аксар вақт у бажаарди. Йигит бу қунги умумий зиёфат учун кимлар чақирилиши ва нималар ҳозирланиши тўғрисида сўради. Тўғонбек меҳмонларни, чолғучи ва ўйинчиларни, овқат ва ичкиликларни бирпасда санаб берди. Йигит қўзғола туриб, яна ўтирди, олифта мўйлабини силаб, кулимсираб, деди:

- Бу кеча Хадичабегим саройларида ажаб воқеа рўй берибди, эшитдиларми?
- Қандай? – Тўғонбек билан шаҳзода айни вақтда сўрашди.
- Бир канизак, – давом этди сўзида йигит, – тун ярмида қочибди, бир қулни ханжар билан ғоят қаттиқ яралабди.
- Забардаст экан-да! Хўш, тутибдиларми? – сўради Музaffer Мирзо.
- Тутибдилар.
- Ислини билдингизми? – сўради пешонасини қашиб Тўғонбек.
- Голибо, Дилдор, дедилар...

Музaffer Мирзо қўлинин силтаб, воқеага аҳамият бермаганини билдириди-да, муаллимдан имло-иншо дарси олмоқ учун қўшни хоналардан бирига чиқиб кетди. Тўғонбек йигитни юмушга жўнатиб, танҳо ўйлади. Сўроқда бир чоғлар, Ёдгор Мирзо тартибсизлиги замонида, қизнинг Тўғонбек томонидан олиб қочилгани таҳқиқланса, гапчувалиши мумкинлигини мулоҳаза қилди – кўнгли ғаш бўлди. Аксига Мажидиддин ҳам Ҳиротда эмас. Қизнинг изини тезроқ ўчириб, хавфсизланишга қарор қилди. Қундузи сербар бўркни¹ маҳкам бостириб кийиб, ташқарига югарди. Отни миниб, орқасидан уч сувори навкарни эргаштириб, Ихтиёриддин қалъяси томон қаттиқ елди. Қоровулхона олдида отдан тушган ҳамон ёнига Зайниддин қелди.

- Бу ерларда нима қилиб юрибсиз, мулло? – кеккайиб, тил учида сўради Тўғонбек.
- Бугун бир ақрабомиз жаҳаннамга тушибди, – жавоб берди Зайниддин сохта тавозе билан. – Ўйлайменки, бек жанобларининг ҳам бошида шунга ўхшаш бир дағдаға бордир.

Тўғонбек бу сўзлардаги кинояни тушунди, лекин ўзини билмасликка солди.

- Ундей тўқимачиликка берилманг, мирзо йигит! – деди-да, отни навкарларга тутқазиб, ғизиллаб қоровулхонага кирди.

Зайниддин узок чўзилган бир ўлтиришдан тонг қоронғисида чиқиб, таниш бир сипоҳидан воқеани эшитган эди. «Яна Арслонқулнинг гўзали бўлмасин», деган бир шубҳа билан бу ерга югарди. Шубҳаси ҳақиқат бўлиб чиқди. Қиздан дастлабки сўроқни Эрали жаллоднинг ўғли Пирмат Қалла сўраганини, қиз ҳеч кимнинг исмини айтмасдан, ўзини шоён бир жасурлик билан тутганини эшитди.

Зайниддин совуқда қалтираса ҳам, Тўғонбекнинг чиқишини кутди. Чунки унинг худди шу воқеа муносабати билан келганлигига шак қилмасди. Кўп ўтмасдан, ғолибона юриш билан Тўғонбек ичкаридан чиқди. Зайниддинга истеҳзо

¹ Вўрк – қалпоқ, қишлиқ бош кийим.

аралаш кулиб ҳам қўйди. Зайниддин ичида ўйлади: «Ҳа, ит, ҳақиқатни булғамоқчи бўлдинг!». Кейин Тўғонбекка яқинлашди.

– Тунги воқеанинг оқибати не бўлур экан, бек? – сўради Зайниддин қизиккан чет одамдай.

– Мен қайдан билай? Ўзга дардим йўқми? – тескари қараб, тўнг жавоб берди Тўғонбек.

Зайниддин кескин бурилиб, мадрасага югорди.

Хужрада Султонмурод билан Арслонқул нима тўғрисидадир қизгин гаплашмоқда эдилар.

– Кел, дўстим, мушкул масалада бизга йўл кўрсат, – суюниб ёнидан жой кўрсатди Султонмурод.

– Қандай масала?

– Ахир, Дилдорни қутқармоқ керак! – жавоб берди Султонмурод.

– Тўғри, жуда илдам қутқармоқ керак. Фақат, биласизми, қаердан?

– Қаердан эмас, қандай қилиб, денг!.. – қалпогини кўтариб, умидвор кўзлари билан Зайниддинга тикилиб, – деди Арслонқул.

– Нима? Голибо, фафлатда экансизлар. Қиз бир зиндан иккинчи бир зинданга тушди!

Арслонқул билан Султонмурод нафаслари ичига тушиб, кўзларини олайтиришди...

Зайниддин бутун воқеани айтиб берди. Хужрани чуқур жимжитлик босди. Арслонқулнинг кўзларидан томчилар юмалади. Султонмурод тўсатдан кўзғолди.

– Филҳақиқат, бу қиз олам нодираси экан! – бутун гавдасини қамраган ҳаяжон билан гапирди у. – Биродарлар, ҳар қайсимиз бир вазифага бел боғлайлик. Дилдорнинг жонини ўз жонимиздай сақлаймиз. Зайниддин, сен Тўғонбекнинг кирдиқоридан дурустроқ хабарлар топмоқقا ҳаракат эт! Арслонқул, сиз қўргон теварагидан узоқлашманг, лекин, ғоят хушёр бўлинг! Мен... мен не қилай? Афуски, вазир Хўжа афзал жаноблари кеча Марвга жўнаган эдилар. Хўб, мен инсофли беклардан, Ҳиротнинг эътиборли зотларидан кўмак сўраймен...

Султонмуродга ҳеч ким эътиroz қилмади. Оқшом, агар тинчлик бўлса, Зайниддиннинг уйида учрашмоққа тил бириқтириб, ҳужрани тарқ этишди.

Арслонқул дев қадамлар билан юриб, Қалъаи Ихтиёриддинга келди. Устма-уст юксалган тоғ чўққилари каби баланд, муаззам қалъа... Баланд кунгуруали, қалин, метин деворлари, азamat қуллалари¹, тупроқ қўргонлари билан самога юксалган қаҳрли, оғир иншоот... Зиндан бу ерда эди. Арслонқул қалъа билан унинг шимолида бўлган от бозори ўртасида ғамгин қатнаб турди. Унинг пешонаси темир чамбар кийгандай оғир эди. Унинг кўзида қўрқинч манзаралар жонланди. Бу ерда жаллод болтаси остида кесилган, қўллари қирқилган ёки дорга осилиб, бир нафас типирчилаб, алифдай чўзилган одамларни кўп марта кўрган эди. Юрагини даҳшат қоплади. «Борди-ю, Дилдорни олиб чиқиб оссалар

¹ Қулла – чўққи.

ёки бўйнига тиф қўйиш учун чуқур олдига ётқизсалар – у нима қилади? Хотинлардек чапак чалиб йиғласинми? Қуруқ қўл билан жаллодларга хужумдан нима фойда чиқади?» – ўйлади ичида. Кейин бир он икқиланмасдан, уйга чопди.

Холаси бозорга кетган экан. Ҳовлида танҳо, ғивирлаб юрган чолнинг орқасидан бориб, елкасини астагина қоқди.

– Почча, бир қилич тўғрисида гапирадингиз, кўрсатинг менга.

– А, қилич? Ҳиротни ёв босмоқчими? – ўсиқ қошлари орасига кўмилган кўзларини катта очиб, сўради чол.

– Йўқ, тинчлик... Аммо зарур, – шоширди Арслонқул.

Чол хона ичига кириб, катта сандиқни кўрсатди. Калидни топмагач, йигит сандиқнинг ҳалқасидан ушлаб, куч билан тортиб, очди. Ҳар хил кийим-кечаклар остидан қиличини олди-да, қинидан суғуриб, диққат билан қаради.

– Эй, бўтам, нимасига қарайсен! – деди чол. – Исфиҳон пўлати... Отам раҳматли Амир Темурнинг бекларидан эди. Бу қилич қанча-қанча мамлакатларни кўрган, қанча ҳалқларнинг бошида ўйнаган... Ҳиндистон, Даشتி Қипчоқ, Араб, Эрон, Қофқоз ва Диёри Рум... – яна қўп иқлиmlарни кўрган бу тиф. Соҳибқирон Темурнинг замонида яшаган бўлсам эди, умрим кулолчилик билан ўтармиди? Хитойнинг бир вилоятига ҳоким бўлармидим?.. Во дариф!

– Яхши қилич! – салмоқлаб, тигни яна қинига тиқди Арслонқул ҳам узун чопони ичидан тақиб олди. Сўнгра латтага ўралган бир пичоқни токчадан олиб, этигининг қўнжига суқиб қўйди.

– Ҳа, Яъжуҷ-Маъжуҷга қарши отланяпсанми? Белда қилич, қўнжда пи-чоқ? Аммо тигни, бўтам, ҳақ йўлга ишлат, ноҳақ қон тўкма! – Арслонқулнинг ўйлини тўсиб гапирди чол.

– Бу қилич балқи бутун умрида биринчи марта зулмга қарши ишлатилар!

Арслонқул кўчага чиқиб, бошини қашиб ўйлади-да, баъзи дўст-ёрларига йўлиқмоқ учун Инжил ёқасига, жангу жадалдан завқланадиган олов йигитлардан, ўртоқларидан бир гуруҳини кўмакка чақиргани жўнади.

Хуфтон вақтида Арслонқул Зайниддиннинг эшигини тиқирлатди. Қоронғида бир аёл эшикни очиб, даричасидан шам нури сизғиб турган бир хонага киришни таклиф этди. Хона ичида ҳеч ким йўқ эди. Гилам устида қаламдонлар, қаламлар, ҳар хил шаклдаги сиёҳдонлар, битилган ва битилмаган жуз-жуз¹ қоғозлар ётар, қозиқда танбур ва ғижжак осиғлиқ... Арслонқул бир чеккага ўтирди, қалпоғини бир ёнига қўйиб, кўзларини юмиб, хорғин, ғамли ўйлади. «Бу бечораларни ишдан қўйдим, китобдан айирдим. Бири Рум мамлакатидан келган Чалабий деган катта олимни енгган донишманд бўлса, бири катта битикчи... Мен каби бегона, саводсиз одамга шунчалик меҳрибонлик қиласидилар. Бундай оқ кўнгил, ҳақпраст одамлар бўлмаганда эди, дунё ҳамиша қоронғилик остида қолган бўлар эди. Улар ташвишда, мен бу ерда ўтирайин!» – ўйлади ичида Арслонқул ҳам зиндан томонга жўнамоқчи бўлди. Бироқ, шу аснода ҳовлида гурунг эшитилди. Арслонқул иргиб туриб, икки дўстни қаршилади.

¹ Жуз – ўрам.

– Хўш, кун бўйи нималар билдингиз? – чарчоқ ҳолда ўтиаркан, Арслонқулнинг чопон ичидағи қиличини сезиб, таажжуб билан сўради Султонмурод.

– Ҳеч нима билмадим. Тишдан қарасанг, тинчликка ўхшайди.

– Тўғри, ҳозирча осойишталик... Энди нима қилмоқни маъқул топурсиз? – ёзув ашёларини йифишириб, сўради Зайниддин.

– Бу кеча қилмоқчи бўлган андак юмушимиз бор, агар сизлар мақбул топсангизлар.

– Тунда зинданга ҳужум ясасак, – жиддий гапирди Арслонқул. – Посбонларни, жаллодларни кесиб¹, гуноҳсизларни тутқундан озод қилсак...

– Яхши жасорат, аммо куч қани? Осон иш эмас, ахир, – деди сабрсизланиб Зайниддин.

– Мендан бошқа беш азамат бор, – жавоб берди Арслонқул. – Бари жанг-жадалдан завқланадиган олов йигитлар. Улар Ҳиротда орттирган яхши ўртоқларимдан. Ҳозир зиндан теварагида айланиб юрибдилар. Ижозат берсангиз, фурсат пойлаб, бир қирғин соламиз. Биз бу хусусда ўзаро яктан, яқдилмиз.

Зайниддин ва Султонмурод сукут этиб, бир-бирларига узоқ тикилиши.

– Бу мардона ҳаракатга қандай қарайсен? – сўради, ниҳоят, Султонмурод.

– Мен, ростини айтайин: Арслонқул ва унинг дўстларидан бундай баҳодирлик кутмаган эдим. Жасоратларига офарин ўқимоқлик керак. Аммо, гарчи бу йўлни қанчалик ҳақли топмайин, зиддига сўзламоққа мажбурмен.

– Не сабабдан? Бажара олмоғумизми? – унинг сўзини кесди Арслонқул.

– Мушкул иш! – давом этди сўзида Зайниддин, чиройли қошларини жиддий чимириб. – Улардан ўнлаб киши қирилур, балки сизлардан ҳам бир киши тирик қолмас. Натижа? Балки – ҳеч!

Арслонқул азамат гавдасини эгиб, оғир сукутга ботди.

– Менимча, иним, – Арслонқулга мурожаат этди Султонмурод, – бу қароригизни охирги навбатда, яъни тамом иложсиз қолган бир пайтда тадбиқ этмоғимиз керак. У вақт бундай йигитлик ажойиб бир маънога эга бўлур. Аммо ҳозирча лузуми йўқ. Чунки биз баъзи улуғ мансабдорлар билан сўзлашдик. Улардан яхши ваъдалар олдик. Аҳвол қийин бўлса ҳам, Дилдорга бериладиган жазо орқага сурилди. Ишни эскитмоққа яна ҳаракат қилурмиз.

– Ўлим жазоси хавфи йўқми? – титрак товуш билан сўради Арслонқул.

– Айтиш қийин. Чунки Тўғонбек каби золим йиртқич бор, – жавоб берди Султонмурод.

– Дилдор не жиноят қилибдики, ўлим жазосига буюурлар! – қатъий, ишонч билан деди Зайниддин. – Иншоолло, мамлакатда Тўғонбек кабиларни масъулиятга тортувчилар ҳам бор...

– Аҳвол шундай экан, мен Марвга – Алишер Навоий қошига борамен, – қаддини ростлаб гапирди Арслонқул. – Бутун юрак дардимни шоирга очамен. Бу ўй ҳали хотиримга келган эди, лекин фурсат йўқлигидан, аҳвол танглигидан доғда эдим. Модомики, ўлим хавфи йўқ, албатта, борурмен.

¹ Кесиб – сўйиб, ўлдириб.

– Мана бу фикрингизга жонлар тасаддуқ, – қичқирди Султонмурод.

Султонмурод Зайниддиннинг розилигини истади. Учовлари бу тўғрида қизғин сұхбатлашди. Зайниддин ҳам бу фикрни маъқул кўрди. Арслонқул, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай, жонланиб кетди. Худди ҳозир йўлга тушмоқчидай, қалпогини ҳам бостириб кийиб олди. Лекин бақувват, югурик от топиш керак эди. Арслонқул ва Султонмуродда сийқа танга ҳам йўқ; улар ўз пулларини бириктириб фолбиннинг оғзига урган эдилар. Ниҳоят, Султонмурод ўзида хусусий суратда дарс олувчи давлатманд бир шогирдидан от тиламоққа қарор қилди-да, шошиб жўнади. Зайниддин Арслонқулни бирга олиб, унинг ўртоқлари билан танишмоқ, керак бўлганда фойдаланмоқ ниятида Ихтиёридин қальясига кетди.

Тонгда шаҳар дарвозалари очиларкан, Ҳиротдан илк чиққан киши ўйноқи бедов отли Арслонқул бўлди. Бечора ошиқ работларда оз қўнди. Девдай ютурган, қурбон қидирган қонли йиরтқичдай увллаган сахро бўронларида, тунларда ҳам танҳо йўл босди. Работларда қўнаркан, йўлга чиқиш олдидан холасидан олган бир неча тангани отнинг ем-хашагига харжлаб, ўзи оч ўтириди. Работларда дам олган йўловчиларнинг ҳангомаси унинг қулоғига кирмас, ҳамма вақт юраги ҳовлиқарди: «Балки ҳозир Дилдорни осаётгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдадирлар, ё бўлмаса, азamat шериллари зиндонга босқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдими?» Ваҳим хаёллар йигитни қора гирдоб каби, тунги сахронинг даҳшати каби ўраб оларди.

Тўртинчи кун оқшом узоқдан Марвнинг қўрғонлари кўзга чалинди. Арслонқулни, нечундир, умидсизлик, жасоратсизлик эгаллаб олди. Юраги қаттиқ урди. Далага кенг ёйилган қароргоҳ чодирларига етгач, бу кайфият янада кучайди. У бўшашиб отдан тушди. Зарёқа тўнли, қимматбаҳо қамарли, сувсар бўркли мағрур мансабдорлар, қиличларини осилтириб, ўқ-ёйларини елкаларидан ўтказиб, пиёда, отлиқ кезган қаҳрли сипоҳилар билан қайнаган муҳит ва улуғ шоир билан учрашиш зарурияти уни довдиратди. Унга расмий чопар каби қараган навкарларнинг кўмаги билан Алишернинг чодирига келди. Кириш олдида бир дақиқа иккиланиб, хўрсиниб олди. Доимий яшаш учун қишибоп этилиб қурилган катта, баланд, қалин чодирнинг тўрида, қандилларда ёнган шамнинг нурида энгashiб ёзув ёзган шоирга қўл қовуштириб салом берди. Алишер бошини кўтариб, диққат билан йигитга тикилди.

– Кел, иним, эсонмисен? – қаламни қўйиб қўлини чўзди шоир.

Арслонқул эҳтиром билан унинг қўлини қисди. Шоир кўрсатган жойдан кўра қуайироққа тиз чўқди. Навоий ўз яқинларига қилган илтифот билан гапира бошлади:

– Бу томонларда не қилиб юрибсен? Ҳиротдан қачон чиққан эдинг? Сўйла, бизнинг Инжил лабидаги ишларимиз илгари бормоқдами?

Арслонқул дадилланди. Навоийнинг биноларида ишлар тўғрисида тафсилли сўзлади. Мирак Наққошдан чизи шикоят ҳам қилиб қўйди. Навоий завқланиб кулди, йилтираган кенг пешонасини ингичка бармоқлари билан силади, яна

сўзлашга қистади. Саволлар берди. Арслонқул ўз мақсадини тезроқ баён қилишга ошиқарди. Ниҳоят, ўз дардининг ифодасига йўл очди:

– Тақсир, мен Мирак Наққош билан Инжил бўйида ғижиллашиб ишламоқни орзу қиласардим, лекин бошимга бир фалокат тушиб, останангизга бош уриб келдим.

– Не фалокат? – дарров қизиқди Навоий.

Арслонқул қудратли гавдасини бир оз эгди. Юзидаги дард, товушидаги ҳаяжон билан бутун воқеани бошидан-охиригача айтиб берди. Ҳеч нимани, хатто фолбин воқеасини ҳам яширмади. Охирда: «Умидим ёлғиз сиздан. Элга кўрсатган марҳаматингизни бу бечорадан аямагайсиз» деди-да, Султонмурод ёзиб берган хатни қўйнидан олиб, шоирга узатди. Навоий уни шамга тутиб ўқиди, олимнинг аҳволини сўради. Султонмурод билан унинг ўртасидаги самимиятни эшитиб, хурсанд бўлди. Кейин Дилдор билан йигитнинг ilk севишган замонлари, қишлоқлари ва турмушларига доир бир кўп нарсаларни билишга қизиқсинди. Арслонқул, энди ўз қадрдонлари билан суҳбатлашгандай, тортинасадан сўзлашди. Навоий сўзини битиргач, Арслонқул унинг оғзидан умидбахш сўз эшитмоқ орзуси билан ёниб:

– Тақсир, зинданда ётган у баҳти қарога нажот йўли борми? Ёинки... – сўзни охирига етказолмай, сукут қилиб, ерга қаради Арслонқул.

– Сабр эт, йигит, – жавоб берди Навоий жиддий, – агар мамлакатда жабрзулм бениҳоят авж олмаса эди, ишқингиз қаро киймас эди. Оила қўйнидан қизни ўғирлаб, чўри қилмоққа кимнинг ҳадди бўлур эди?! Модомики, бизни йўқлаб келибсен, дардингга даво топмоққа уринурмиз. Балки подшоҳга арз этурмиз. Чунки ёри дилнавозинг ўз жасоратида бир нима ортиқча иш қилибди. Зотан, бу ёмон эмас. У Тўғонбек каби қора махлуқларнинг иродасига соф, ҳур вижданлар асло итоат этмасликларини ғоят гўзал исбот этибди. Аммо қонунан оқламоқ учун бир оз ўйламоқ керак.

Арслонқул суюниб, ҳаяжон билан ўрнидан турди, ташқари чиқмоққа ижозат тилади.

– Хўб, истироҳат қил, сенга овқат берсинлар!

Йигит қоронгуда отлар орасида туртиниб, ўз жийронини топди. Силаб-сий-паб хашакка қўйди. Кейин ҳар ерда гулхан ёқиб тўп-тўп ўтирган навкарларнинг тунги ҳангомаларига аралашиб кетди. Улар билан бирга катта иштаҳа билан шовла, эт еди.

Чоштгоҳ паллада уни Навоий чақираёганини билдирилар. Қадамларини унда-мунда ташлаб, ички ҳаяжон билан чодирга кирди. Навоий худди кечаги жойида, кўкимтириш шоҳи чопонга ўралиб ўтирап эди. Ёнида ғижжак ва танбур турарди.

– Муродинг ҳосил бўлди, йигит! – қувонч билан хабар берди Навоий. – Мана бу фармонни шамолдай тез элтиб, қалъя бекига топшиурсен. Асира ёрингга тез қовуш. Биздан ҳам салом айт! – кейинги сўзларни шоир кўзларида тошган самимий табассум билан сўзлади.

Арслонқул хатни жуди эхтиёт билан қўйнига жойлади. Кўзларига ёш тўлиб, суюнчидан титраб, самимий, содда сўзлар билан шоирга миннатдорчилик билдириди.

Арслонқул отга югурди. Эпчиллик билан эгар-жабдуқни тўғрилади. Миниш олдида, йўлда отни боқиши учун ем тўғрисида ташвишланди. Пул оз қолган. Навкарлар, отбоқарларга «отанг яхши, онанг яхши» қилиб, битта қопчага арпа солиб олди-да, жийронни дингиллатиб, шаҳдам жўнаб қолди.

Савол ва топшириқлар

БИЛИШ

Берилган парчани қай даражада дикқат билан ўқидингиз? Кузатиш учун “Дуруст ва дуруст эмас” ўйинини ўтказинг. Қуйидаги берилган гаплар дуруст бўлса (+), дуруст бўлмаса (-) белгиси қўйиб чиқинг.

Ҳусайн Бойқаро унга беклариdek илтифот кўрсатарди.	
Тўғонбек бу сўзлардаги кинояни тушунмади, шу сабаб ўзини фикрини маъқуллай бошлади.	
Зайниддин узоқ чўзилган бир ўлтиришдан тонг қоронгисида чиқиб, таниш бир сипоҳидан воқеани эшишган эди.	
А, қилич? Ҳиротни ёв босмоқчими?	
Бу кечак қилмоқчи бўлган андак юмушимиз бор, агар сизлар мақбул топсангизлар.	
Тўғонбек Арслонқулнинг розилигини истади.	
Тўртинчи кун оқшом узоқдан Марвнинг қўргонлари кўзга чалинди	
Навоий ўз мақсадини тезроқ баён қилишга ошиқарди.	
Музаффар Мирзо құдратли гавдасини бир оз эгди.	
Султонмурод билан унинг ўртасидаги самимиятни эшишиб, хурсанд бўлди.	
Чоштгоҳ паллада уни Тўғонбек чақираёғанини билдирилар.	
Арслонқул отга югурди.	

ТУШУНИШ

Гурӯҳда ишлаш

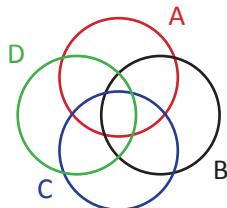

Ёзиш

Нима учун Арслонқул Навоийдан нажот излаб боради? Бунинг ҳаётий асослари борми? Ўқитувчингиз ёрдамида тарихий фактларни излаб кўринг.

ҚҰЛЛАШ

Султонмурод, Зайниддин ва Арслонқұл муносабатларини қуидаги чизма орқали ёритинг.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

“Жадвал” график-органайзери орқали парчани таҳлил қилинг.

Моҳияти	Ижтимоий тарбия турлари				
	Мағнавий ахлоқий тарбия	Ақлий тарбия	Жисмоний тарбия	Әстетик тарбия	Меҳнат тарбияси
Мақсади					
Вазифалари					
Үзига хос жиҳатлари					

УМУМЛАШТИРИШ

Музаффар Мирзо ва Түғонбек табиатига хос жиҳатларни “Т-жадвал” усули орқали ёритиб беринг.

Музаффар Мирзо		Түғонбек	
Ижобий	Салбий	Ижобий	Салбий

БАҲОЛАШ

“Инсерт” усули орқали берилган парчадан олган билимларингизни мустаҳкамланг.

“V” – биламан	
“+” – билмайман	
“–” – янги ахборот	
“?” – тушунмадим	

Үқиши

Мұхокама қилиши

Сұзлаш

БИЛИШ

“Жигсо” усули орқали парча матнини ўрганинг.

Арслонқұл Ҳиротдан чиққандан кейин Султонмурод ва Зайниддин яна күйроқ масъулият сезиб, ташвишлари ортди. Тун-күн қулоқлари тиккайған, күнгиллари ғаш бўлди. Арслонқулнинг шериклари тун-күн зиндан теварагида, жувозкашнинг отидай, айланиб юрдилар. Амалдорларнинг сўзига, ваъдасига қаттиқ ишониб бўлмас эди. Учинчи қундан бошлаб ҳаяжон ва таҳлика кучайди. Ҳиротда ҳар хил миш-мишлар тарқалди: «Қочқин чўрининг оғзиданми, ё бошқа жойидан дам қўйиб шиширар эмишлар! Дорга осиб, терисини шилар эмишлар! Ётқизиб, қоқ белидан ғўладай арралар эмишлар!» – бир-биридан ваҳим қийноқлар тўғрисида сўзлайдилар. Уларга совуққонлик билан қарамоқ жиноят бўлар эди. Чунки бу миш-мишлар орасида Тўғонбекнинг қонли, қора кўланкаси кўринар эди.

Зайниддин, Тўғонбек қошига бориб, уни инсофга чақиришга дўстини қистади. Султонмурод бу таклифни эшитгуси ҳам келмади.

– Қўй, дўстим, бетини кўрмоққа тоқатим йўқ. Унинг қулоқлари, гўё қўргошин қўйилгандай, ҳақиқат сўзларига тамом кардир.

– Биламен, ўзим ҳам ундан нафрат қиласмен, – деди Зайниддин. – Не қилайликки, зарурият... Унга мурожаат этмоққа, ҳатто ялинмоққа мажбурмиз. Сен унга бор, эски танишликни ўртага сол. Хотиримдадирки, бир вақтлар сени хурмат қиласар эди. Эсингдами, нима дерди: «Султонмурод подшоҳлардан ҳам афзал. Чунки оламнинг хазинаси унинг бошига жамланган...» Шундай демасмиди?

– У вақтларда расво, разил бир қочқин эди. Энди қара! – Султонмурод кўзларини кўкка маънодор тиқди. – Биласенми, Навоийнинг яхши бир байти бор, маъноси шундай: «Ёмонлардан яхшилик кутмоқ ҳайвон шохида гул унмагини орзу қилмоқ билан баробардир!»

Зайниддин ортиқ қистамади. Ҳиротнинг юқори доираларига яқин бўлган баъзи танишлари билан учрашмоқ учун кетди. Ҳар ерда қўрқинчли миш-мишлар эшитди. Яна Султонмурод қошига келди.

– Ҳадичабегим Дилдорнинг ҳаракатидан ғоят қаҳрланган эмиш, – деди у хафаланиб.

– Демакки, иш ёмон, – ранги ўчиб шивирлади Султонмурод. Зайниддин боши билан тасдиқлади. Султонмурод «уҳ» тортиб, индамасдан бир ёққа илдам жўнади. Шаҳарнинг шимолида, эски шаҳзодалардан қолган чиройли бир қасрнинг эшиги олдида олимни икки навкар қаршилади:

– Хизмат?

– Тұғонбек жанобларига хабар берингиз, Султонмурод учрашмоқни орзу қи-
лур.

Навкарларнинг бири, ёқинқирамагандек, имир силаниб, ичкарига кириб кет-
ди-да, қўп ўтмасдан, пайдо бўлди, боши билан имлади. Султонмурод катта боғ
орқали ўтиб... қулоғига ҳалқа осган бир қулнинг кўрсатиши билан қалин сарв-
зорлар орасидаги йўлнинг бошида, мармар зинали, айрим, катта хонага кирди.
Бу уй қимматбаҳо жиҳозларга жуда бой эди, қалин кўрпачаларда Тўғонбек би-
лан мавлоно Шаҳобиддин, яна кеккайган бир неча мансабдор ўтиради. Сул-
тонмуродни Тўғонбек очик юз билан қабул қилди. Кейин у ўзини гўё юртнинг
ҳомийси, ҳаётнинг ҳар томони билан қизиқкан, билимдон ботир саркарда каби
тутишга тиришиб, мадрасалар ахволидан сўз очди. Султонмурод нозик киноя-
вий табассум билан баъзи маълумотлар берди-да, ўзининг нима мақсад билан
келганини айтди. Тўғонбек иягидағи қизғиш, сийрак дағал соқолини қашиб,
сукут этди. Кейин яхдай совуқ, сунъий «қих-қих» қилиб кулди.

– У қочқин чўрига ҳомийлик қилиб нетасиз? – деди у қошлирини киноя
билан кериб. – Уйланмоқчимисиз? Қўйинг, мен сизга кўкраги ҳандалакдай дир-
киллаган сулув қизни топиб берамен.

– Бек, мен сизнинг хузурингизга уйланиш қайғусида келмадим, – ғазабдан
қичқириб гапирди Султонмурод. – Мен ҳозир ўзгаларнинг бахти ва севгиси учун
ғамхўрлик қилурмен. Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи ҳам бахтдир.

Тўғонбек ёстиққа ёнбошлаб, олтин ҳалли шипга қаради. Мавлоно Шаҳобид-
дин бангиларникideк сариқ, қонсиз юзини босган очик киноя ва нохушлик би-
лан деди:

– Юртнинг улуғлари бор, ишни уларга қўйиб бермоқ керак. Бизда бирордан
жиноят содир бўлдими, дарров оқловчилар, адолат ҳақида лоф урувчилар пайдо
бўлади.

– Тўғри, юртнинг улуғлари бор, – деди Султонмурод асабийланиб, – лекин
зулм ҳам зўр, ўзбошимчалик ҳам зўр. Давлатда олий пояга мингандар ичида
жоҳиллар ҳам бор. Биз ҳақиқат юзига тушган қора доғни шилмоқ ниятида кел-
ган эдик.

– Биродар, – қаддини ростлаб, юмшоқ гапиришга тиришди Тўғонбек, – жи-
ноятчига жазо бермоқни худо ҳам, пайғамбар ҳам буюради. Масалани шайх-ул-
ислом ҳал қилур.

– Қизга ҳеч ким жиноят ағдара билмас. Соф, асл руҳли жасур қизга лутф,
марҳамат кўрсатмоқ лозим!

– Баракалло! Бу гаплар қайси китобдан? – хитоб қилди Шаҳобиддин.

– Ҳақиқий китобларнинг барчасида бу мазмун бордир! – жавоб берди Сул-
тонмурод.

– Мен сизга ўгут ўргатгудек билгич әмасмен, – гапирди қовоғини солиб
Тўғонбек. – Бироқ, шу нарса муҳаққақки, қорани оқламоқ ҳеч бир подшоҳнинг
ёсасига¹ сиғмайди!

¹ Ёса – конун маъносида.

Султонмурод келганига афсусланди. Газабини базёр босиб, ўйлади: қизни Мирзо Ѓдгор замонида ким томонидан олиб қочилгани ҳақида тил тегизмакни мўлжаллади. Лекин, Тўғонбекни қутуртиришнинг оқибати қалай бўлар экан, деб иккиланиб қолди. Шу вақтда бир тўда маст, олифта йигитлар ва Ҳиротнинг машҳур қиморбозлари кириб келди. Султонмурод тил учидা совуққина хайрлашиб, эшикка отилди. Ҳаяжондан, боғчада текис йўлни қўйиб, дараҳтлар орасида, билқиллама нам ерда, кафшини лойга ботириб югуаркан, орқадан то-вуш эшитди: «Мавлоно Султонмурод!» Олим қайрилди. Уй зинасида Тўғонбекни кўриб, қайтди.

– Дўстим, биздан кўнглингиз, қолди-а? – илжайди Тўғонбек.
– Мен сизни фазилатга даъват қилган эдим, афсус!
– Мен ҳалқ олдида сизнинг илтимосингизга шундай жавоб бермоққа мажбур бўлдим. Тушундингизми? Гарчи бу ишга менинг дахлим йўқ бўлса ҳам, сўзингизни ерда қолдирмасликка тиришурмен.

Султонмурод кўзларини катта очиб, энди очиқ юзли Тўғонбекка тикилди.
– Кўнглингиз тинч бўлсин! – ишонтириб сўйлади Тўғонбек.
Султонмурод ташаккур билдириб, хайрлашиди-да, суюниб, мадрасага келди.
Хужрада Зайниддинни аввалгидан ҳам ғамгин кўрди.

– Хотиринг жам бўлсин, дўстим, балонинг олдини олдик.
– Ҳақиқатми? – ишонқирамай сўради Зайниддин.
Султонмурод bemалол ўтириб, орада ўтган ҳамма гапни айтиб берди. Дастрлаб аллақандай гумонларга борган Зайниддин, кейин, айниқса, Султонмуроднинг ишончи таъсири билан, таскин топди. Бу оқшом улар ҳатто Арслонқулнинг қуролли шерикларини тарқатиб юбориб, тинч ухлашди.

Эртаси қиём чоғида икки дўст кўчага чиқишиди. Саҳҳоблик растасига кириб, янги китоблар билан танишишиди. Бу ерда ҳамма вақт учрайдиган баъзи олимлар, шоирлар, ҳаттотлар билан гаплашиб, турли мавзуларда сұхбатлашишиди, талашишиди. Кейин ўзларининг бир неча кундан буён ўрганиб қолган жойларига, Ихтиёриддин қалъаси томонга беихтиёр боришиди...

Улар пешин намозини шу ердаги масжидда адо этиб чиққанларида, узоқда қалин оломонни кўрдилар. Гумонсираб бир-бирларига қарадилар-да, у томон югурдилар: қоровулхона эшигига Тўғонбек қаққайган... «Нима гап?» – ранги ўчиб, Зайниддинга қаради Султонмурод. У жаҳл билан лабини буриб, кўздан йўқолди. Бир неча дақиқадан сўнг қайтиб, Султонмуроднинг қўлини туртди-да, четга имлади.

– Биласенми, – деди у лаби-лабига тегмай, – иш тамом... Тўғонбек Музофар Мирзо номидан фармон ёзиб, унинг йигитларига топширибди. Ҳозир ҳукмни ижро қиласмишлар.

Султонмурод шақ-шақ титраб кетди: «Ҳа, ит Тўғон, ғафлатда қолдирдинг бизни!» деди-да, пешонасига урди. Сўнг, бирдан ғазабли ҳаяжондан ўзини йўқотгандек, Тўғонбек томонга отилди. Зайниддин уни чаққонлик билан қучоқлаб олди.

- Дўстим, эсингни едингми? Эндиғи ҳаракат бефойда! – деди у орқага суреб.
- Тангри ҳаққи, мени қўйиб юбор! – қичқирди Султонмурод. – У итнинг башарасига бутун халойик олдида бир тарсаки урай! Майли, қўлидан келса, мени ҳам дорга оссин!
- Беҳуда гапларни қўй! – ялинди Зайниддин. – Бир кун ундан ўхшатиб ўчимизни олурмиз.

Одам борган сари қалинлашди. Ҳар ким ўз билганича, тўқиб-бичади: осармишлар, кесармишлар! Кўплар ачинади: «Гуноҳи нима экан? Бечора қиз қафасдан қутулмоқчи бўлибди, холос!»

Тўғонбек ичкари кириб кетди. Посбонлар кўпайди. Музaffer Мирзонинг хос йигитлари пайдо бўлди. Улар даҳшат билан қичқириб, уриб, одамларни четга сурба бошладилар.

– Нима қилмоқ керак? У бизни аҳмоқ қилиб, маъсум қизни кўз олдимизда қурбон этадими? Бу қандай разолат? – қичқирди Султонмурод.

– Вақт йўқ, шу чоқда кимга бориб арз этасен? Тўғонбекдан ёрдам сўраймизми? Қасос учун букун-эрта Тўғонбекнинг калласини олдиурмен!

Навкарлар одамларни суреб, қонли иш учун жой ҳозирлай бошладилар. Жаллоднинг ҳам манҳус¹ сиймоси кўриниб қолди.

– Арслонқул! – қаттиқ қичқирди Султонмурод ва узоқда елиб келаётган жийрон отга югурди.

– Тинчликми? – отни тўхтатмасдан сўради бақириб Арслонқул.

– Тинч... Сиз не келтирдингиз? Тўхта!

Арслонқул отдан сакради. Қўлтиғидан қофозни чиқариб, Султонмуродга тутқизди: «Қалъа бекига!» Султонмуроднинг елкаси орқали Зайниддин ҳам қофозга тикилди. Сўнг учовлари олдин-кетин қалъа бошлиғига чопишиди.

Султонмурод кенг елкали, қўзлари аллақандай ҳаракатсиз, шоп мўйлов йигитга қофозни очиқ виқор ва ғурур билан топширди. Қалъа беки йўғон, дағал бармоқлари билан қофозни очиб, қимир этмай тикилиб қолди. Ниҳоят қичқириб гапириди:

– Ўлимдан ҳам, зиндондан ҳам қутулди! – навкарларга буюрди. – Олиб чиқинглар!

– Айт, бу битик нима? Кимдан у? – қалъа бекига яқинлашиб, ғулдиради Тўғонбек.

– Алишер Навоийдан... Мана, ҳамма бекларнинг муҳри босилган. Итоат қиласмен! – совуқ жавоб берди қалъа беки.

– Ҳақиқат ҳамиша устун, у ҳамиша ғолиб чиқур! – кескин равишда гапириди Тўғонбекка Султонмурод.

Тўғонбекнинг юзи жаҳл ва ғазабдан аллақандай ёмон тиришди. Бўркини қўлига олиб, индамасдан лапанглаб чиқиб кетди. Навкарлар оёқ-қўли занжирбанд Дилдорни олиб кирдилар. Унинг юзи хасталарникидай сарғайган, факат жасур боққан кўзларигина жовдирав, ёнар эди. У мажолсизлангандек, деворга суялди.

¹ Манҳус – жирканч, нақс босган.

Арслонқул югуриб бориб, унинг пешонасини силади-да, дарров занжирларни еча бошлади.

– Мени қаерга олиб борадилар? Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда? – паришон сўради Дилдор.

– Қутулдинг, жоним, бутунлай қутулдинг! Дадил бўл! – йигламсираган товуш билан майин деди Арслонқул.

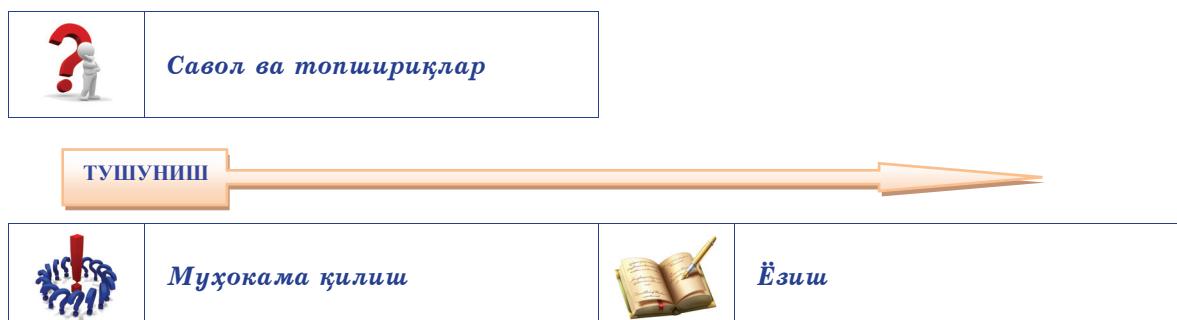
– Ишониш қийин, ростми? – кўзларини катта очиб, гўё саволига ҳаммадан жавоб олмоқчидек, атрофдагиларга бир-бир қаради Дилдор.

Тўрт-беш қадам нарида турган Султонмурод ҳаяжонли эди. У, Дилдорнинг бетига қарашибга ботинолмаган каби, бошини қуи солган эди. Улар кўчага чиққанди, оломон суюнч ва сурон билан қаршилади. Кимдир қаттиқ қичқирди: «Марвдан Навоий Ҳиротдаги балога чангали солди!»

– Тўғри!

– Умрлари узун бўлсин! – гуриллади оломон.

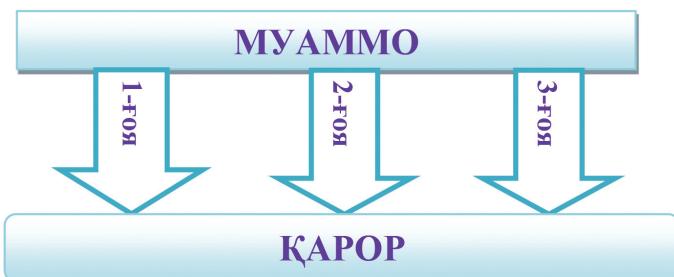
Оломондан узоқлашгач, Арслонқул тўхтаб, дўстларини уйга таклиф этди. Султонмурод чарчаганлигини баҳона қилди-да, узр тилади ва улар билан бирга боришни Зайнiddиндан ўтинди. Дўсти рози бўлди.

1. Нима учун Султонмурод ва Зайнiddин Дилдор учун масъулиятни ўз бўйниларига олди?
2. Арслонқулнинг қайси жиҳатлари Навоийда яхши таассурот қолдирди? Жавоби-нгизни исботланг.

ҚЎЛЛАШ

“Қарорлар шажараси” усули асосида асардаги Арслонқулнинг дуч келган муаммолари устида ишланг.

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

Матн устида тадқиқот иши юритинг. Жадвални тўлдиринг.

Матннинг асосий гоясини топинг	
Аниқ ва ноаниқ маълумотлар	
Фикрингизни расм билан тасвирланг	
Асар бўйича ҳаётий мулоҳаза юритинг	
Тарбиявий хулоса чиқаринг	

УМУМЛАШТИРИШ

Берилган парча асосида ушбу жадвални тўлдиринг.

Асарнинг авж нуқтаси	Тугуни	Ўқувчи фикри

БАҲОЛАШ

Навоийнинг ёрдамга муҳтоҷ одамларга бўлган муносабатига нуқтаи назарингизни билдириб, Арслонқул мисолида “Беш дақиқали эссе” ёзинг.

	Ўқиш		Муҳокама қилиш		Сўзлаш
--	------	--	----------------	--	--------

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Навоий хуфтондан сўнг, кутубхонани айланиб чиқиб, ўз хонасига кирди. Шамдонни токчадан олиб, кичкина майин гилам ёпилган паст курси устига қўйди. «Мажолис ун-нафоис»ни давом эттиришга ўтирди. Савағич қалам қоғоз устида шоирнинг фикрига, туйғусига иноқ юриб кетди.

Навоий тунларда қаламни қўлга олиб, ўз фикрлари, туйғулари билан улфатчилик қилишни севарди. Бу – бир қарич болаликдан қолган одат әди.

«Мажолис ун-нафоис» – бир неча юз шоирнинг ҳаётлари ва ижодларининг япроқларидан терилган бир гулдаста. Навоий Хуросон ва Мовароуннахрда яша-

**Мұҳаббат жоми дурдошоми улдур,
Ҳамоно Зинда пили Жомий улдур.**

**Күрүб сармаст жоми вахдат они,
Демишлиар Зинда пили ҳазрат они.**

Алишер Навоий. "Хамсат ул
мутаҳайирин"дан

моқда бўлган ёки дунёдан кўз юмган шоирларни, шеърга алоқа кўрсатган олим, фозилларни хотирага олади. Кўпларини танийди, кўплари билан мактублашган. Ораларида унга дўстлик или билан боғланганлар бўлганидек, душманлар ҳам бор. Лекин Навоий уларнинг ҳаётига, феъл-атворига, истеъодидига, юксак фазилатлари ва ожизликларига холисона қарайди. Инсонларга хос қанча ғалати, қизиқ, турли-туман сифатлар кўз олдида ёрқинлашади... Инсон табиатининг порлок, хира, рангсиз, қора ва ҳоказо сонсиз жилвалари кўз олдида тажассумланади. Қанча ёрқин ва нодир сиймолар, қанча разил ва ожиз, қайгули ва кулагили қиёфалар унинг тасаввур ойнасида акс этади. Баъзан бир онгина шоирнинг юзидан маънодор табассум учеб ўтади. Шеър, санъат, илм аҳли – майли яхшими, ёмонми, оқилми, жоҳилми, инсонми, шайтонми барибир сўзнинг торини чертган. Шунинг учун китобда унинг тўғрисида бир неча оғиз гапириш керак.

Навоий фикрларининг базмига, қаламнинг оҳангига берилиб, вақтнинг алла-палла бўлганини сезмай қолди. Қаламни қўйди. Бармоқларида оғриқ сезди. Деворга суялиб, бошини қуи солган ҳолда фикрга толгандай, бир муддат ўтиради. Яна касал Жомий кўз ўнгига келди. Юраги ҳовлиқди. Қундуз борганда, bemornining ҳолини кўриб, кўнгли алланечук бузилган эди. Бирон кишини юборсаммикан, деб ўйлади. Лекин сезгилари ташвишли бўлганидан, ўзи боришга қарор қилди. Ўрнидан туриб, шамни ўчирди.

Изғирин шоирнинг юзини тирнади, этакларига ёпишди. Осмон қора, хўмрайган. Узоқда, майдонда навкарлар, қоровулларнинг гулхани туннинг қора бағрини яламоқда эди. Қаердадир чанг, уд ва най овозини эшитди, қаердадир ёлғиз товуш унинг бир ғазалини янги яратилган мақомлардан бирига солиб айтмоқда.

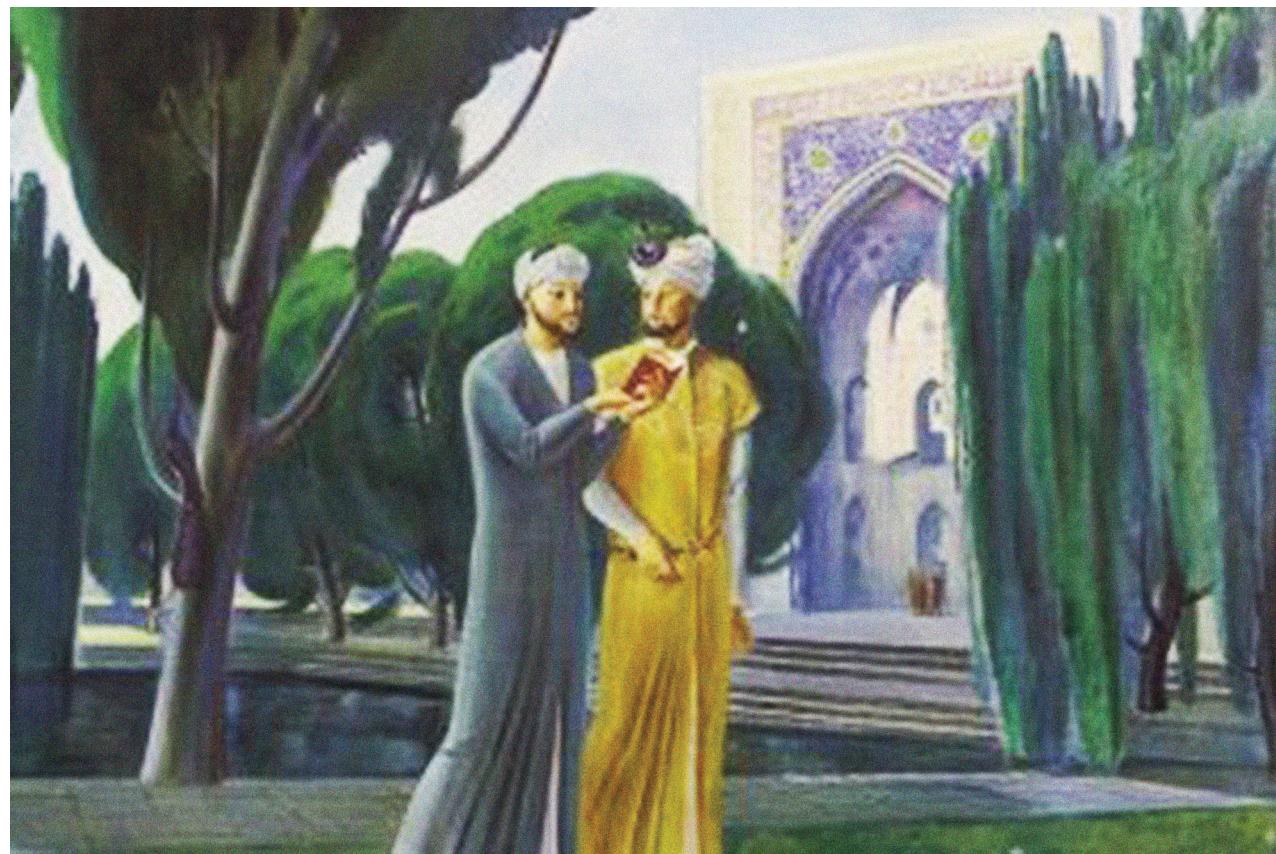
Жомийнинг эшигигида, фанор билан ёритилган ҳовлида одамларнинг ташвиш билан юриб турганини кўрди. Булар Жомийнинг ақраболари¹, яқинлари, дўстлари эдилар. Навоий bemornining ҳоли ҳақида ҳеч ким билан сўзлашмаса ҳам

¹ Ақрабо – яқинлар, қариндошлар.

юрагини бирдан ўткир алам саншиб кетди, Хона ичига кирди. Тўрда, тўшакда ётган беморнинг атрофида бир тўда дўстлар туарди. Жомийнинг оёғида унинг ўғли Зиёвиддин Юсуф йифидан шишган қўзларини ожизлик билан отага тиккан эди. Навоий хастанинг олдига тиз чўкиб, бошига энгашди. Қайғу ва муҳаббат учқунланган сўзлар билан унга мурожаат этди. Эвоҳ, донишманд қўзлар очилмади! Жомий беҳуш эди! Навоий дардли қўзларини табиб Абдулҳайга тикди. Ҳозик¹ ҳаким бошини ожизона чайқади, холос. Навоий қалтираб ўрнидан турди, қўзларидан ёшлар қўйилиб, соқолларини ювди. Зиёвиддин Юсуфнинг бошини ота меҳрибонлиги билан силаркан, ҳеч ким ўзини тута олмади – ҳўнграб ҳўнграб йиглашди.

Жомий гоҳ қисқа муддат ҳушига келади, гоҳ яна беҳол бўлиб ётади. Навоий унинг ёнидан силжимади. Хушовоз Фиёсиддин Дехдор Жомий бошида қироат билан муттасил Қуръон ўқиди. Кейин қалин халқ давра қуриб, нақшбандий усулига мувофиқ зикр тушди. Эрталаб хастанинг ҳоли яна оғирлашди, кўп ўтмасдан ўлим ўз оғушига тортди...

Ўлимнинг еттинчи куни Навоий улуғ дўстининг хотираси учун минглаб халқقا ош берди. Бу ерда Жомий ҳақида ёзилган шеърлар ўқилди. Оқшом уйга ҳорғин қайтди. У Жомийнинг ўлимидан кейин қандайдир бир танҳолик, ўксиз-

¹ Ҳозик – моҳир, билимдон.

лик сезар, бирин-сирин ўлим оғушидан жой олаётган жонажон дўстларни алам билан ёдлар, ҳаёт ва ўлим зиддияти ҳақида алам билан ўйлар эди. Бу – оламнинг марказий масаласи каби унинг бошида гала-гала масалаларни тұғдирарди. Фикр фалсафа, илм, ҳақиқат, худо масалаларининг тубсиз гирдобида чирпанар, яраланган бургут құдратли қанотларини тоғ-тошларга ура-ура, хавфсиз құнаржай топишга урингандек, унинг фикри ҳам негизли бир маскан қидирарди.

Хотирига бир вақт ёзган шеъри тушди:

Нечук май билан бўлмасун улфатим,
Ки жон қасди айлар ғами меҳнатим.
Назар айла бу коргоҳ васфига,
Ки ортар томошасида ҳайратим.
Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин,
Топа олмади саъй ила фикратим¹.
Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не умид яқин бўлди, не ружъатим²,
Не касби улум этти ҳал мушкулим,
Не тутти илик тақвою тоатим³.
Топай деб хабар ушбу мақсаддин
Туташти баси қавм ила суҳбатим.
Не қилур бу дардим иложин ҳаким,
Не шайх айлади дафъ бу иллатим.
Менинг бошима бас қаттиқ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.
Харобот аро кирдим ошифта ҳол.
Май истарга илгимда синган сафол.

Илҳомнинг шавқи билан айтилган бу фикрлар шоирнинг ҳозирги қайфиятига кўпроқ мос келади: асрлар сажда қилган ҳақиқатларга қараганда, бу маънолироқ каби кўринади. «Гарчи шак⁴ фалсафанинг онаси ва ҳақиқатга йўлловчи бўлса ҳам, уни фикр доимий маскан қилолмас», – деди ичида.

ЎТТИЗ ТҮРТИНЧИ БОБ

...Ҳаял ўтмай йўлчилар Бадиuzzамон бошлиқ истиқболга чиққан оломон билан учрашдилар. Булар ичида шаҳзоданинг хос йигитлари, яқинлари, ҳамсұхбатлари, Балхнинг бир неча олдинги одамлари, халқ намояндлари бор эди. Бадиuzzамон отдан таппа тушиб, Навоийга таъзим қилди ва адаб билан қўриш-

¹ Саъй ила фикрат – ҳаракат, уриниш билан фикрлар.

² Ружъат – қайтиш.

³ Тақвою тоат – тақводорлик ва ибодат.

⁴ Шак – ишончсизлик, шубҳа, гумон.

ди. Шоирнинг сиҳати, сафар мاشаққати тўғрисида дилдорлик қилди. Бошқалар ҳам тартиб ва такаллуф билан бирин-бирин келиб, шоирнинг қўйини сикдилар.

Бу кеча Бадиuzzамон шоир шарафига катта зиёфат берди. Турли овқатлар сузилган ҳамма идиш-оёқлар, қадаҳлар, қўзачалар олтин ва қумушдан эди. Мехмон кутиш, мажлис тузишда донг чиқарган Бадиuzzамон сұхбат, ўйин-кулги, мусиқий каби кўнгил очишларда тартибга, завққа, ингичкаликка букун алоҳида эътибор берди. Навоийнинг келиш сабаби шаҳзодага маълум бўлганидан, бу тўғрида икковлари ҳам бу кеча оғиз очмадилар. Чарчаган қари шоир мажлиснинг тезроқ тугашини кутди.

Иккинчи кун, нонуштадан кейин холи уйда сўзлашдилар. Бадиuzzамон Навоийни ҳурмат қиласр эди, у билан сұхбатлашишдан завқланарди. Айниқса ёшлиқ йилларида Навоий унинг мураббийи ва муаллими каби эди. Бадиuzzамон Темур сулоласига мансуб бир кўп шоҳлар, шаҳзодалар каби шеърдан завқланар, ўзи ҳам гоҳо-гоҳо бирор нарса ёзиб қўярди, Навоий шеърларини эса бир қарич ёшидан севиб ўқирди.

Шоир мамлакатнинг вазиятини муфассал тушунтириб, ўртадаги ҳар қандай хусумат, адоват, фитналарни йўқотмоқ учун атайлаб келганини сўзлади, фикрини тарихнинг чексиз ҳодисаларидан келтирилган мисоллар билан қувватлади. Шаҳзоданинг ақлига, виждонига таъсири қилишга тиришди. Унинг кўнглига қаттиқ тегадиган сўзларни ҳам очиқ айтишдан, уни қизартириб, бўзартиришдан тоймади.

– Мен бутун умр орзу қилган ҳукмдорни, у баркамол инсонни, – деди Навоий, – афсуски, ҳаётда кўролмадим, ёлғиз хаёлимда яратдим. Сиз танийсиз, биласиз уни, агар унуган бўлсангиз, «Искандарнома»ни яна бир карра ўқинг, ҳукмдор – у, барча фазилатларнинг кони – у... Сизларда унинг сояси ҳам йўқ. Сизлар унинг навкарига ҳам арзимайсизлар.

Бадиuzzамон чиройли бошини қуи солиб, қора, қийғоч кўзларини яширишга тиришди. Кейин кўнглида дард чайқалгандек, ух тортди. Отасининг унга нисбатанadolatcizligidan шикоятланди. Ниҳоят, деди:

– Сиз каби азиз, улуғ устоднинг илтимосини қабул этмаслик улуғ гуноҳдир. Зоти олийингизга бўлган муҳаббатим юзасидан сўзларингизни қабул қиласен ва подшоҳ отамни инсофга,adolatcizligidan шикоятланди. Ниҳоят, деди:

Навоий хурсанд бўлди. Шаҳзодага яхши тилаклар тилади. Вилоятнинг ишлари ҳақида маълумот олди, ўрганди. Кейин қадрдонлари билан кўришмоқ ниятида аста-аста юриб чиқиб кетди.

Уч-тўрт кундан сўнг шоир бир мажлисдан қайтиб келгач, мулозимлар уни Бадиuzzамон йўқлаганини билдиришди. Шаҳзода ўтирган хонага киргач, уни жуда ғамгин ва ҳурпайган ҳолда кўрди. Таажжубланиб сўради:

– Не юмуш билан мени тиладингиз?

Бадиuzzамон жавоб бермади. Кўрпачанинг остидан бир қофоз чиқариб, ёйиб узатди. Навоий хатга қўз югуртиш билан ғазабдан, саросимадан қалтираб кетди. Балх қалъаси бекига ёзилган Ҳусайн Бойқаро хатининг мазмуни шундай эди:

Бадиuzzамон Мирзо шаҳардан ташқари чиқса, қайтганда шаҳарга киришга йўл қўйилмасин, тезда ҳисб этилсин! Навоий қалбаки хат бўлмасин, деган андишада муҳрға диққат билан тикилди, шубҳаси қолмади.

– Мана отамизнинг муҳаббати, садоқати! – деди ўз-ўзига сўзлагандай Бадиuzzамон. – Агар навкарларим нонкўрлик қилиб, бу мактубни мендан яширсалар эди, эҳтимол мен ҳозир зинданда ўтирган бўлур эдим! Йўқ, тангрига шукур, мунофиқлик фош этилди!

Навоий хатни Мирзонинг олдига ташлади. Ҳеч нарса демади. У Бадиuzzамон қошида чиндан ҳам ғалати бир вазиятда қолган эди. Бу разил ҳаракати учун ичида Ҳусайн Бойқарони, атрофдаги бутун фитначиларни қаттиқ лаънатлади.

– Ҳайҳот! – деди Навоий ўрнидан қўзғалиб. – Ҳокимларда ақл, виждон нишонаси қолмабди. Макрнинг, мунофиқликнинг деви ҳамма фазилатларини ўз комига тортибди. На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё бор. Бундан даҳшатли, бундан аламангиз бадбахтлик асло бўлмас!

Бадиuzzамон бошини кўтарди, шоирнинг бутун сиймоси учқунланган алам ва ғазаб билан нафас оларди. Шаҳзода унинг юрагининг софлиги, мақсадларининг олийлигига ишонганини сўзлади. Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмаслигини қатъий билдириди.

– Бутун тарих олдида, бутун олам олдида шармандаликни, разолатни бўйнингизга олиб, ота-бала майдонда бўғишинглар! – деди Навоий қайғудан ёнган овоз билан. – Шахсий хусумат, адоват ва таъма учун бу муборак ватанинг тупроқларини қонга беланглар! Сизлар учун бу – йигитлик, мардоналик, рустамнома қаҳрамонлик! Халқнинг ноҳақ тўқилган ҳар томчи қони учун тарих қошида юзларингиз абадият қора бўлур! Вақт ғанимат, бутун ёмонликларни намоён этмоққа ошиқинглар!

Навоий ғазабнинг кучи билан кескин юриб чиқиб, сафарга отланишни ҳамроҳларига буюрди.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

...Ота-бода орасидаги беъмани уруш, адоват кун сари Навоийнинг юрагини чуқурроқ әзарди. Ҳар икки томон қатъий, узил-кесил жангларга ботин масди. Гоҳ-гоҳ шиддатли тўқинишлар рўй берар, лекин улар уруш тақдирини ҳал қилишдан ожиз эди. Уруш узоқ давом этиб, инсон ҳаётини оз-оз қамраб, охирда «тома-тома кўл бўлур» дегандай, кўп қонлар беҳуда тўкилиши мумкин эди...

...Қари, бедармон шоирни қўлтиқлаб отга миндирдилар. Қувончили, миннатдор кўзлар бу сулҳ элчисини, гўё янги ойнинг ўроғини илк кўриб, баҳт ва саломатлик орзу қилганлар каби, узоқ вақт кузатиб қолдилар. Навоий ҳафталарча жанг майдони бўлган далада қолиб кетарди. Онда-сонда ўқлар, узук-юлуқ от асбоблари ётарди. Ўтларнинг устида ноҳақ тўкилган қонлар қуриган лола баргидай кўзга ташланарди. Шоир қошларини чимириди, пешонадаги чизиқлар яна қуюқлашди... От тақир тепаларга чиқиши билан, пастда Бадиuzzамоннинг қароргоҳи: чодирлар, ғивирлашган одамлар, чопишган отлар кўзга чалинди. Аста чайқалиб, йўрғанинг бошини тортиброқ юраверди. Қароргоҳга яқинлашаркан, танишлар югуришди. Бадиuzzамоннинг улуғлари ҳам келишди. Шаҳзоданинг ҳамсұхбатларидан шоир Мавлоно Замоний ҳам қуллук қилди.

— Мирзонинг қошига элtingлар мени, — деди отдан тушиб, нафасини ростлаб Навоий.

Одамлар: «Марҳамат, марҳамат», деб эҳтиром билан йўл бошладилар. Мана, Бадиuzzамон... чодиридан чиқиб, шоирни қарши олди. Ҳурмат билан элчини ўзининг хос чодирига таклиф қилди.

Навоий шаҳзоданинг илтимоси билан ҳаммадан юқори ўтирди. Зулнун Арғунбек ва бошқа юқори мансабдорлар ўз мавқеларига яраша жой олдилар.

— Шаҳзода, мен сулҳ барпо этмоқ кайфиятида келдим, — Бадиuzzамонга муруожаат этди Навоий.

— Бу калима ҳаммамиз учун бебаҳо эди, — деди Бадиuzzамон жиддий ва соқин, — аммо зоти олийларига маълум бўлган баъзи ҳодисалар бу калимани батамом маъносиз этиб қўйди...

— Хато қиласиз, шаҳзода, — ишонч билан деди Навоий, — мамлакат, давлат, эл-улус сулҳ ва осойишталикка ниҳоят ташна экан, ҳаёт ва саломатлик ёлғиз шу калимага боғлиқ экан, сиз қайси мантиқ билан аксини исбот қила олурсиз? Навоий давом этди: — Мен аминменки, сиз жаҳолат тифини синдириласангиз, биродарларингиз номуссизлик ботқоғига кун сайин чуқурроқ ботаверсалар, бу юртда ҳаёт ўчоги соврилур. Мақсадларингиз нима? Биз сизлардан нима кутган эдик? Алҳол нималар қўрмоқдамиз. Хатоларни тузатмас экансиз, юрт сизни асло кечирмас! Иниларингиз сиздан намуна олмоқдалар. Сиз фалокат бошчиси бўлиб қолдингиз.

Бадиuzzамон юзи оқариб кетди. Хуш мўйлаби титради, лабини тишлаб ерга қаради. Қари сардор Зулнун Арғунбек оғир сўлиш олди.

– Ўғлымнинг мотами дилимга чуқур жо бўлган... – деди қайгуланиб Бадиуззамон.

– Қўлларини гўдак қони билан бўяганларни, кимлар бўлмасин, ҳеч вақт оқламаймен, кечирмаймен. Ҳар вақт уларга лаънат ўқиймен, – деди Навоий ҳаяжонланиб. – Аммо халқ ва давлат айбдор эмас. Буни яхши фаҳмламоқ керак, ахир...

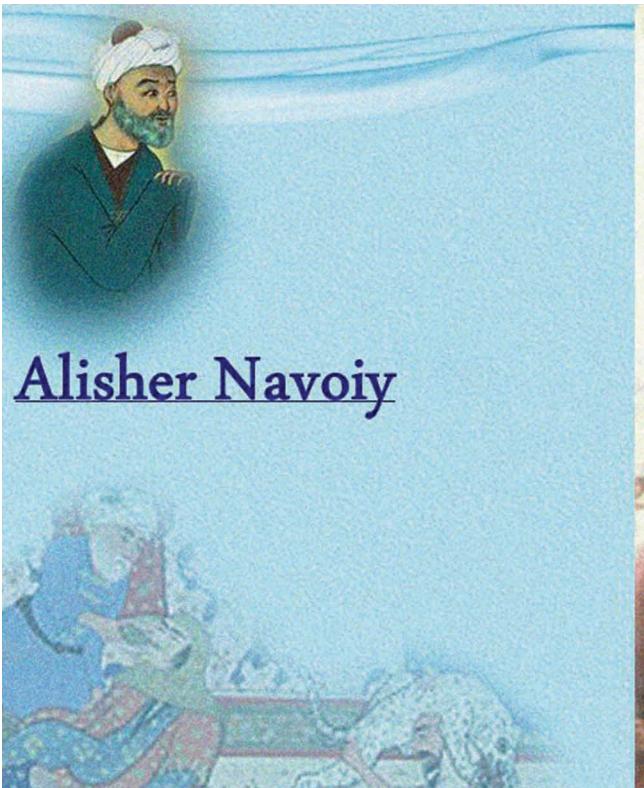
Бадиуззамон яна отадан кўрган ҳақсизликлар тўғрисида шикоят қилди. Навоий юрт, халқ олдида, тарих олдида шахсий гиналарнинг ҳеч қиймати йўқлигини исбот этмоқча тиришди. Ҳақиқий инсоннинг фазилати ҳақида гапириб, деди:

– Инсон учун тож киймоқ шарт эмас, балки номус ҳам виждан сохиби бўлмоқ, жамият олдида ўз масъулиятини сезмоқ шарт!

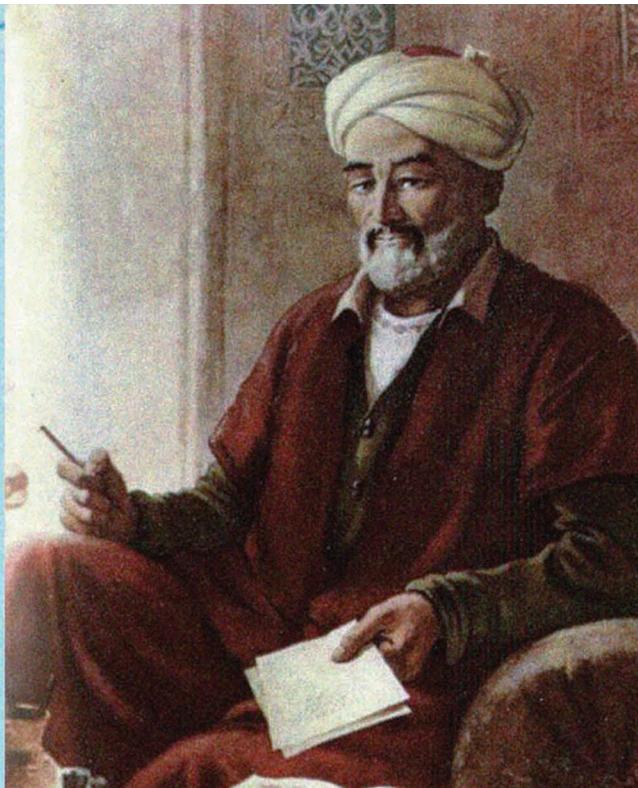
Бадиуззамон сукут қилди. Лекин кўзлари билан Зулнун Арғунга нимадир ишпорат этди.

– Мир жанобларининг сўzlари маъқул... – деди мажлисга қараб қари саркарда, содда дағал товуш билан. – Аммо не асосда сулҳ ясалмоғи керак – бу жиҳатни билсак яхши бўлур эди.

Alisher Navoiy

– Шартларни ҳам көлтирганмен, – мажлисни кўзлари билан синаб деди Навоий, – бу шартлар асосида асло бузилмас, ҳамиша барқарор бир сулҳ тузмоғимиз керак.

– Билсак мумкинми? – сўради Бадиuzzамон.

Навоий Балх вилояти ҳам Амударёдан то Мурғобгача бўлган ерларни идора этмоқ хуқуқи шаҳзодага берилиши мумкинлигини сўзлади. Бадиuzzамон маслаҳатлашмоқ учун Зулнун Арғун ҳам бир неча яқинларини олиб, ташқари чиқиб кетди. Навоий шаҳзоданинг шоири бўлган Мавлоно Замоний билан суҳбатлашиб ўтирди. Бадиuzzамон кириб, сулҳ шартларини қабул этганини билдириди. Бу кундан бошлаб ҳар қандай душманлик ҳаракатларидан воз кечишига шоирга қатъий ваъда этди. Зиёфатдан кейин шартнома тузилиб, имзо чекилди.

Иккинчи кун эрта билан Бадиuzzамон ўз лашқарини қўчиришга бошларкан, Навоий Ҳусайн Бойқаро қароргоҳига сулҳ олиб келди. Сулҳ хабари бу ерда ҳамманинг юрагини фавқулодда қувонч билан тўлдирди.

Кечга яқин шоир Ҳиротга кирди. Бутун халқ уни табриклаб, ўз муҳаббати ва миннатдорлигини намойиш этди...

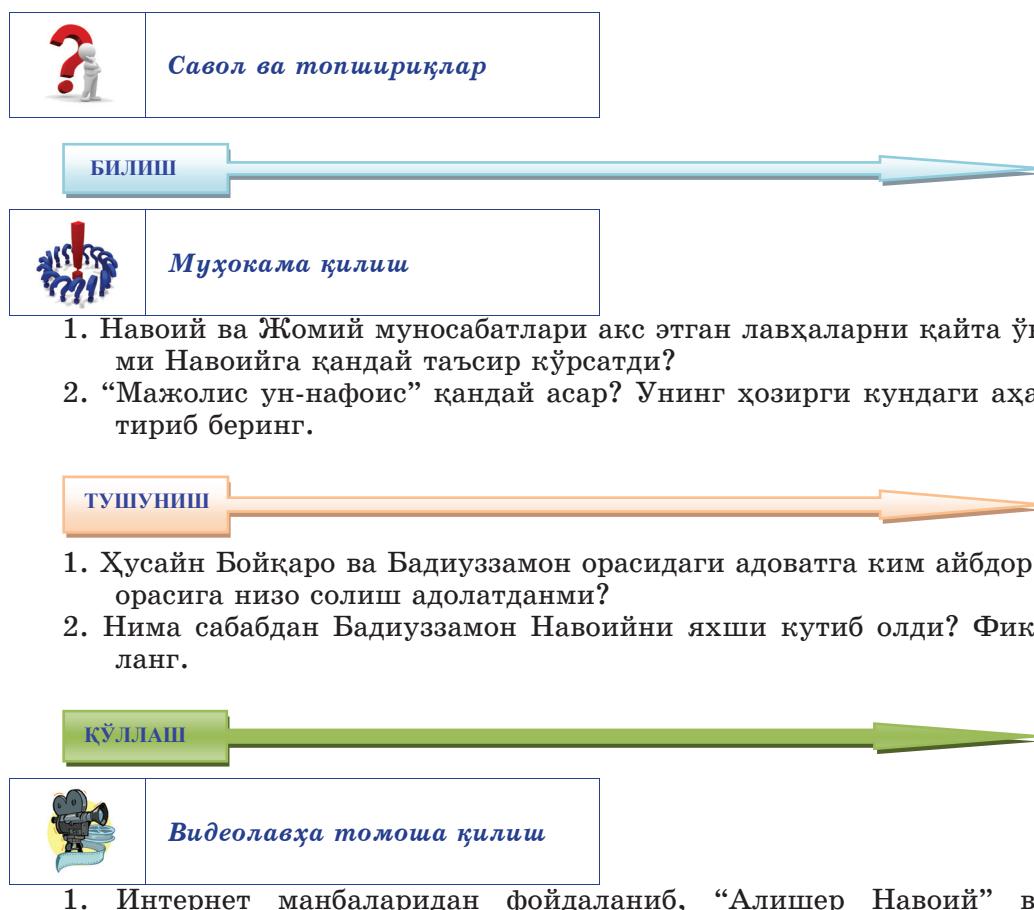
Шоир ўз хонасида ўтиради. Нечундир умр қуёшининг шомга кираётганини у кейинги вақтларда, ёлғиз қоларкан, кўпроқ ўйлай бошлади. Ўлим дўстларни бир-бир чақирмоқда. Ҳасан Ардашер қани? Пир Муаммоий, жонажон Муҳаммад Саид паҳлавон қани? Жомий қани? Буларни ўйларкан, қалбида дард мавжланади. Бу – ўлимдан қўрқанидан әмас, балки ҳали қилмоқчи бўлган ишларнинг,

ёзилмаган мавзуларнинг қўплигидан... Сўнгги йилларнинг ташвишлари, изти-
роблар, меҳнат олтмишдан ошган шоирни оёқдан чалаётган эди. У тақдирнинг
ранг-баранг жилваларини кўрди.

Шоир ўз ҳаётида яратган илмий, маданий муассасаларнинг яшашини, хайри
эҳсонларнинг ўзидан кейин ҳам каттароқ миқёсда давом этишини орзу қилди.
Хозир уни «Вақфнома» ёзиш фикри эгаллаб олди... Лекин олдин «Муҳокаматул
лугатайн» ни битириш керак. ...Бутун Шарққа донг чиқарган форс тили билан
хўрланган она тилини кураш майдонига олиб кириш керак.

Шоир дарича ёнида, шамга яқин ўтириб, қаламни қофозлар бетида қитирлат-
ди. Икки тил – ўзбек ва форс тиллари – икки паҳлавон. Улар гоҳ мантиқнинг
гурзисини кўтарадилар, гоҳ ҳусн ва салобатларини намойиш қиладилар. Гоҳ
қўйинларидан дур ва гавҳарларни ҳовучлаб сочадилар, гоҳ хуш садоликни ишга
соладилар...

Навоийнинг қалам тутган қўли толди. Юрагида шодлик денгизи чайқаларди:
она тилининг ғалабаси унинг ғалабаси, унинг суйган халқининг, тарихининг
ғалабаси эди. Шоир шамни ўчириди...

Ёзиши

2. Асардаги тушуниш қийин бўлган сўзларни териб, луғат тузинг.

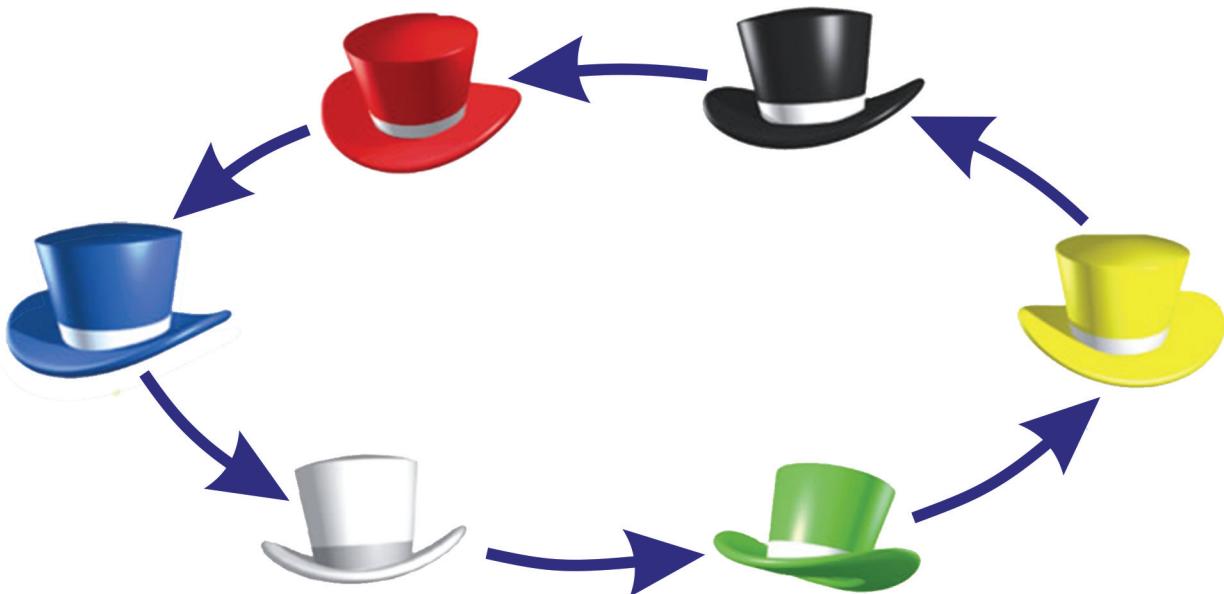
ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Асарни “Адабий давра” усули бўйича таҳлил қилинг.

- а) таҳлил қилиш – асар мазмуни бўйича бта савол тузиш;
- б) аниқлаш – ҳикоянинг қайси парчаси энг муҳим эканлигини далиллаш;
- в) боғлаш – мазмунни ҳаёт билан боғлаб далиллаш;
- г) хулосалаш – асарда кўтарилиган масалаларни хулосалаш.

УМУМЛАШТИРИШ

“Оқилнинг олти қалпоги” усули асосида асар сюжетини умумлаштиринг.

БАҲОЛАШ

Асадан олган таассуротларингизни “ПОПС формуласи” орқали фикр билдиринг.

1-гап: Менинг фикримча,..

2-гап: ...сабаби уни мен бундай тушунтираман...

3-гап: Уни мен мана бундай дараклар билан исботлайман...

4-гап: Шунга асосланиб, мен бундай хулосага келдимки,..

Билиб олинг!

ТАРИХИЙ РОМАН ҲАҚИДА

Ёзувчи роман яратишда материални ўтмишдан ёки ўзи яшаб турган замондан олиши мумкин. Шунга кўра романлар тарихий ёки замонавий деб ажратиласади.

Воқеа-ҳодисалари ва қаҳрамонлари узоқ ёки яқин ўтмишдан олиб ёзилган, қаламга олинган давр ёки шахслар ҳақиқий ёки тўқима бўлишидан қатъий назар, тасвирланган замон ва одамлар ҳақида ҳаққоний тасаввур берувчи романлар тарихий романлар саналади. Тарихий романларнинг кўпчилигига ўтмишда ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган воқеалар, яшаб ўтган шахслар ҳаёти асос қилиб олинади. Баъзан бундай тарихий шахслар асарнинг бош қаҳрамони бўлиши («Навоий», «Чингизхон», «Улуғбек хазинаси» каби), баъзан эса тўқима қаҳрамонлар етакчи бўлиб, булар ёрдамчи образ тариқасида («Ўтган кунлар», «Кўхна дунё» каби) иштирок этиши мумкин.

Агар роман асосида бир тарихий шахс ҳаёти (болалигидан то ўлимига қадар) тасвирланган бўлса, бу – тарихий-биографик роман, ёзувчининг ўз ҳаёти асос қилиб олинса, тарихий-автобиографик роман, муайян даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга таяниб яратилган бўлса, ижтимоий-тарихий роман ва ҳ.к. тарзида номланади.

Тарихий романда ёзувчи фантазиясига, бадиий тўқимага ҳам кенг ўрин берилади. Бу бадиий тўқима ҳақиқий тарихий фактларнинг моҳиятини кенгроқ очишига хизмат эттириласади. Шунга кўра романда ҳақиқий тарихий қаҳрамонлар билан бир қаторда тўқима қаҳрамонлар ҳам учрайди. Айтайлик, «Навоий» романидаги Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Бадиузвазамон, Жомий кабилар ҳақиқий тарихий қаҳрамонлар бўлса, Арслонқул, Дилдор, Тўғонбек кабилар бадиий тўқима персонажлардир. Тўқима тимсоллар ўша давр ҳаётини, Навоий фаолиятининг турли қурраларини ёритишда ёрдам беради.

Тарихий романнинг тили замонавий романнинг тилидан бирмунча фарқ қиласади. Унинг ҳам асосида ҳозирги замон ўзбек тили ётади, айни пайтда асар тилининг руҳи тасвирланаётган даврга мос равишда архаик(эскича)лаштириласади. Масалан, бораман – борамен, мендан – мендин, қолади – қолур каби. Айни пайт-да, тасвирланаётган даврга хос эскирган сўзлар ҳам меъёр билан ишлатиласади: парвоначи, шулон, мубошир, улус, суюргол каби.

Ўзбек тарихий романнинг асосчиси А. Қодирий бўлиб, Ойбек бу жанр тараққиётини янги погонага кўтарди.

Бугунги ўзбек адабиётида тарихий романнинг бир қатор юксак намуналари яратилган. Булар: Чўлпоннинг «Кечава кундуз», О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», «Кўхна дунё», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони», Ш. Холмирзаевнинг «Қил кўприк» ва бошқа романлардир.

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

(1908–1967)

Йигирманчи аср ўзбек адабиётининг таниқли вакили, серқирра ижод соҳиби Мақсуд Маъсум ўғли Шайхзода 1908 йилда Озарбайжоннинг Оқтош шаҳрида врач оиласида туғилди. Дастребки маълумотни Оқтошдаги мактабларда олган Мақсуд 1925 йилдан эътиборан муаллимлик қилди. Айни вақтда, Боку олий педагогика институтини сиртдан ўқиб битирди.

1928 йилда миллатчи сифатида айбланиб, устидан жинойи иш қўзғатилгач, бўлажак шоир Кавказортидан чиқариб юборилади. Шу тариқа асли озар миллатига мансуб Мақсуд муаллим ўзбек ёзувчиси Мақсуд Шайхзодага айланди. Тошкентга келгач, у турли газета ва журнallарда меҳнат қилди. 1935–1938 йилларда Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, 1938 йилдан умрининг охиригача Низомий номидаги педагогика университетида «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи» кафедраси мудири, доценти сифатида фаолият кўрсатди.

Ҳали саводи чиқмай туриб, шеърлар тўқишига одатланган Мақсуд Шайхзода баракали ижод қилди. У бу ҳақда шундай деб эслайди: «...Мен, бизнинг ўзбек поэзиямизда «ёши катталар» деб аталган шоирлар авлодига мансубман. ...Инсон руҳини тарбиялаш, одамда яхшилик унсурларини кўпайтириш, ҳалқда гўзаллик ва нафосат туйғусини янада баланд даражага кўтариш... санъатнинг муқаддас вазифасидир. Бу муқаддас вазифага ўртоқларим қаторида мен ҳам бир қатра ҳисса қўшган бўлсан, демак, дунёда беҳуда яшамабман, деб ҳисоблашга ҳаққим бор...»

Гўзал шахсияти, тилларда достон бўлган инсоний фазилатлари, ўзбек адабиёти тарихи борасидаги чексиз билими билан зиёлиларимиз меҳрини қозонган Мақсуд Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди» (1944), «Мирзо Улуғбек» (1960) сингари саҳна асарлари билан ўзбек миллий драматургияси тараққиётiga жиддий таъсир кўрсатди. Қуйида «Мирзо Улуғбек» фожиасидан олинган парча билан танишасиз.

Видеолавҳа томоша қилиши

Мұхокама қилиши

“Икки халқ фарзанди (Мақсуд Шайхзода)” видеолавҳасини томоша қилинг.
Үз фикр-мулоҳазаларингиз ва таассуротларингиз билан ўртоқлашинг.

“МИРЗО УЛУҒБЕК” ФОЖИАСИ

Матнолди топшириқлар

Гурӯҳда ишилаш

1. Мирзо Улуғбек ким?
2. У ҳақда қандай маълумотларга эгасиз?
3. У инсоннинг қайси фанга алоқаси бор деб ўйлайсиз?
4. Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштиринг.
5. Ролларга бўлиб ўқинг.

(Беш пардали фожиадан парчалар)

Қатнашувчилар :

Мирзо Улуғбек ибн Шоҳруҳ – буюк олим, Мовароуннахр ҳукмдори, 56 ёшда.
Абдуллатиф Мирзо – унинг ўғли, 30 ёшда.

Али Қушчи – Улуғбекнинг шогирди ва маҳрами, астроном, 35 ёшда.

Саккокий – машҳур шоир, Улуғбекнинг дўсти, 45 ёшда.

Фируза – Улуғбекнинг севимли хотини, 22 ёшда.

Аббос – Саид Обиднинг ўғли, Абдуллатифнинг маҳрами, 28 ёшда.

Пири Зиндоний (Ҳасан чилангар) – маҳбус, 80 ёшда.

Бердиёр – Улуғбекнинг навкари, 35 ёшда.
Абдураҳмон Жомий – ёш олим ва шоир, 26 ёшда.
Ота Мурод – дәҳқон, 67 ёшда.

Биринчи парда (Иккинчи кўриниш)

Самарқанд атрофида Кўҳак тоғининг этагида, уч ошёнлик расадхонанинг олд томони. Ҳаммаёқ қоронғи. Фақат Чиний кошонанинг деразаларидан хира ёруғ нурлар кўринади. Осмон ғоят ёрқин. Гўё фируза ранг мармар кўзгуга сонсиз олтин зарралар сепилгандек фазода ва бепоён самовотда саноқсиз юлдузлар порлайди. Кўқдаги ой ўроғи уфқлардан кўтарилиб келмоқда. Бир томонда баланд минорада Мирзо Улуғбек қўлларини қовуштирган ҳолда коинотнинг бу сехрли китобини сайру томоша этмоқда.

У л у ғ б е к

Марҳабо, эй, самовотнинг олтин йўлчиси!
Нега белинг шунча букик, чарчаб қолдингми?
Оҳ, азизим, минг-минг йироқ йўлларда
Юрган йўлчи толиб қолса, таажжуб эмас!
Аммо доим умидворсан. Тўрт-беш кун ўтгач,
Белинг ростлаб, қоматингни тўғрилайсанку!
Оқ йўл сенга, манзилларда ҳормагин, ҳилол!
Ууу... Қарагин, манзилларинг қанча серҳашам,
Ҳеч бир шоҳга шунча иззат насиб бўлмаган.
Юлдузларнинг тоифаси шунча меҳрибон,
Бир-бирини олқишилайди чироқлар билан.
Шунча ажиб коинотнинг сирли китоби...

Гўшанганинг ширин, мужмал дамларин пойлаб,
Қалби ўйнаб толпинувчи куёв сингари
Коинотдан нашъаларни қидирар башар.
Чунки сирлар бетидаги ниқобни очмоқ,
Зиддиятлар маъносини англамоқ, ечмоқ,
Мутафаккир назарида улуғ саодат.

Билмак – бутун коинотга сирдош бўлмоқлик,
Китобларнинг лол тилига қулоқ солмоқлик,
Ҳақиқатгўй донолардан таълим олмоқлик,
Менга ором бермас эди ўша чоғларда.
Эсимдадир, бир кун устоз Қозизоданинг
Қўлларидан ўпганимни кўрганда бобом,
Менга танбеҳ бериб: «Ўғлим, – деган эди у. –

Эркак қўлин, Афлотун ҳам бўлса у киши,
Шаҳзодалар ўпмоқлиги буткул ножўя,
Дунё сенинг оёғингни ўпмоғи лозим!»
Мен султонлар ўртасида бўлдим донишманд,
Донишмандлар тепасида султон саналдим.
Маърифатни ҳукуматга қилиб раҳнамо,
Бу ўлканинг ерида ҳам юлдузлар ёқдим.
Инсонларга айтиб турдим: боққин самога.
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй, одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайриҳоҳлик ва баландлик хислатларида.
Шалтоқларда ағнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўярар кўзли бахтсизлик афзал.

Самарқанд яқинидаги темурийлар қароргоҳи Кўксаройнинг таги маҳбуслар сақланадиган каттакон зиндан бўлган. Улуғбек одати бўйича тез-тез бу зинданни айланиб кўриб, маҳбусларнинг қайси айби учун тутқунликда сақлананаётганлиги билан қизиқади. Мана бугун ҳам у зинданни айланмоқда. Зинданбон ҳар бир ҳужра олдида тўхтаб, тутқуннинг гуноҳини тушунтириб боради. Ниҳоят, навбат Темурга қарши курашган сарбадорлар ҳаракатининг фаолларидан бири Ҳасан чилангар – Пири Зинданний ётган ҳужрага келди...

Тўртинчи парда
(Иккинчи кўриниши)

Зиндан. Алоҳида ҳужра. Эшик очилгач, машъалнинг олови ҳужрани ёритади. Бир чорпояда одам ётгани кўринади.

У л у ғ б е к
Мен бир ўзим кириб кўрай, у қандай инсон!

Бердиёр машъални ҳужрага тикиб қайтади. Бошқа одамлар ҳужрага кирмай қайтадилар. Улуғбек ҳужрага кириб кетади. Бир оздан сўнг чорпояда ётган одам, машъалнинг ёруғидан бўлса керак, уйғониб туради. Бу ҳаддан ташқари кекса бир чол. Ҳамма ёғини соч-соқол босиб кетган банди.

П и р и З и н д о н и и й
Ким бўлурсиз? Нима керак бу ғамхонада?
Мени яна айнатмоқчи бўласизми, ҳа!
Қилмишимга мен надомат чекмайман, билинг!
Темурбекка айтганимдан бўлак гапим йўқ.

Улубек

Мен Улугбек Мирзодурман, Шохруҳнинг ўғли,
Соҳибқирон набираси, замон султони.
Сенинг барча саргузаштинг билмак истайман.

При Зинданӣ

Нега даркор саргузаштлар, саргузаштларим!
Мен уларни айтган билан ёрийдими кун?
Ё лаънати зиндан қулаг, келарми эрклиқ?
Ё қайтадан мен ёшариб, жўралар билан –
Жумаликда яллахонлик қиласманми-а?
Подшоҳларга инсонларни ўлдирмоқ осон!
Аммо, қани, улар кимни тирилтган? Ҳайҳот!

Улубек

Йўқ. Буларнинг чораси йўқ. Билмак истайман:
Сен ким?

При Зинданӣ

Менми? Ҳасан деган битта чилангар.
Бу зинданга тушганимга неча йил бўлди,
Буни ўзим билолмайман, эслаёлмайман.
Кўп чидамли нарса экан, дейман одамзод...
Ҳеч бир маҳлук чидолмасди шунча жабрга.
Бу дўзахга ташлаганде мени бобонгиз,
Сиз дунёдан бехабар бир гўдак бўлгансиз.
Кўп таажжуб тилу лафзни унутмаганим.
Айтиңг, ҳозир ҳижриядан неча йил ўтган?

Улубек

Саккиз юзу эллик икки тарихи – ҳижрий

При Зинданӣ

Воҳ-воҳ, демак эллик йилдир мен бунда банди...
Аммо кўриб турибсизки, ўлган эмасман.
Чунки йиғлаб кўз ёшини тўқмадим сира
Йўқ, шаҳриёр, мен ўлмоқчи эмасман ҳали.
Ҳа, Темурбек кўп азамат жаҳонгир эди.
Аммо, менинг назаримда, у – қон тангриси.

Улубек

Темурбекка бу ғаразнинг боиси нима?

П и р и З и н д о н и й

Самарқанддан ҳайдаб мўғул золимларини
Сарбадорлар қўлга олди ҳокимиятни.
Аммо, амир соҳибқирон ишгир жаҳонгир,
Қалъаларни қақшатгучи қўрқмас саркарда,
Очиқ жангда бас келоммай сарбадорларга
Кони Гилга чақиртириб найранглик қилиб,
Бошлиқларин сўйдирган ё осдирган дорга.
Чунки улар ўз азмидан айнамабдилар,
Ҳар хил ваъда қутқуларга унамабдилар.
Менинг бобом, менинг отам бошларин дорга
Берив қўйиб ҳақиқатда сарбадор бўлди.
Энди айтинг инсоф билан, Мирзо Улуғбек,
Нечук бўлмай бобонгизга ўзим даъвогар?

У л у ғ б е к

Оталар-ку, қўзғолоннинг жазосин чекди.
Сенга нечук бобом қилди шу хил сиёсат?

П и р и З и н д о н и й

Чунки бизлар – шаҳид бўлган сарбадорларнинг
Етим-есир сабийлари¹ улғайиб билдик:
Зулми жафо боислари подшоҳлар экан.
Биз Қаршининг қўргонида бир тўп фидойи
Темурбекдан ўч олгани исён кўтардик.
Ва енгилдик, шерикларим бари сўйилди.
Ўта чапдаст қассоб эди, лекин бобонгиз!
Ҳа, бу гапга энди билсам эллик йил бўбди...
Эллик йил-а!.. Бандиликда умрим чириган,
Демак, қанча фарзандларим туғилмай ўлган,
Қанча ўроқ, қанча омоч ясалмай қолган.

У л у ғ б е к

Соҳибқирон нега сени қатл этдирмади?
Ёки сени аядими?

П и р и З и н д о н и й

Йўқ, ундеймас.
Беҳад золим бўлса-да, у зол² киши эди.
Минбаъд исён бўлмасин деб Темур мулкида
Менга таклиф қўйди амир... Катта жомеда

¹ Сабий – бола, ёш бола.

² Зол – маккор.

Жамоатни бирга тўплаб ўз оғзим билан
Қораласам ва қарғасам сарбадорларни
Ваъда: тўққиз тортиқ, мансабу давлат,
«Хўб» демасам, мангу зиндон, умрбод зулмат!..

У л у ғ б е к
Тириклайн кўмилмакка унадинг, бироқ
У таклифга кўнмадингми?

П и р и З и н д о н и й
Мен гўдакликдан
Султонларга адоватни кўнглимга битдим,
Зўравоннинг зиллатига¹ ҳеч тоқатим йўқ.

У л у ғ б е к
Сўзларингда тафаккурдан зуфум ортиқроқ,
Султонлар ҳам худованднинг навқарлари-ку!
Кеча-кундуз эл ғамидан безовта юрган –
Подшоҳлар йўқ дейсанми? Улар ташвиши
Минг тоштарош заҳматидан оғирроқ, ишон!
Йўқ, буларни ҳаромтомоқ дейиш ноҳақлик!
Салтанатки, султони йўқ – бошсиз бир тана.

П и р и З и н д о н и й
Умматларнинг ихтиёрин фақат бир одам
Уҳдасига олмоқлиги хатарли даъво.
Хурсондан сарбадорлар шундай дейишган:
Подишоҳсиз ўзимизча яшаб кўрайлик,
Нонимизни ҳадик олмай ошаб кўрайлик!
Сабзаворда барча қуллар озод этилган,
Оғир ўлпон-хирожлардан улус қутулган,
Бек ва тўра, хону тархон юртдан қувилган.
Сарбадорлар кенгашиб ўй ўйлашар экан.
Донолардан раисларни сайлашар экан.
Аммо ахир, уларни ҳам йўқ қилди Темур,
Гўё фалак қаҳрланиб юборган маъмур.

У л у ғ б е к
Сен ўйлаган масалалар қўп қизиқарли,
Локин, замон ва заминдан узилган хаёл,
Шу учун ҳам бекор кетди ғайратларингиз.

¹ Зиллат – хўрлаш, пастга уриш.

Мамлакатга урфон керак, илму маърифат,
Бошбошдоқлик эмас, идрок, низом, фаросат.
Шундай қилса, бориб-бориб равнақ топар юрт.
Биринчи гал ориф бўлса султонлар ўзи,
Faфлат кетиб очилади улуснинг кўзи.

П и р и З и н д о н и й
Эшитганман, ўтакетган фозил экансиз.
Аммо, асли шоҳ ўғлисиз, шу учун ҳар дам
Кўзингизни қамаштириб тож ялтироғи...

У л у ғ б е к
Ким билади, бўлмасайдим шу замонада
Бу давлатнинг бошида мен, нелар бўларди!
Балки, диёр зулматларга чўкиб қуларди.
Аммо, билгин, гапим холис Пири Зиндоний,
Фақат тожнинг меҳри эмас шу андишалар,
Мен шоҳликни маърифатга қилдим дастёр.

П и р и З и н д о н и й
Тушунмайман, тушунмайман, шавкатли Мирзо.
Тахт қанақа маърифатга пойдевор бўлгай?
Ваҳоланки, тож бошдаги фикрга қафас.

У л у ғ б е к
Сиз эллик йил ғафлат ичра қолгансиз, уста.

П и р и З и н д о н и й
Э, эллик йил... Эллик юз йил кечса-да тағин,
Ўзгармайди шоҳларнинг зулмкор хулқи.

У л у ғ б е к
Замонамиз ғоят нозик. Ҳар ёқ хатарнок!
Бизга лозим забардастлик, бирлик ва идрок.
Бу фурсатда оломонга ғалаён солиб,
Бизга қарши қўзғатганлар бизга дўст эмас.

П и р и З и н д о н и й
(қаҳқаҳа солиб қулади)
Майли, бизлар ҳурриятнинг фидойилари,
Ҳуррият деб бандаликка кўнган эркинлар.
Аммо, Мирзо, мен зиндоннинг ҳатто қаърида

Сизнинг баланд фаҳмингиздан бўлдим хабардор.
 Истасангиз тиз чўкайин оёғингизга,
 Сизга – буюк қалбли инсон, улуғ мунажжим!
 Аммо, султон Улугбекка, соҳиби тожга
 Бош эгмайман, эголмайман, йўқ, эголмайман!

У л у ғ б е к
 Сиз эллик йил ғафлат ичра ётгансиз, уста!

Улугбек оғир қадамлар билан ҳужрадан чиқади. Чуқур ўйланиш билан ўзи-
 га-ўзи

Уҳ... кўп оғир мунозара! Бунақасини
 Қўрмагандим умрим бино бўлгандан бери!

Ф а р м о н ш о ҳ
 Бу кексани чиқаришни буюарларми?

У л у ғ б е к
 Не хоҳласа бериб туринг, иззат кўрсатинг!
 Лекин... Бандда тура турсин Пири Зиндоний!

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

Билиш

	<i>Муҳокама қилиш</i>
--	-----------------------

1. Улугбек нега юлдузларга нисбатан меҳрибонларча мурожаат қиляпти?
2. Улугбекнинг Афлотунга қандай алоқаси бор?
3. Сизнингча, шоҳларнинг қўлидан қандай иш келмайди?

тушуниш

1. Пири Зиндонийнинг вақтни билмаслик сабабини тушуниринг.
2. Улугбекнинг бобосига қарши курашган инсонлар тақдири билан нима сабабдан қизиққанлигини аниқланг.
3. Пири Зиндоний Амир Темурни қандай атайди? Асар матнига асосланиб фикри-
 нгизни изоҳланг.

ҚҰЛЛАШ

Видеолавҳа томоша қилиши

Мұхомама қилиши

1. Интернет манбаларидан “Мирзо Улугбек” драмасини томоша қилиб, матн билан солишистириңг.
2. Пири Зиндоний сизда қандай таассурот қолдирди?

ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

“Үйлан, изла, топ“

<i>Асарнинг энг қизиқ лавҳалари</i>	<i>Ёдда қолған жумлалар</i>	<i>Улугбекка маслаҳатингиз</i>

УМУМЛАШТИРИШ

“Кластер” усули асосида Пири Зиндонийга таъриф беринг.

БАХОЛАШ

Фожиа юзасидан “ПОПС формуласи” орқали фикр билдириңг.

1-гап: Менинг фикримча, ...

2-гап: Сабаби уни мен бундай тушунтираман: ...

3-гап: Уни мен мана бундай далиллар билан исботлайманки, ...

4-гап: Шунга асосланиб, мен бундай холосага келдимки, ...

Парда
(Тўртнчи кўриниши)

	<i>Матнолди топшириқлар</i>		<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
---	-----------------------------	---	----------------------

1. Асар парчасини “Жигсо” усули орқали ўзлаштиинг.
2. Ролларга бўлиб ўқинг.

Самарқанд, Регистон мадрасаси. Катта дарсхона. Турли мамлакатлардан келган талабалар... Улуғбек ва Али Қушчи кириб келади. Талабалар туриб, бош эгиб, Улуғбекнинг ишораси билан яна ўз жойларига ўтирадилар.

У л у ғ б е к
Хайрли кун, ёш олимлар анжуманига!

Абдураҳмон Жомий талабалар ўртасидан туриб, Улуғбек ҳузурига бориб таъзим қиласди.

А л и Қ у ш ч и
Ушбу мулло Жомий, ўзи Ҳирот шахридан!

У л у ғ б е к
Мулло Жомий? Абдураҳмон? Сизни биламан.
Алалхусус, мен раҳматлик Қозизодадан
Эшитганман бир замонда таърифингизни.
Сизни ҳаким, ақли равшан, доно дерди у.

Ж о м и й

Жаҳонпаноҳ, улугъ устоз, буюқ аллома!
Бугун бунда жам бўлишган фан толиблари.
Йиллар бўйи илмингиздан, шафқатингиздан
Баҳра олиб хатми-кутуб қилган ёшлардур.
Шамчироққа парвоналар учиб келгандек,
Биз ҳам Ҳинддан, Мулки Қошғардан,
Аштархондан, Бағдод ёқдан, Озарбойжондан
Келган эдик мадрасангиз остонасига.
Энди сизнинг нурингиздан бўлиб файзиёб
Таълим учун, тадрис учун «шукрон» айтамиз.
Олий рухсат бўлса агар уйга қайтамиз.

У л у ғ б е к

Илм йўлида ҳимматингиз муборак бўлсин!
Лекин Сизга кетиш олди баъзи маслаҳат:
Аввал шуки, илм нурин ҳалққа әлтишда
Тушунарли тилда айтинг маромингизни.
Илми ҳикмат, риёзиёт, фалакиётнинг,
Табобатнинг, жўғрофиянинг ҳамма дастури
Инсонликка наф қилмаса, бу катта нуқсон.
Сизга мисол: ўттиз йилча бундан муқаддам,
Сиз ўтирган шу мадрасаса очилишида
Биринчи дарс ўқиб бериш шарофатини
Мен мавлоно Хоразмийга тоширган эдим,
Чунки менга ошкор эди билимдонлиги.
Тўқсон олим, юз талаба ҳузурида у
Кўп бамаъни, серфазилат қаломлар айтди.
Аммо... унинг ҳикматомуз қаломларини
Фақат бир мен, бирда Қозизодадан ўзга
Ҳеч бир кимса тушунмади! Шу учун сизлар
Ҳазар этинг такаллуфдан, ғализ сўзлардан.
Замон ўтар, ваҳшат битар, ёмонлик кетар,
Ўзгаради дунёмизда динлар, миллатлар,
Ўзгаради миллатларда тиллар, одатлар,
Аммо фаннинг шавкатига чўкмайди ғубор.
Яна шуни унутмангки, илму маърифат
Худовандинг даргоҳидан бизга иноят.
У олимнинг шуурида омонат, холос.
Уни фисқу фужур учун қўлламоқ гуноҳ,
Яхшиликка, тараққийга хизмат этгай у.
Мен сизларга айтадиган насиҳатим шу.
Хотирларда сақланурми шу ўгитларим?

Жомий

Албат устоз, пандларингиз ёдда сақланур,
Қитобларнинг зарҳалланган сарлавҳасидек.

Улуғбек

Энди мендан тухфа бўлсин ҳар бирингизга –
Шу жадваллар! Али Қушчи, тарқатиб беринг!

Али Қушчи катта ипак қоғозларга кўчирилган жадвалларни талабаларга тақсимлаб беради.

Али Қушчи

Бу жадвални давлатпаноҳ ҳазрат шаҳриёр
Узоқ йиллар мобайнида тайёр этганлар.
Изоҳини ҳазрат султон ўзлари бергай.

Улуғбек

(мутойиба билан)

Али Қушчи, мен бир-икки сенга айтгандим,
Тағин сени бу хусусда огоҳлантирай.
Илму фанда шоҳу гадо тафовути йўқ.
Мен девонда ва ўлкада султонман, холос.
Мадрасада ё олимлар анжуманида
Менга етар шу: мударрис Мирзо Улугбек!

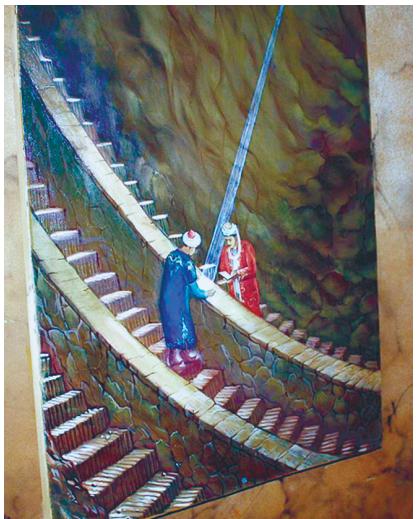
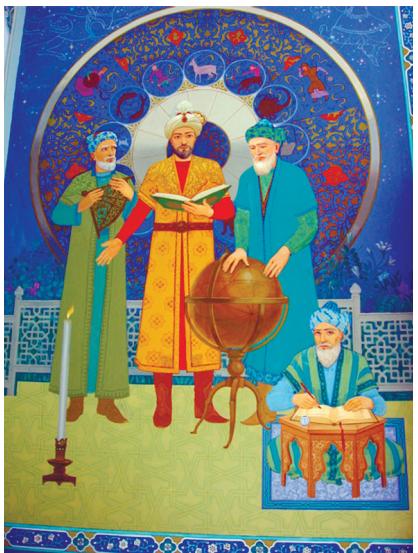
Али Қушчи

Устоз, узрим қабул этинг, чунки фанда ҳам,
Бизлар сизни олимларга султон биламиз.

Улуғбек

Бу фикрда аллақандай хатоликлар бор.
Чунки султон буюради, мажбур этади.
Жазолайди, гоҳо эса қатл эттиради.
Аммо, илм оламида буюриб бўлмас.
Чунки фаннинг ўз шоҳи бор, ўз даргоҳи бор.
Унинг шоҳи – ҳақиқатни топмоқ қонуни.
Даргоҳидир китобларнинг муқовалари.
Энди, ҳамманг эшитинглар, шу жадвалларда
Тарихларнинг тафовути, таносиби бор.
Ва бирини иккинчига кўчирмоқ тарзи.
Биз дунёнинг бино бўлган чоғин билмаймиз.
Аммо инсон алифбони ихтиро этиб,

Тарих ёзмоқ ҳунарини эгаллаганда,
 Ҳодисалар силсиласин боғламоқ учун
 Тарихбоши белгилабди йиллар саногин.
 Турли динлар ва миллатлар турлича олган.
 Ҳижрий тарих бошланади пайтамбарамиз
 Мұхаммаднинг Мадинага күчган йилидан
 Румий тарих юононларда қабул этилган,
 Искандари Зулқарнайнинг вафотидан сүнг
 Ўн икки йил ўтганида бошланибди ул.
 Эронийлар тарихбоши дея санайди
 Яхди Журднинг шоҳ тахтига чиққан кунини.
 Туркманларда мақбул экан Маликий тарих,
 Жалолиддин Маликшоҳнинг номига боғлиқ.
 Бошқа-бошқа тарихлар бор Чинда, Фарангда.
 Бу хил-хиллик фикримизни чалкаштиради.
 Айни битта воқеани турли тилларда
 Ҳар тарихчи ҳар рақамда баён этади.
 Воқеа бир, йиллар бошқа, тасаввур чигал.
 Миллатларнинг ўртасида англашмовчилик.
 Биз узоқ вақт бу фарқларни қиёслаб кўрдик.
 Истадикки, ғов тўсмасин дўстликнинг йўлин.
 Бу жадвалда турли-туман йиллар саногин
 Бир-бирига айлантирмоқ тарзин, усулин
 Рақамларда ҳисобладик, осонлаштиридик.
 Булар сизга ишингизда қўлланма бўлсин.
 Мисол учун: Абу Али ибн Синонинг
 Туғилгани ҳижрий уч юз етмишинчи йил,
 Сафар ойи эканини яхши биласиз!
 Хўш, румларнинг тарихида бу қайси йилдир?
 Мана жадвал! Шу хонадан топасиз жавоб.
 Ёхуд бизнинг Самарқандни ҳоқон Чингизхон
 Олти юз ўн олтинччи ҳижрийда босиб,
 Ерла яксон этганлиги бизларга маълум.
 Хўш, чинлилар тарихида бу қайси йилдир?
 Мана жадвал! Шу хонадан топасиз жавоб.
 Кўрасизки, биз тарихни, риёзиётни
 Бирлаштириб шу мушкулни ҳал эта олдик.
 Нега шундай? Чунки узоқ йиллар мобайни
 Биз ҳисоблаб Қуёш кунин аниқлай олдик.
 Зоро, барча эски саноқ хатолик экан.
 Ҳар йилда бор уч юз олтмиш бешта тўлиқ кун,
 Яна тўққиз дақиқаю олти сония.

Ана, ҳозир ҳижрий йилни шунга зарб этинг!
Энди нима қилмоқ керак?..

Бердиёр кириб келиб, Улуғбек қўлига пойгир¹ топширади. Улуғбек хатни олиб, тез кўздан кечиради. Али Қушчини имлаб, хатни унга кўрсатади.

Энди нима қилмоқ керак?.. Мавлоно Али
Масаланинг ечимини сизга уқдирад.
Фоят оғир кулфат тушди давлат бошига.

Тез қадамлар билан дарсхонадан чиқиб кетади... Али Қушчи чуқур ўйга толади. Талабалар ҳайрон.

Жомий

Айтинг,
Не ҳодиса рўй берибди, мавлоно?
Нега шунча изтиробда устоз Улуғбек?
Ё бу сирми?

Али Қушчи

Афсус, буни яшириб бўлмас.
Туркистонда зўр фалокат юз берган, дўстлар.
Абдуллатиф катта исён кўтарган Балхда!

Абдуллатиф Самарқандни ва подшоҳлик таҳтини куч билан ишғол этди. Отаси Улуғбекни эса Самарқанддан бадарға қилиш ҳақида фармон берди. Улуғбек севимли хотини Фируза ва икки хизматкори билан Самарқанд атрофидаги қишлоқлардан бирида Ота Мурод ҳовлисида тўхтайди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
Билиш			
	<i>Сўзлаш</i>		<i>Мухокама қилиш</i>

1. “Faflat ичидаги қолиш “деганни қандай тушунасиз?
2. Ёшлар анжуманинг ташриф буюрган Жомий ҳақида қандай маълумотлар биласиз?
3. Талабаларга Улуғбек қандай топшириқ берди?

¹ Пойгир – ўрама хат сақланадиган идиш.

ТУШУНИШ

- Нега Улугбек Пири Зиндонийни зиндан бўшатмади?
- Пири Зиндонийнинг Улугбекни мунажжим сифатида ҳурмат қилишига сабаб нима деб ўйлайсиз?
- Нега илм-фанда шоҳу гадой бўлмайди деб ўйлайсиз?
- Нима учун Улуғбек олимларга султон ҳисобланган?

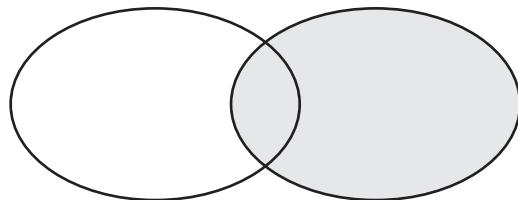
ҚЎЛЛАШ

	<i>Видеолавҳа томоша қилиш</i>		<i>Мухокама қилиш</i>
--	--------------------------------	--	-----------------------

- Тож – бошга қафас деган фикрга муносабатингиз қандай?
- Асар мазмунига мос мақоллар топинг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Вени диаграммаси асосида олим ва султонга хос хусусиятларни таққосланг.

БАҲОЛАШ

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

Олимлар анжуманига турли мамлакатлардан талабаларнинг бош қўшишига сабаб нима деб ўйлайсиз?

“Кластер” усули асосида берилган саволга жавобларингизни тўпланг.

	<i>Гуруҳда ишилаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------	--	-------------

Илм-фаннинг шон-шавкати ҳеч қачон сўнмаслиги ҳақида айтилган ўгитларни топиб, қайта ўқинг ва унга баҳо беринг.

*Парда
Бешинчи парда
(Бешинчи кўриниш)*

	<i>Матнолди топшириқлар</i>		<i>Гуруҳда ишилаш</i>
--	-----------------------------	--	-----------------------

1. Асарни ролларга бўлиб ўқинг.

Самарқанд атрофидаги қишлоқ. Намозгар вақти. Фира-шира қоронғи. Куз фасли. Ота Муроднинг ҳовлиси. Боқча, гулзор, айвон, шийпон кўринади. Ҳаво булут.

Ф и р у з а
(булутли осмонга қараб)

Гёё сирли самовотда биронта қасд бор,
Ниқоб кийган кушандаги ўхшар коинот.

У л у ғ б е к

Сабр эт, жоним! Ироданинг фарзанди умид.
Тундан кейин тонг отмасдан қолганмиди ҳеч.

Ф и р у з а

Устоз, кетиши қанча оғир, аммо сиз билан
То дунёнинг чеккасига борсам розиман.
Лекин айтинг: фикрингизча яна бир карра
Самарқандни кўрмак бизга бўлурми насиб?

У л у ғ б е к

Сизлар бешак кўярарсизлар. Мен-чи, мабодо
Умрим вафо қилса, мен ҳам кўярарман албат.
Бу ўғрилар салтанати кўп узоқ бормас,

Аммо шояд Самарқандни мен кўрмасам-да,
Самарқанднинг шаҳри мени албатта кўтар.

О т а М у р о д
Чунки сизни виждони бор эл яхши кўтар.

Ф и р у з а
Нима деган: сиз кўрмайсиз, сизни у кўтар?

У л уғ б е к
Яъни, тирик қайтолмасам Самарқандга мен,
Бу шаҳарда кўмилгуси таним ҳар ҳолда.
Ўз ўғлини наҳот четга қўйса Самарқанд?
Наҳот, қирқ йил меҳнатимнинг эвазига мен
Ўз шаҳримдан икки газлик ер ололмасам...
Мен умримда кўп саргузашт, кўп одам кўрдим,
Хоқонларга ҳамкасб бўлдим, жангларда юрдим,
Шаҳарларни, қишлоқларни бирма-бир кездим,
Қирда, даштда овчиликнинг гаштини сездим,
Танилмасдан ўғриларга гоҳо йўлиқдим,
Кўкни аниқ кўрмоқ учун тоғларга чикдим,
Баъзан овул тўйларида ўйинга тушдим,
«Манман» деган паҳлавонлар билан курашдим.

Ф и р у з а
Валинеъмат, мен сиз билан бўлсан ҳар қайдада
Аждарни ҳам, девларни ҳам кўзга илмайман.

У л уғ б е к
Зўр экансан, аммо улар йўқ нарсалар-ку!
Йигитали, ишлар тахтми?

Й и г и т а л и
Тахтдур, шаҳриёр.
Аммо, сизни сўраяпти шаҳардан чопар.

У л уғ б е к
(биroz bezovtalanaр)
Келсин, қани!

Ч о п а р
Янги сulton сиздан қилар илтимос:
Истайдилар, сафарингиз ясалса

Султонларга лаёқатли, шоҳона.
 Шоҳ отасин ҳашаматли юришин
 Қатта-кичик, турқу тожик кўролсин.
 Шу кечани шунда тунар экансиз,
 Издиҳомла эрта жўнар экансиз.

Улубек

Улар хоҳлар шу сафарим бўлғай шоҳона!
 Йўқ, Улугбек бола эмас. Бу – бир баҳона.
 Мен кетаман. Мен жўнайман. Модомики, улар –
 Ҳалитданоқ менга қарши суиқасд ўйлар.
 У номардлар қасамларин буздилар шу кез,
 Буни-ку, мен билар эдим, аммо шунча тез –
 Бўлишини ўйламаган эдим сира ҳам!
 У абраҳлар ўйлайдики, Улугбек – сайёҳ
 Сафаридан қайтиб келса тағин бўлур шоҳ,
 Темур тожи яна топар ўз ворисини.
 Шундан чўчиб хон юборган суворисини.

Улугбек дадил туриб ҳовлидан чиқмоқчи бўлади. Чопар дарҳол кўздан йўқолади. Аммо Улугбек қайси томонга йўналса, девор орқасида, эшик олдида, дарахт тагида, панжара ёнида сипоҳлар пистирмада тургани маълум бўлади. Сипоҳлар унинг йўлини тўсиб, ҳовлидан чиқармаслик учун қуршовга олганлиги аён бўлади.

Улубек

Аҳ-ҳа, тузоқ! Бир кишига қарши бир лашкар!
 Оқпадарнинг қўрқоқлиги шунданда ошкор!

Ота Мурод

Ё раббано, бу золимлар нима қилмоқчи!
 Ялмоғизми, нима булар, ақлидан озган!

Фироза

(югурриб Улугбекни қучоқлайди)

Устоз, тўхтанг, булар билан олишманг, устоз!

Шу пайт дарахт тагида сояда турган Аббос ёруққа чиқиб, Улугбекка қараб юради.

Улубек

Сен ҳали ҳам тирикмисан, ҳароми, ҳабис!

А б б о с

Тирикманки, токи кўрай ўлимингизни.
Мен отамнинг хунини деб, қасосин кутиб,
Биру бордан шу фурсатни ялиниб келдим.

У л уғ б е к

Отанг қилган бадкирдорлик, ноинсофликка
Энг енгилроқ жазо эди шаҳардан сургун.
Балки ундан жабр кўрган оломон ўзи
Алаш қилиб ўз ҳукмича теракка осиб,
Худ¹ асфалассофилинга жўнатган уни.
Бу гапларинг ё туҳматдир ёки баҳона.

А б б о с

Падаримнинг ўлимига шаръий маҳкамা
Фақат сизни жавобгар деб билади. Мана!

(фатвони қўйнидан олиб кўрсатади)

У л уғ б е к

Жаллодларнинг малайисан, бадбаҳт кушандা!

Бир зарба уриб Аббосни йиқитади. Аббос ўрнидан туриб, сипоҳларга ишора қиласди. Йигитали эса қиличини суғуриб, уларни яқинлатмайди. Ота Мурод: «Мусулмонлар, вой-дод, босқин!» деб қичқириб, қишлоқ томонга қочади.

Йигитали, қиличимни бергин, қўрай-чи,
Қиличбозлик билармикан бу нобакорлар!

Йигитали Улугбекка қилич беради. Ўзи ҳам қилич тутиб Улугбекнинг чап томонида туради.

Йўқ, бўшашган эмас ҳали Улугбек қўли,
Мен қилични олмасликка қасам ичгандим,
Аммо бунга сен ҳароми мажбур этасан.
Гоҳо керак бўлар экан бобо мероси.

Улугбек фонус орқасида туриб, ҳужум қилаётганларни равшан кўрганлиги учун Аббос ва шерикларининг ҳаммаларига радди-бадал² бериб яқинлатмайди. У ҳам ўзини, ҳам Фирузани ҳимоя қиласди. Йигитали жароҳат еб йиқилади.

¹ Худ – худди, нақ.

² Радди-бадал – карши зарба.

А б б о с

Фонусни ур! Йўқса унга бас келолмаймиз!

Бир неча сипоҳи фонусни уриб туширадилар. Ўртага қоронгилик чўкади.

У л у ғ б е к

Эҳ, номардлар, япалоқлар, кўршапалаклар,
Қоронғида фақат сизнинг ишингиз унар!

Уч-тўрт сипоҳи қоронғидан фойдаланиб, Улуғбекка орқадан ҳужум қиласидилар, ўнг қўлидан яралайдилар, қилич Улуғбек қўлидан тушиб кетади.

А б б о с

Дарҳол боғланг! Ўчни ўзим олмоғим керак.
Сипоҳлар арқон ташлаб, Улуғбекни дарахтга боғлайдилар.

Ф и р у з а

Қўлларингиз фалажлансин, йиртқич сотқинлар!
Биласизми, не кишини яраладингиз!..

У л у ғ б е к

Ўлим мени қўрқитмайди. Лекин, афсуски,
Мен дўстларни ҳасрат ичра қўйиб кетаман.

А б б о с

Ҳукми-шаръий бажарилур. Айтинг васият!

У л у ғ б е к

Васиятим, васиятим! Ким ҳам эшитгай?
Мулким йўқки, бировларга мерос қолдирсан,
Хазинам йўқ, бировини бойитиб қўйисам.
Меросимдир китобларим ва жадвалларим.
Бир мероски, замон уни маҳв этолмайди,
Бир мероски, ворислари бу ватан ахли,
Бир мероски, баҳра топар ундан ер юзи.
Ёвуз душман олдидамен бойловлиқ қўлим,
Парвардигор, бундан ортиқ бормикан зулм?
Қаердасан дастёrim, sodik nавкарим,
Нега сени мен жўнатдим ўзимдан йироқ?
Сен бўлмасанг кетар экан омадим ҳар чоқ.
Сен қайдасан, ҳай, Бердиёр, Чотқол шунқори!
Саҳна орқасидан Бердиёр товуши эшитилади.

Б е р д и ё р

Лаббай, ҳазрат, садонгиздан айланай, ҳазрат!
Ҳозир келдим, ҳай, номардлар!

А б б о с

(чўчиб сипоҳларга)

Жадал бўлинг, тез отланинг, дарҳол кетамиз,
Мана қасос, мана сизга отамнинг хуни!

Улугбек кўксига ханжар тиқади.

У л у ғ б е к

Ҳаромзода!

Арқонда дарахтга осилганича сустлашиб қолади. Аббос ва шериклари қо-
чаётганида, Бердиёр яна болта, таёқ кўтарган дехқонлар ва Ота Мурод чопиб
кирадилар.

Б е р д и ё р

Сени тирик қочирмайман!

Аббосга ёйдан ўқ узади. Аббос «ўлдим» деганича ерга йиқилади. Бердиёр ва
дехқонлар Улугбекни дарахтдан ечиб, ерга ётқизадилар. Одамлар унинг атрофи-
да тиз чўқадилар.

У л у ғ б е к

Бу сенмисан, Бердиёrim? Кечикдинг бир оз.

Б е р д и ё р

Ох, кечикдим бир дақиқа, қиблайи олам!
Биз у чолни аяб секин йўл юриб эдик,
Бу қишлоқнинг яқинидан ўтканимизда,
Ота Мурод жар согганин эшитиб дарҳол.
Ўзим чопиб келдим бунга... Ох, золим фалак!

Ф и р у з а

(уй ичидан)

Валламатни қўрай,вой дод, қутқазинг мени!

Ота Мурод югуриб уйга кириб кетади.

Б е р д и ё р

(Аббос қўлидан олган ханжарни қараб)

У лаънати сизга тиққан шу ханжар тифин,
Абдуллатиф исми бунга ёзуғлик экан.
Бу Тошканднинг ханжарири, дами заҳарли...
Эй худо, сен гувоҳ бўлгин, бу ханжар билан
Абдуллатиф калласини олмасам агар,
Юз минг лаънат бўлсин менга!

Фируза ва Ота Мурод уй ичидан чиқиб келадилар. Фируза келиши билан Улуғбек ёнига чўкиб, унинг қўлини ўпади, ярасига рўмол қўяди ва йиғлайди.

Ф и р у з а

Уҳ, бу яра кошки менга урилса эди...
Валинеъмат, сизга эмас, бу қонли ханжар
Бу диёрнинг миясига берди жароҳат.

Абдураззок, Али Қушчи ва Пир Зиндоний келади.

У л у ғ б е к

Мен даврамда дўстларимни кўраман яна,
Демак, бизга ўлим йўқдир, мен бўлмасам-да.
(*одамларни бир-бир кўрсатиб*)
Сен яшарсан, сиз яшарсиз, сиз яшарсиз, сиз!

Шу пайтда осмонда булутлар орасидан тўлин ой кўриниб қолади.

Сен ҳам бир оз кечикибсан, кўкнинг фонуси!
Душман мени енголмасди чиқсанг олдинроқ.
Ортиқ тамом, ғурбатларда дайдиб юрмоқдан
Шу ватанда шаҳид бўлмоқ олий саодат.
Хайр сизга, шўх юлдузлар, сенга ғамли ой!
Хайр сизга, дўстлар, хайр жами инсонлар!
Хайр сенга, оҳ Фирузам, қалбим синглиси!
Абдураззоқ, батафсил ёз бу қиссаларни!
Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени.
Аммо, сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку!
Ёруғ кунда, баҳт айёми, мени ёд айла.
Битди нафас. Йиғламайман. Сиз ҳам йиғламанг!
Ўлади.

Парда

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
---	-----------------------------

БИЛИШ

- “*Иссик ўриндиқ*” усули орқали фожианинг ўтган қисми бўйича фикр алмашинг.

ТУШУНИШ

- Бердиёрнинг хабари нега ҳаммани ташвишга солди?

- Илм оламига нима учун буюриб бўлмайди?
- “*Ироданинг фарзанди – умид*” деган фикрга қўшиласизми? Мазмунини изоҳланг.

ҚҰЛЛАШ

Видеолавҳа томоша қилиши

- Ҳамид Олимжон номидаги Самарқанд вилоят драма ва мусиқа театри саңналаштирган Максуд Шайхзоданинг “Мирзо Улугбек” драмасидан парча томоша қилинг, фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.
- Ролларга бўлиб, фожеадан кичик парча саңналаштиринг.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Гуруҳда ишлаш

Мұхокама қилиш

Тақдимот

“Улугбекнинг ўлимига ким сабабчи?” мавзусида гурухларда тадқиқот иши юритинг. Қўшимча манбалардан фойдаланинг. Синфга тақдим этинг.

УМУМЛАШТИРИШ

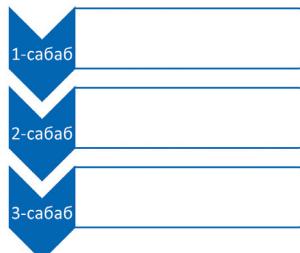
- «*Ассоциация*» усули асосида Улугбекка таъриф беринг.

- Асадан Улугбекнинг ватанга муҳаббати ёрқин намоён бўлган ўринларни топинг.

БАҲОЛАШ

- Асар фожеалилигининг сабаби нимада деб ўйлайсиз? Жадвални тўлдиринг.

- Абдуллатифга қандай маслаҳатлар берган бўлардингиз?
- Қуйидаги видеолавҳа ва ўқиганларингиз асосида «Одам, олим ва султон Улугбек» мавзусида эссе ёзинг. (“Хуршид Даврон кутубхонаси” туркумидан (Мирзо Улугбек – 2 парда-) – видеоспектакль томоша қилинг).

ФОЖИА ЖАНРИ ҲАҚИДА

Фожиа жанри бадий адабиётнинг драматик турига мансубдир. Трагедия юононча сўз бўлиб, асл луғавий маъноси: «трагос» – эчки, «ода» – қўшиқ, яъни «эчки қўшиғи» демакдир. Бугунги кунда у ўзининг қадимий луғавий маъносидан бутунлай узоқлашиб кетган. Хўш, нега энди «эчки қўшиғи»? Бу атама қандай келиб чиқсан?

Юонистонда мелодгача бўлган антик – қадимги даврда ҳар йили февраль ойида ҳосил худоси – Дионис шарафига ҳалқ байрамлари ўtkазилган. Ўша тантаналарда Дионис кийимидағи киши тушган араванинг орқасидан бир тўп қизиқчилар эргашиб юришган. Улар ўша давр одатига кўра эчки терисини ёпиниб олишган. Буларни «трагослар» деб аташ расм бўлган. Кейинчалик бу термин адабиётга кўчиб, ўзининг асл маъносидан узоқлашган ва кўпроқ фожиали якунга эга бўлган асарларга нисбатан ишлатиладиган бўлган. Чунки трагедиялар ҳам кўплаб томошабинларни ўзига жалб этиб, неча кунлар мобайнида қаторасига ўйналган.

Биринчи трагедиянинг ватани ҳам Юонистон бўлиб, бу жанрнинг «отаси» Эсхил (мелоддан олдинги VI–V аср) саналади. Унинг замондошлари ва издошлари Софокл, Еврипид кабилар бўлиб, улар яратган фожиалар бугунги кунгача томошабинларни қизиқтириб келади.

Одатда, трагедия деганда охир ўлим билан якунланадиган асарлар тушунилади. Бу хусусият кўпчилик фожиа асарларига хос бўлса ҳам, бирдан-бир ва асосий белги эмас.

Трагедия – қаҳрамонлар бошига ўлим келтирадиган оғир ва изтиробли ҳолатларни бўрттириб тасвирлаш йўли билан ҳаётда ҳамиша мавжуд бўлган фожиавийликни ёрқин акс эттирадиган асарлардир. Фожиада инсон ҳаётидағи энг қалтис, энг шиддатли, ҳалокатли ҳолатлар тасвирга асос қилиб олинади ва уларни даҳшатли тўқнашувлар, ташқи ёки ички курашнинг шиддатли силсиласида тасвирлайди. Шекспирнинг: «Отелло», «Хамлет», Пушкиннинг «Борис Годунов», Абдурауф Фитратнинг «Абулфайзхон», Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаларида худди ана шундай ҳолатларни кўриш мумкин. Биз юқорида танишган «Мирзо Улуғбек» асарида Шайхзода бош қаҳрамоннинг фожиасини унинг олижаноблиги, ишонувчанлиги ва ўз замонасидан жуда ҳам илгарилаб кетгани билан изоҳлайди. Улуғбек идеаллари билан уни қуршаб турган кучлар ўртасида ҳал қилиб бўлмайдиган қарама-қаршилик мавжуд ва худди мана шу қарама-қаршилик қаҳрамон фожиасининг асосини ташкил этади.

Фожиа жанридаги асарлар аксарият фалсафий руҳ билан йўғрилган, романтик бўёқларга бой, драматизм энг юқори нуқтага олиб чиқилганлиги билан ажralиб турди. Бундай асар яратиш осон эмас. Шунинг учун ҳам мукаммал фожиа асарлари адабиётимизда кам учрайди.

МУНДАРИЖА

1-дарс. Кириш 4

ОТАЛАР СҮЗИ – АҚЛНИНГ КҮЗИ ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАН

2-дарс. Қунтуғмиш (достон) 8
3-дарс. Қунтуғмиш (достон) 22

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИДАН

4-дарс. Юсуф Хос Ҳожиб	42
Қутадғу билиг	44
5-дарс. Қутадғу билиг	44
6-дарс. Хоразмий	64
Мұхаббатнома	65
7-дарс. Мұхаббатнома	74
8-дарс. Мұхаббатнома	84
9-10-дарс. Сайфи Саройи	92
Сүҳайл ва Гулдурсун.....	93
11-13-дарс. Лутфий	103
Фазаллар. Сенсан севарим.....	104
Мени шайдо қиласурғон.....	106
Аёғингга тушар ҳар лаҳза гису	108
Ҳақул кунжим.....	110
Туюқлар	112
14-дарс. Алишер Навоий	115
15-17-дарс. Фазаллар. Кече келгумдир дебон	120
Қаро күзум	122
Қўргули ҳуснунгни.....	125
Қоши ёсинму дейин	127
Жонға чун дерман	129
Ёрдин айру кўнгул	132

УМР ФАЛСАФАСИ

18-21-дарс. Моҳларойим Нодира	135
Фазаллар.....	136
Фигонким, гардиши даврон	138
На гул сайр айла	140

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАН

22-24-дарс. Абдурауф Фитрат	143
Миррих юлдузига	145
Гўзалим, бевафо гулистоним.....	148
Яна ёндин	150
25-27-дарс. Faфур Fулом	153
Вақт.....	154
Софиниш.....	158
28-31-дарс. Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек	163
Навоий (романдан парчалар)	164

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИЙ ҲАҚИҚАТ

32-33-дарс. Мақсуд Шайхзода	195
Мирзо Улугбек	196

**Шахло Джамаловна Наралиева
Нюлюфар Абдикаримовна Корганбаева
Шахноза Бабажановна Алиакбарова**

ӨЗБЕК ӨДЕБИЕТІ

**Жалпы білім беретін мектептің
8-сыныбына арналған оқулық**

1-қисм

(өзбек тілінде)

Редакторы	Ш.Наралиева
Мұқабаның дизайнери	Н. Тазабеков
Техникалық редакторы	З. Бошанова
Дизайнын жасаған және компьютерде қалыптаған	Г. Өтенова

ИБ №7368

Басуға 21.05.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84×108¹/₁₆.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсетті басылым.
Баспа табағы 14,0. Шартты баспа табағы 23,52.
Шартты бояу көлемі 94,08.
Таралымы 7000 дана.
Тапсырыс №

 Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-610-0

